

valóság

A TARTALOMBÓL

Koltay András: A szólásszabadság délibábja

Erős Vilmos: A szellemtörténet

Gáthy Vera: India – kasztrendszer és modernizáció

Nemes Károly: Hős a filmben

Pikó Bettina: Életmód helyett életvezetés? Egészségkockázatok a posztmodern társadalomban

Szeghalmi Örs: A romániai magyar sajtó mérföldkövei

Maurer I. Gyula: Egy kolozsvári polgár család-alapító a 19. században

Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban

Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történeti legitimáció: a Guszev-ügy

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
0
8

5

TARTALOMJEGYZÉK

Koltay András: A szólásszabadság délibábja 1

MŰHELY

Erős Vilmos: A szellemtörténet 20

Gáthy Vera: India – kasztrendszer és modernizáció. 36

Nemes Károly: Hős a filmben 47

Pikó Bettina: Életmód helyett életvezetés? Egészségkockázatok a
posztmodern társadalomban 55

SZÁZADOK

Szeghalmi Örs: A romániai magyar sajtó mérföldkövei. 65

Maurer I. Gyula: Egy kolozsvári polgárcsalád-alapító a 19. században 75

Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban
(III. Zsidóság, cionizmus, antiszemitizmus az 1967-es arab-izraeli háború
utáni években) 79

Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy 98

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Károly: Hírünk a világban– Lengyel krónika hazánkról 107

Bódi Stefánia: Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Grégory Dufaud: Etnocídium? A krími tatárok kitelepítése és életük a
száműzetésben (1944–1956) (113) *Marc Laimé*: Gyorsul a víz piacosítása
(120) *Roger Köppel*: A polgári közép szociáldemokratizálódása (126)

KÉPEK

Várnagy Ildikó grafikái

Kérjük, adóbevallásában a **Valóság** című folyóirat támogatására felajánlott
SZJA 1% -kal kapcsolatban az alábbi címet és adószámot jelölje meg:
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, adószám: 19002457-2-42
Támogatását köszönjük!

A szólásszabadság délibábja

Mottó: A délibáb (fata morgana): egyes vidékeken, főleg sík területeken fellépő légtükröződési jelenség. A távolságuk miatt nem látható tárgyakat láthatóvá teszi, az egyébként is látható tárgyak a látóhatáron lebegnek, megkettőződnek, vagy fordított állásban látszanak.

(A Wikipédiából, a szabad lexikonból.)

(Bevezetés) Az elmúlt években többet elolvastam azon művek közül, amelyek a szólásszabadság alapjogának értelme után kutatva a kezembe kerültek, a szűk értelemben vett jogászai szövegeken túl irodalmi, történelmi, szociológiai, politológiai, kommunikáció- és médiatudományi írásokat is. Elsőprő lelkesedéssel végeztem munkámat, és amikor befejeztem – vagy inkább abbahagytam, hiszen befejezni az effajta munkát talán sohasem lehet –, jó adag önironiával megállapítottam, hogy semmi olyan megállapításra nem jutottam, amely akár a legcsekélyebb mértékben is újdonságot jelentene a tárgyalt területen. Pontosan úgy jártam, mint Gilbert Keith Chesterton, én is „fájdalmas, ifjonti erőlködéssel feszítettem meg torkom, hogy igazságaimat világgá kiáltssam. Aztán a legmegfelelőbb és legkomikusabb módon bűnhődtem, mert megtartottam igazságaimat, de fölfedeztem, nem ám azt, hogy nem igazságok, hanem egyszerűen azt, hogy nem az enyémekek. Midőn úgy képzeltem, hogy egyedül állok, egyszer csak abban a nevetséges helyzetben találtam magam, hogy az egész kereszténység van a hátam mögött.”¹

Nekem, ha nem is a kereszténység, de a különböző társadalomtudományok sok száz éve halmozódó, a könyvtárak polcain sorakozó, megismerésre váró ismeretanyaga állt rendelkezésemre. A felismerés késedelmét mentegetve annyit azért szabadjon megjegyezni, hogy az említett, a szólás és a sajtó szabadságára vonatkozó hatalmas ismeretanyag („új időknek új dalai”) a kelleténél, sőt talán még az elvárhatónál is lassabban törnek, vagy inkább csak szivárognak be „Dévénynél” hozzánk.

(A fogalmak zűrzavara) Az inspirációt arra, hogy ezen írás megszülessen, Sajó András akadémikus – egyike azoknak itthon, akik rendkívül mélyre hatolóan gondolkodnak a szólásszabadság alapjogának egyes kérdéseiről – két, közelmúltban megjelent cikke adta.² A szerző mélyeszántó gondolatainak hála, nekem is eszembe jutott néhány lehetséges kiegészítés az azokban leírtakhoz, esetleg néhány máshová helyezett hangsúly, hiányzó felvetés.

Sajó szerint a szólásszabadság „liberális jog”. Messze, kacskaringós tévutakra vezetne – alkalmasint csak igen nehezen eldönthető kérdésekig –, ha előbb arra keresnénk választ, mi az a liberalizmus. Érzékelve ezt a problémát, a szerző nem is kíván válaszolni e kérdésre, csupán annyit mond, „a liberalizmus jelentésére nézve nincs semmi egyetértés, noha bizonyosan köze van az egyéni szabadság érvényesüléséhez.”³ Másol így ír: „a liberalizmust nem egyértelmű jellemzőkkel, mint inkább az érzékelhetően antiliberális törekvésekkel szembeni fellépés alapján lehet azonosítani.”⁴ De honnan tudjuk, hogy mi az „antiliberális”, ha nem tudjuk, mi a „liberális”? A cikkből számomra az világlik ki, hogy Sajó a szólásszabadság bármiféle korlátozásában a „zsarnokság leheletét” véli felfedezni. Ha a szólásszabadság csorbul, az egyén szabadsága – a szerző számára, írásából kitűnően a legfőbb érték – is csorbul.

Sajó számára a szólásszabadság, túl az egyén szabadságának biztosításában betöltött

jelentékeny szerepén, *kiemelt fontosságú jelkép*: „a szólásszabadság 1989 utáni hazai működése illetve jogi kezelése [...] a liberalizmus fenntarthatóságának próbaköve.”⁵ Ennek megfelelően, amennyiben a szólásszabadság korlátozásra kerül, az – minden egyéb megfontolás nélkül – az általános szabadságeszmény csorbulását is jelenti. Ebből pedig egy újabb, nagyon fontos gondolat ered: feltételezvé, hogy az egyéni szabadság vitán felül álló ideál, eszmény, a szólásszabadság joga nem csupán eszköz valamely cél elérésére, hanem *önmagáért való érték*.

De mi az a szólásszabadság? Tekintsünk most el nagyvonalúan a terminológiai nehézségektől. Akár szólásszabadságnak, akár véleménynyilvánítási szabadságnak, akár a kifejezés szabadságának, vagy éppen a kommunikációs jogok anyajogának (ld. 30/1992. (V. 26.) AB határozat) nevezzük vizsgálatunk tárgyát, az eredmény nem fog változni. Az oldalakon át tartó elemzés végére kiderült, hogy a szólásszabadság nyilvánvalóan kiterjed valamennyi olyan megnyilvánulásra, amely valamely értelmezhető gondolatot közvetít, akár szóban, írásban, álló- vagy mozgóképen, más alkotás útján, gesztusokkal, mozdulatokkal, cselekvéssel vagy bármely egyéb módon. Úgy is élhetünk e szabadságunkkal, hogy egyszerűen pénzt vagy más támogatást adunk valamely célra, például egy választási kampányt segítő, de akár még a hujjogatas vagy egy vadászkürt megfújása is lehet véleménynyilvánítás.⁶

Vajon igaza van-e Sajó Andrásnak, illetve másoknak, akik azt állítják, hogy a szólásszabadság olyan egyéni jogosultság, amelynek értelmezésekor, határainak megvonásakor a jogát gyakorló egyén autonómiáján túl minden egyéb szempont eleve csak másodlagos lehet? E felfogás kiegészíti még mindezt a megjegyzéssel, hogy az előbbieken említett értelmezés akadálymentesen képes belesimulni a modern, ha úgy tetszik „nyugati” demokráciák működési mechanizmusaiba, sőt, egyedülként – értsd: más lehetséges értelmezéseket kizárva – képes azokat működtetni, folyamatos fejlődésüket biztosítani.

(*Az Atlanti-óceán két partján*) Meglátásom szerint nincsen igazi feszültség az Egyesült Államok jogrendszerének szólásszabadság-felfogása, illetve az európai szemlélet között, legalábbis abban az értelemben, hogy jól megfér egymással mindkettő a Nap alatt. Amerikát a legkevésbé sem foglalkoztatják az európai jogrendszerek által kidolgozott megoldások, az európai jogalkotó és –alkalmazó szervek pedig folytonosan törekednek végrehajtani az egyes nemzeteket összekötő, vélelmezetten létező közös kulturális hagyományokra alapozva az európai léptékű emberi jogi jogegységesítést. A szólásszabadság összefüggésében felmerülő kérdésekre adott amerikai és magyar válaszok között azonban mégis csak érezhető egyfajta feszültség, legalábbis, ha a magyar jogtudományi gondolkodás szempontjából közelítjük meg a problémát. A magyar jogtudorok, szerzők gyakran hánytorgatják fel az amerikai minták alkalmazásának hiányát, vagy éppen a korábban már alkalmazott, amerikai-ízű mintától való későbbi eltérést, Alkotmánybíróságnak, rendes bíróságoknak, jogalkotónak egyaránt. Ez a kérdés tehát megérdemel némi figyelmet.

(*Egyesült Államok*) Az amerikai jog általában – már amennyire ez lehetséges – igyekszik elkerülni mindenféle külföldi behatást. Bár a washingtoni Legfelső Bíróság ítéleteiben időről-időre fel-felbukkan egy-egy utalás külföldi döntésekre, ez csak elvétve, és nem szisztematikusan történik. A szólásszabadság tekintetében az ítéletek tanúsága szerint ráadásul egyértelműnek tűnik az álláspont: a külföldi behatás nem kívánatos. Ez részben magyarázható azzal, hogy az USA szólásszabadság-joga jóval összetettebb más országokénál, ugyanakkor egyfajta kártékony bezáródáshoz is vezethet. A szólás-, illetve a sajtószabadság jogával kapcsolatban felmerülő dilemmák javarészt globális, mindenki szá-

mára közös, vagy legalábbis igencsak hasonló problémák, megoldásukban egy öntudatos jogrend számára is segítségül szolgálhat a külföldi kitekintés. A bezárkózásban azonban érezhető egyfajta arrogancia is, némi lenézés más országok megoldásai iránt.⁷ Ehhez párosul az amerikai értékek fensőbbrendűségébe vetett, a jogtudományi *mainstream*-ben megingathatatlan látszó hit – ilyen, „hamisítatlanul amerikai” érték a szólásszabadság is, amely ott – nem túlzás – szinte szentségi rangra emelkedett. A szabad szólás az Egyesült Államokban több mint pusztán alapvető emberi jog: felsőbbrendű eszményé, uralkodó ideológiává vált.

A szólásszabadság védelmének – európai szemmel rendkívüli léptékűnek számító – ki-terjesztése vált az elmúlt évtizedekben a bevett, az *ortodox* állásponttá, ezzel párhuzamosan pedig mindazokat, akik némely kérdésben a korlátozás szükségessége mellett érvelnek, szinte a szabadság ellenségének tekintik. Frederick Schauer megállapítása szerint ezáltal előállt az a paradox helyzet, hogy mindenről lehet szabadon beszélni, kivéve magát a szólásszabadságot.⁸ Oliver Wendell Holmes főbíró azt írta az amerikai Legfelső Bíróság egyik ítéletében, hogy a szólásszabadság joga nem védi azt, aki tüzet kiált egy zsúfolt színházteremben⁹ – feltéve persze, hogy nem ég az épület –, de némelyek szerint ma már lassan ott tart az amerikai gyakorlat, hogy a legtöbb ügyvéd úgy gondolja, elengedő szólásszabadságot kiáltani egy tárgyalóteremben, és már meg is nyerte a pert.¹⁰

Ettől persze még lehet igaza az Amerikában uralkodó álláspontnak. Ugyanakkor nem árt észrevenni, hogy az oly sokszor hivatkozott, kétszáz éves töretlen gyakorlat valójában meglehetősen fiatal. Bár az amerikai Alkotmány szólásszabadságot is deklaráló Első Kiegészítése (First Amendment) 1791-es, az alapvető elvek csak az utóbbi évtizedekben csontosodtak meg, a szólásszabadságra vonatkozó első ítéletek 1919-ből származnak, az alapvető fontosságú *New York Times v. Sullivan* ügy¹¹ 1964-es, a *clear and present danger* elvet végleges formába öntő döntés 1969-es,¹² a közérdekű adatok nyilvánossága, az információszabadság szempontjából kiemelkedő jelentőségű *New York Times v. United States* ügyet¹³ 1971-ben döntötték el. A mai állapot tehát hosszú jogfejlődés eredménye,¹⁴ és feltehetően nem az örökkévalóságnak készült, hanem maga is folyamatosan változni fog.

Az első világháború után az USA-ban is vaskézrel üldözték a kommunisztágyányos elemeket, az ötvenes években a hírhedt McCarthy szenátor szabadon folytathatta tevékenységét.¹⁵ Magyarázható persze mindez a történelmi körülmények determináló hatásával, utóbbi esetben a hidegháborús fenyegetettséggel, de akkor azt is érdemes tudomásul venni, hogy mi itt, Magyarországon folyamatos „történelmi körülmények” közepette élünk, sokszoros rendszerváltoztatás után, korántsem jutva még nyugvópontra legújabb társadalmi berendezkedésünkben. Ez az állandósult zűrzavar pedig a szólásszabadság alapjogára is kihatással lehet.

(*Európa*) Az óceán másik partján másképpen alakult a jogfejlődés, és más szerepet kap az Állam (a nagy kezdőbetű használata itt tudatos, a folytonosan féken tartandó, egy percre sem szem elől veszíthető államhatalom potenciális elnyomó erejét jelzi fenyegetőn) is. Wojciech Sadurski egyenesen az amerikaiától jelentősen eltérő „európai alkotmányos identitás”, azaz az egyes nemzeteket összekötő közös alkotmányos alapelvek közé sorolja az egyéni szabadság védelme mellett a polgárok érdekeit tevőleges magatartással előmozdító, tehát pozitív jellegű társadalmi funkciókkal rendelkező Állam létjogosultságának elismerését, a demokrácia megvédését a demokrácia-ellenes nézetektől, valamint az alapvető jogok magánviszonyokban is kötelezettségeket keletkeztető jellegét – utóbbit az egyének együttélését lehetővé tevő társadalmi morál fenntartása nevében.¹⁶ Mindezen alapelvek tényleges alkalmazása a szólás- és sajtószabadság területén is súlyos következményekkel jár.

Joseph Weiler még ennél is tovább megy: az európai uniós alkotmány szerződés preambulum-vitájáról írott izgalmas könyvében az emberi méltóságot határozza meg a közös európai jogfelfogás alapjaként, amelyet ő a kontinens keresztény kulturális gyökereiből eredeztet.¹⁷ A méltóság és a szabadság összeütközése tehát a témánkon jóval túlmutató kérdésekben is felmerül.

Ennek megfelelően nyilvánvalóan több mint szimbolikus, hogy az Európai Unió Alapjogi Kartájának 1. cikke a sérthetetlen emberi méltóságról szól, amelyet „tisztetelenen kell tartani, és védelmezni kell”,¹⁸ mint ahogy az is logikusan következik e felfogásból, hogy az új magyar Polgári Törvénykönyv kodifikációjával megbízott főbizottság 2006 nyarán közzétett Javaslatában úgy nyilatkozott, hogy „A Javaslat [ellentétben a hatályos Ptk.-val] nem említi külön is nevesített személyiségi jogként az emberi méltósághoz való jogot. Ennek az az oka, hogy az emberi méltóság valójában valamennyi más nevesített és nem nevesített magánjogi személyiségi jog mögöttes forrása, »anyajoga«, s mint ilyen a 2:112. § (1) bekezdésben megfogalmazott generálklauzula [a személyhez fűződő jogok általános védelme] mellett külön is deklarálva felesleges megkettőződést eredményezne. Ennek oka a Ptk. személyiségi generálklauzulájának létében keresendő, amely egy konkrét nevesített személyiségi joggá »fokozná le« az emberi méltósághoz való jogosultságot.”¹⁹

Az emberi méltóság iránti elkötelezettség valóban mélyen gyökerezik az európai jogfelfogásban.²⁰ Persze nehéz ezt lefordítani jogi nyelvre, konkrét, érvényesíthető jogosultságokat „leszelni” belőle. Mint Lábady Tamás mondja, „az ember létezése és méltósága, mint maga az emberi egység, voltaképpen nem is jog, mert az emberi lényeg a jog számára transzcendens, azaz hozzáférhetetlen. Az emberi jogok katalógusában és a modern alkotmányjogban az emberi élet és méltóság elsősorban nem is, mint alapjogok, hanem mint a jogok forrásai, mint a jogon kívüli értékek szerepelnek, amelyek sérthetetlenek és érinthetetlenek.”²¹

A méltóság és a szabadság egymástól elválaszthatatlan, és semmiképpen nem rendezhető hierarchikus sorrendbe. Divatos dolog lett mostanában Bibó Istvántól idézni, nem teszek másként én sem. Bibó azt írja *A szabadságszerető ember tízparancsolatának* ötödik pontjában: a szabadságszerető ember „szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és az emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neve vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és méltóságát veszélyezteti: ezért az emberi szabadság minden korlátozása, önkényes letartóztatás, fogva tartás, egyéni vagy hatósági hatalmaskodás s az emberi méltóság mindenféle megalázása ellen azonnal együttesen, de ha az rögtön nem lehetséges, magában is fellép.”

A szólásszabadság jogában élesen kivehető ez az összetett jelleg: valamennyi vizsgálatra érdemes kérdésben (hírnévsértés, magánszféra védelme, gyűlölködés, blaszfémia stb.) jól észrevehető három jog, vagy inkább jogcsoport (nevezzük inkább elvnek?) folytonos viaskodása egymással: a *méltóság, egyenlőség, szabadság* triász hol egymást támogatva, legtöbbször azonban egymás ellenében hatva állandó egyensúlyozásra készíti a vitás kérdéseket megoldani kívánót. Az egyéni szabadság csak a szabad szólás leginkább szembeálló eleme: annak gyakorlása során egyéb kiemelkedő érdekek és értékek is védelmet követelnek. A szólásszabadság tehát *többdimenziós jog*: határainak megvonásánál több, eltérő, olykor összeütközésben lévő érdekre is figyelemmel kell lenni. Bár értelmezésében alapvetően dominál a negatív jelleg, azaz az elismerés és a távollágtartás kötelezettsége, időnként szükséges pozitív jellegének elismerése is: például a gyülekezési jog tárgyi feltételeinek, vagy a sajtó kiegyensúlyozottságának biztosítása nélkül a jog eredeti céljának megfelelő gyakorlása nem lehetséges. Az egyenlőség elvének többféle lehetséges megközelítéséből

éppen úgy fakad a szólásszabadság tényleges gyakorlási lehetőségeinek biztosítása, mint az, hogy ezzel párhuzamosan mások egyéni szabadsága időnként szükségszerűen háttérbe szorul. A határok meghúzásánál pedig mindig ott van az emberi méltóság, amelyik egy adott pontot túllépve már felülkerekedik a szabadságon. Jól kiütközött a vizsgálat során az amerikai és az európai jogfelfogás különbsége, amely az eltérő alapjogi hierarchiánál jóval többet jelez: a „jó életről” vallott felfogás, ha úgy tetszik, az eltérő élet- és társadalomfilozófia fedezhető fel abban, hogy „az amerikaiak a maguk emberi jogi univerzumában a szabadságra helyezik a fő hangsúlyt, az európaiak pedig a méltóságra.”²² Ebben a tekintetben még az egyébként rendszerint külön utakon járó angol jogrend is az európai felfogás felé közelít, még ha nem is természetjogi alapokról, hanem „a szabad embert” (a *yeoman*-t) mindenkor megillető jogosultságok alapjáról jut is el a szólásszabadság korlátozhatóságáig.

Baka András, a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának első magyar bírója szerint a testület esetjoga „feltétlenül jogi kultúrát közvetít. A bíróság esetjoga jogi kincs, közös érték. Egy korszak fejlődését, változását tükrözi.”²³ A Bíróság többször is hivatkozott a közös európai örökségre, igazolandó az egységes mérce felállításának lehetőségét és szükségét.²⁴ Kérdéses persze, hogy 1950-ben hivatkozhatott-e valaki is hitelesen erre a tradícióra, illetve, hogy abban hol és miként lehet megtalálni az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csak a kilencvenes években csatlakozó egykori szocialista országok helyét. A Bíróság hivatkozása a közös európai kulturális örökségre olykor inkább csak az adott döntést alátámasztó, legitimációs cézzel alkalmazott retorikai fogásnak tűnhet. A Bíróság elsősorban a jelen változásait, közös európai folyamatait ragadja meg, amelyek alakulásában természetesen szerepet játszik a múlt öröksége. A Bíróság azonban nem csupán reflektál a változásokra, nem csupán összegyűjti, összefoglalja, mindenki számára nyilvánvalóvá teszi döntéseinek keresztül, hanem normaerőjű joggyakorlata által maga is aktívan alakítja a mindenkori valóságot. Az európai emberi jogi jogharmonizáció mindezenre hosszú utat járt be az elmúlt évtizedekben, és – különösen a szólásszabadság terén – jelentős mennyiségű, alapos kidolgozottsággal bíró joganyagot hozott létre, amely nem csupán irányadó, hanem kötelezően figyelembe veendő – Magyarországon is.

Mindazonáltal az európai jogharmonizáció nem jelenthet teljes egységesítést, ez nem is lehet Strasbourg célja. Európán belül is jelentős eltérések fedezhetőek fel a szólásszabadság védelme kapcsán. A szólásszabadság minden egyes részkérdését megérteni, azokat történelmi kontextusba elhelyezni, politikai összefüggéseiket feltárni, a kulturális hagyományba ágyazni, még az adott ország őshonosai számára is embert próbáló feladat. Ki állítaná magáról például Magyarországon, hogy teljes részletességgel átlátja, érti, ismeri a magyar sajtószabadság elmúlt húszévi történetét? Külföldről nézve, az elvétve e témával (a közép-kelet-európai média-átalakulással) foglalkozó szerzők számára gyakorlatilag lehetetlen közel kerülni az ezzel kapcsolatos keserveink megértéséhez.²⁵

(Összehasonlítható alapjogok) Ha arról gondolkodunk, hogyan és milyen mértékben lehetséges átvenni idegen jogrendszerek megoldásait a szólásszabadsággal összefüggésben felmerült kérdések megoldásakor, a jogösszehasonlítás lezáratlan, alapvető dilemmáival is szembesülünk. A közjogi jogterületek összehasonlítása ráadásul jóval fiatalabb, illetve kiforratlanabb tudományterület, mint a magánjogi jogösszehasonlítás (ez még akkor is igaz, ha a XIX. század végén A. V. Dicey már gondosan összehasonlította a szólásszabadság francia és angol védelmének intézményeit alapvető közjogi művében)²⁶, annak gyakorlati haszna, „aprópénzre váltása” egyelőre még kissé bizonytalan, még akkor is, ha a közép-kelet-európai rendszerváltások látszólag kiváló alkalmat nyújtottak az elméletek gyakorlati

tesztelésére. Az egyes államok közjogi hagyományai, jellegzetességei még a látszólag könnyebben harmonizálható alapjogok területén is fokozott óvatosságra készítetik a külföldi megoldásokat inkorporálni kívánókat. Az összehasonlító alkotmányjog meglehetősen az útja elején tart még, a megjelent publikációk – tekintélyes szerzők tollából – kivétel nélkül hangsúlyozzák az alapos körültekintés, óvatosság szükségességét.²⁷

Érdekes, testhezálló feladat a jogösszehasonlítás számára annak vizsgálata, hogy vajon hová helyezendő a szólásszabadság joga az alapjogok rendszerében? Élvez-e valamiféle kiemelt státuszt, egyáltalán, lehetséges-e hierarchikus sorrendet felállítani az alapvető jogok között? Hiszen azok egy része – mint a szólásszabadság is – egyszerre akár több, kivétel nélkül kiemelkedően fontos egyéni és közösségi érdeket is védenek, vagy éppen képesek megsérteni. Lehet-e rangsorolni ezen érdekek között, szükséges-e egy előre meghatározott, kőbe véssett „erősorrend” a viták feloldásához, amelyekben sokszor arról kell dönteni, hogy két alapjog ütközésekor melyikük élvez elsőbbséget?

Bár az alkotmányok és a nemzetközi emberi jogi egyezmények nem állítanak fel ilyesfajta hierarchiát, a betartásuk felett örködő szervek, alkotmánybíróságok, nemzetközi bíróságok, bizottságok kialakítottak valamiféle csoportosítást arra nézvést, mely jogok „erősebbek” a többinél, esetleg ténylegesen korlátozhatatlanok. Bizonyos esetben ilyen, korlátozhatatlan jog lehet az élethez való jog, a kínzás, embertelen bánásmód tilalma, a rabszolgaság tilalma, bizonyos büntetőjogi garanciák (például a visszaható hatály tilalma), a jog a tisztességes bírósági eljáráshoz stb.

A német *Grundgesetz* rendelkezései alapján bizonyos alapjogokra (az emberi méltóság, az ellenállási jog az alkotmányos rend megdöntését célzókkal szemben), illetve demokratikus alapértékekre (maga a demokratikus berendezkedés, a választások útján történő hatalom-átruházás a néptől az állami szervekre, a jogállam eszméje) vonatkozó alkotmányi rendelkezések megváltoztathatatlanok. Ez a korlátozás nem jelenti ugyan automatikusan azt, hogy a szóban forgó alapjogok a hierarchia csúcsán helyezkednének el, de annyi mindenképpen leszűrhető belőle, hogy az alkotmányozó testület kiemelt jelentőséget tulajdonított azoknak.²⁸ A szólásszabadság esetében persze kifejezett alkotmányi rendelkezés nélkül is elismeri minden jogállam annak kiemelkedő fontosságát.

A magyar Alkotmánybíróság kezdeti döntéseiben igen messzire ment a szólásszabadság rangjának megítélésében, amikor a jogot az alapjogi hierarchiában közvetlenül a valóban abszolútnak, korlátozhatatlannak tekintett élethez és emberi méltósághoz való jog mögött helyezte el.²⁹

Ami azonban bizonyos, hogy a szólásszabadság – bár a legtöbb jogrendszer kiemelt értéként kezeli, és ez itt-ott némi „különleges bánásmódban” is manifesztálódik – semmiféle megfontolás alapján nem helyezhető egyik jogrendszer szerint sem az alapjogi hierarchia tetejére, megingathatatlan „trónjára”, és ezzel párhuzamosan egyik sem tekinti korlátozhatatlannak, vagy az alapjogok ütközésekor eredendően elsőbbséget élvezőnek.³⁰

(Recepció Magyarországon) A huszadik század vége felé szabaddá vált közép-kelet-európai államokban szinte egyik napról a másikra – mindenesetre meglehetősen rövid idő alatt – kellett az új körülményekhez igazítani, gyakorlatilag újraalkotni a szólásszabadság védelmi rendszerét, meghatározni annak határait. Ebben a munkában, saját alkalmazható, adaptálható hagyományok hiányában elengedhetetlen volt az új megoldások helyességének külföldi tapasztalatok általi megerősítése, az alternatívák megismerése, időnként egyenesen azok – a speciális körülményekhez igazított – átvétele. A jogösszehasonlítás tehát ebben az esetben is szükséges eszköz volt és maradt máig a hasonló problémákra adott eltérő válaszok megismerésére, de vezessen bármely eredményre – kiváltképpen a

szólásszabadsághoz hasonló, különösen érzékeny kérdésekben – az egyes, mégoly tetszetős megoldások kritikátlan importja nem célravezető.³¹

Frederick Schauer cikkében három lehetséges forrást jelöl meg a minden országban értelmezésre szoruló, tömör és szükségszerűen kibontandó alkotmányi rendelkezések – példájában éppen a szólásszabadság – lehetséges eredőjeként;³² az első ezek közül az Egyesült Államok jogrendszerének erőteljes befolyása más országok jogi megoldásaira. Ennek okait nem részletezi, de az esetleg adaptálható megoldások meglétén túl nyilvánvalóan van némi köze a ma megcsontosodott, az USA által uralt világrendhez, az anyagi és egyéb lehetőségekhez, illetve némi amerikai küldetésstudathoz is – utóbbi különösen erőteljesen volt érezhető a rendszerváltozásokat követően a közép-kelet-európai országokban, nem is eredménytelenül, hiszen az amerikai mintákat a szólásszabadság területén sokan ténylegesen üdvözítőnek tartják.

A második lehetséges forrás az adott állam saját jogrendjéből *autopoézis* útján kifejlesztett fogalmi rendszer és jelentéstartalom, amely Schauer meglátása szerint egy idő után képes önjáróvá válni, ami azt a veszélyt hordozza, hogy az újabb döntések, jogszabályok „helyességét” már a fogalmi keret meglévő elemeihez való viszonyulás határozza meg, és nem a tényleges, az objektív „helyesség” mércéje. Ez a jelenség – hasonlóan az előzőhöz – Magyarországon is érzékelhető: a kritikusok gyakran róják fel például az Alkotmánybíróságnak, hogy a testület eltér a korábbi határozataiban foglalt elvektől – mintha az elsődleges cél a rendszerbeli kohézió megőrzése, és nem a „helyes” döntés megtalálása volna.

A Schauer által megjelölt harmadik forrás pedig az adott ország kulturális hagyományai és történelme, amelyek szintén képesek determinálni az alkotmányos rendelkezések tartalmát, erről a későbbiekben esik még szó.

A szólásszabadság kapcsán is igaz a megállapítás, hogy a jog jelentése, tartalma jórészt attól függ, aki éppen az értelmezést végzi. Ez a feladat többekre hárul, hiszen a jogalkotó, a jogalkalmazó és az Alkotmánybíróság egyaránt értelmezheti azon rendelkezéseket, amelyek a szólásszabadság területeit érintik. Elengedhetetlen volt annak vizsgálata, hogy hogyan, milyen módon és mértékben valósult meg a szólásszabadság körében a *külföldi megoldások adaptálása* a magyar viszonyokra. A rendelkezésünkre álló és alkalmazható jogi hagyomány hiánya óhatatlanul szükségessé tette a külföldi minták olykor szervesen átvételét, de hogy kinek, honnan és milyen mértékben szabad az egyes megoldásokat átvennie, az már természetesen éles hangú viták tárgya lehet. Egy kérdésre több helyes válasz is létezhet; az igazán nehéz feladat a „helyesség” mércéjének a meghatározása.

A külföldi megoldások átvétele csak rendkívüli óvatossággal történhet. A felelősség itt nemcsak a jogalkotóé és a jogalkalmazóé, hanem a tudományé is. A szakirodalomban is gyakran előfordul – szerencsére általában különösebb tét vagy okozott kár nélkül – hogy külföldi szerzők művei, az azokból származó idézetek tévedésből eltorzítva szerepelnek, miközben a szerző éppen nyomatékosan sürgetné, illetve az átvett gondolattal támasztaná alá valamely külföldi megoldás bevezetését a magyar jogrendszerbe. Olykor klasszikus szerzőket idéznek, mondataikat a történelmi környezetből, valamint a szerző életművéből kiragadva, néha egyenesen tévesen. Csak egyetlen aprócska, egyébként meglehetősen ártatlan, de mégis jellemző példa: többen, számos alkalommal idézték – a forrás megjelölése nélkül – Voltaire „klasszikus megállapítását”: „Nem értek egyet azzal, amit mond, de halálomig védelmezni fogom azon jogát, hogy kimondja”. Csak évek múltán vált nyilvánvalóvá számomra, hogy Voltaire *soha nem mondott ilyesmit*, a kedvelt idézet egy róla és kortársairól szóló, 1906-ban megjelent könyvből származik.³³

Az Alkotmánybíróság az első perctől kezdve rendszeresen hivatkozik a strasbourgi

Emberi Jogok Európai Bíróságának, illetve más európai alkotmánybíróságok, valamint – főleg az első években – az Egyesült Államok Supreme Court-jának ítélkezési gyakorlatára. Sólyom László őszinte szavai szerint ennek kezdetben nemigen volt más célja, mint hogy a magyar jogi gondolkodást láthatóan, formálisan is az „európai normákhoz” kapcsolja, demonstrálja az európai mérce belső alkalmazását, de nem jelentett tényleges segítséget az ügyek eldöntéséhez.³⁴ Európaiságunk bizonygatásán túl szükséges volt a strasbourgi mérce alkalmazása ahhoz is, hogy Magyarország bekapcsolódjon a kialakuló „európai emberi jogi jogharmonizációba”, az „alkotmányjogi *jus commune*” kialakításába.³⁵

Ami a többek által oly gyakran emlegetett amerikai minták átvételét illeti, világos, hogy azok tekintetében még a szokásosnál is fokozottabb óvatosság indokolt. Az amerikai szólásszabadság-jog a kontinentális hagyományoktól teljes mértékben idegen, ami ugyan nem zárja ki azt, hogy némely megoldása iránymutató, vagy legalábbis gondolatébresztő lehet felénk is, de szükség esetén talán ésszerűbb először a közelben található, a magyar jogrendszerre sokkal inkább adaptálható (német, strasbourgi stb.) megoldások számbavétele.

(*A szólásszabadság mibenléte – utcai szónok kontra tömegsajtó*) A szólásszabadság gyakorlójának *archetípusa*, hosszú ideig metaforikus modellje, uralkodó paradigmája az utcai szónok (*street corner speaker*) és a röpiratot osztogató aktivista volt. Ennek megfelelően a szólás- és a sajtószabadság joga nem vált el élesen egymástól, a sajtó kezdetben pontosan annyi szabadságot élvezhetett, mint az, aki szomszédját győzködi politikai véleményének igazáról. Az írott sajtóra vonatkozó első sajtótörvények elfogadása lassacskán hozzájárult a két alapjog jól kivethető megkülönböztetéséhez (ld. például a sajtó-helyreigazítás, vagy a speciális sajtó-deliktumok intézményeit), de az „önálló” sajtószabadságot igazából az elektronikus médiumok megjelenése hozta el, amelyekkel összefüggésben megjelentek a tartalomszabályozás és a hozzáférés különböző eszközei (kiegyensúlyozottság, pluralizmus követelményei, közszolgálatosság stb.).

A társadalom, a technika, a meggyőzés formái, az információáramlás módozatai azonban az eltelt évszázadokban alapvetően változtak meg, így a sajtószabadság ma már nem feltétlenül azonosítható a szólásszabadság alapvető eseteivel.³⁶ A sajtó elterjedése és tömegessé válása, az újabb és újabb médiumok megjelenése kikényszerítette, hogy önálló, a sajtóra vonatkozó joganyag jöjjön létre, és a sajtószabadság elváljon a szólásszabadság alapesetétől. Szólás- és sajtószabadság tehát korántsem ugyanaz, annak ellenére sem, hogy a szólásszabadság természetesen a sajtó munkatárait is megilleti, azaz számos esetben (rágalmazás, gyűlölködés stb.) elvben nincs különbségtétel, ugyanakkor a sajtóra az általános szabályokon felül még további, speciális normák is vonatkoznak.

Jerome Barron nagyhatású cikkében már a múlt század hatvanas éveiben jelezte, hogy a szólásszabadság általános elvei a sajtóban – ideértve természetesen valamennyi médiumot – már nem alkalmazhatók feltétel nélkül.³⁷ A különbségtétel alapján a jog nem csupán azt határozza meg, és védi széles körben, *amit* mondhat a szólásszabadság jogosultja, hanem azt is, hogy *hogyan*, milyen eszközök igénybevételével teheti meg ezt, pontosabban: mikor és ki jogosult a sajtószabadság tényleges igénybevételére, akár tulajdonosként, akár személyiségi jogaiban a sajtó által megsértett félként, akár, mint a közönség egyik tagja, aki magának követeli a megfelelő tájékoztatást.

A különbségtétel legfontosabb alapja a sajtó közérdekű kötelezettségeinek elismerése. *Kizárólag a közérdek* lehet tehát az, amely a szigorúbb korlátozást megalapozza.

Ezt az alapvető elvet a jogalkotás és jogalkalmazás során gyakorlatilag evidenciaként elfogadva, a sajtószabadságra vonatkozó joganyag Európában terjedelemre is jelentős, és a sajtó működését részletes rendelkezések, tartalmi kötelezettségeket precízen előíró törvé-

nyek szabályozzák. Ezzel szemben a sajtószabadság az Egyesült Államokban a szólásszabadsághoz képest gyakorlatilag marginális kérdés. Meglehetősen furcsa eredményre vezet mindez, hiszen ennek megfelelően az USA joggyakorlata, jogirodalma és tudománya még ma is a szólásszabadság „alapvetését”, az utcai szónokot tekinti az alapjog értelmezésekor kiindulópontnak, alapvető modellnek, míg a jóval nagyobb hatású, jelentőségű sajtó teljes egésze speciális korlátozó szabályok nélkül működik.³⁸

A szólás- és a sajtószabadság sokáig természetes szétválasztásának létjogosultsága érdekes módon az új, digitális technológia (amely a korábbihoz képest jóval több televízió- és rádiócsatorna indítását teszi majd lehetővé), illetve az internet (amely olcsóvá tette a nyilvánosságához való hozzáférést) kapcsán kérdőjeleződik meg bizonyos körökben.

Egyes szerzők – nem jelentéktelen számban – úgy vélik, hogy a sajtónak az új technológiák szélesebb körű hozzáférhetősége útján ugrásszerűen megnövekedett demokratikus jellege folytán végre újfent megteremthetővé válik a szólás- és sajtószabadság bizonyos egysége. Ennek megfelelően – tehát attól függetlenül, hogy a szólásszabadságot milyen formában gyakorolták – egyazon, vagy legalábbis rendkívül hasonló szabályok alapján kell majd megítélni a sajtó- és a szóláskorlátozási lehetőségeit, a sajtó korábbi korlátait fokozatosan lebontva, annak szabadságát kizárólag az általános szólásszabadság korlátozási mértékéig megőrizve – az elektronikus sajtóban létező tartalomkorlátozás így például jelentős részben megszűnhetne.³⁹

A többség azonban ezzel szemben – Európában legalábbis – azt vallja, hogy az új technológiák elterjedése, általánossá válása ellenére is változatlanok maradnak majd a média-szabályozás alapelvei: a közérdek figyelembe vétele és érvényesítése a szabályozásban továbbra is elengedhetetlen marad, még ha az új médiumok alaposan fel is adják majd a leckét a jogalkotóknak. Nem *médiarevolúció*, csak *médiaevolúció* zajlik. Nem változik meg egy csapásra minden, amit korábban a médiáról gondoltunk. Nem tragédia ez, hiszen a gutenbergi „forradalom” is évszázadokig tartott. Az általános, a jövőben is érvényesülésre érdemes alapértékek figyelembe vétele nélkül pedig az új médiavilág csak külsínében lesz tetszetősebb a korábban megismertnél, a média fokozottabb demokratizmusát aligha hozhatja el.

(A szólásszabadság mibenléte – demokrácia) Az európai felfogás a kezdetektől fogva összekötötte a sajtó szabályozását és a mindenkor működőképesnek ítélt társadalmi rend megteremtésének igényét. Az európai felfogás elismeri az Állam tevéleges kötelezettségeit polgárai javának előmozdítása érdekében. Az Egyesült Államokban e szociális gondoskodást, az aktív Állam adottságként történő elfogadását értetlenül szemlélik.⁴⁰ Azonban amikor az európai sajtószabadság-felfogás értelmében a különböző alkotmányok, nemzetközi dokumentumok, médiatörvények „plurális sajtót”, „közszolgálati médiát”, „kiegyensúlyozottságot” és egyebeket követelnek, akkor – Cass Sunstein amerikai professzor meglátása szerint – nem a régi, évtizedes vagy évszázados antidemokratikus reflexek által vezérelve cselekednek, azon ősi vágy által hajtva, hogy a médiát minden körülmények között határok közé szorítsák, hanem egyszerű aspirációkat fejeznek ki: megmutatják, hogy az adott döntéshozók milyen vízióval rendelkeznek a sajtóval kapcsolatban, és azt, hogy hol is helyezkedik el az adott társadalmi berendezkedésben a sajtó.⁴¹

Melyek azok a közérdekű kötelezettségek, amelyek teljesítése a sajtószabadság gyakorlása előfeltételének tekinthető? A magyar Alkotmánybíróság pontosan érzekelte a szóban forgó jog komplex jellegét, a számos párhuzamosan létező, figyelembe veendő érdek meglétét. Ezen érdekeket egyszerre, egymás mellett kívánta védeni, és ezt az első adandó alkalommal, a szólásszabadság „alaphatározatának” tekinthető *30/1992. (V. 26.)*

sz. *határozatában* leszögezte: „Az egyéni véleménynyilvánítási szabadság szubjektív joga mellett tehát az Alkotmány 61. §-ából következik a demokratikus közvélemény kialakulása feltételeinek és működése fenntartásának biztosítására irányuló állami kötelezettség. A szabad véleménynyilvánításhoz való jog objektív, intézményes oldala nemcsak a sajtószabadságra, oktatási szabadságra stb. vonatkozik, hanem az intézményrendszernek arra az oldalára is, amely a véleménynyilvánítási szabadságot általánosságban a többi védett érték közé illeszti. Ezért a véleménynyilvánítási szabadság alkotmányos határait úgy kell meghatározni, hogy azok a véleményt nyilvánító személy alanyi joga mellett a közvélemény kialakulásának, illetve szabad alakításának a demokrácia szempontjából nélkülözhetetlen érdekét is figyelembe vegyék.”⁴²

Az alapjog értelmezésében tehát éppúgy megjelenik az egyéni jogosultság, mint a közösség – a közvita nyíltságán és a közvélemény szabad alakításán keresztül megnyilvánuló – érdeke, és ez a kettős megalapozás, még ha a később meghozott határozatokban kissé el is halványult, máig érvényben maradt.

Rendkívül izgalmas megfigyelni *az egyén és a közösség* viszonyát a szólásszabadság egyes kérdéseinek összefüggésében. Az alapvető emberi jogok, eredendő individualitásuknál fogva eleve magukban hordozzák a feszültségek forrásait, amelyek a jog gyakorlásakor – ami óhatatlanul a közösségben, a közösség előtt zajlik – szinte kivédhetetlenül törnek elő. Az egyéni jog gyakorlása és a közösség érdeke között is harmonikus egyensúlyt kell teremteni, és ez még akkor is igaz, ha akadnak ma olyan hangok, amelyek az egyén javára billentenék el ezt az egyensúlyt, tagadva a közösség érdeke alapján történő jogkorlátozás lehetőségeit. Az egyéni jogok eredendő elsőbbségére aligha épülhet koherens és működőképes társadalmi rendszer.⁴³ A szólásszabadság tehát *nem abszolút jog*. Bár kiemelt védelme a demokratikus rend működőképességének biztosítása érdekében indokolt, időnként fejet kell hajtania egyéb érdekek (alapjogok vagy alkotmányos értékek) előtt. A szólásszabadság összefüggésében felmerült problémák tehát tovább növelik az egyén és a közösség közötti feszültség lehetséges forrásainak számát.

Nem csupán az egyén és a közösség, hanem *az egyén és a hatalom* viszonya is izgalmas kérdésekkel szembesíti a szólásszabadság kutatóját. Rá kellett döbenni arra, hogy „a hatalom” kifejezés ma már nem kizárólag a korábban olyannyira rettegett Államot rejtheti, amelyet néhányan olykor szinte nosztalgikusan még ma is a szabadság egyetlen igazi, méltó ellenfelének tekintenek. Az új, felnövő hatalmak a szólásszabadság területén elsősorban a sajtó piacán jelentkeznek. Természetesen nem valamiféle megátalkodott, egymással titokban összeesküvő, állandóan rosszban sántikáló „sajtóhatalomról” van itt szó, amelynek képviselői a régi idők karikatúrái mintájára a pénzeszsákokon üldölgének, szájukban vastag szivarral. De be kell látni, hogy a mai világ valamennyi olyan pontján, ahol üzlet, ráadásul *zsíros üzlet* van, az anyagi érdekek rendkívüli mértékű koncentrálódása figyelhető meg. Ezt a koncentrációt éppen az egyéni szabadság elismerése és védelme tette lehetővé. Ezek az érdekek pedig – ismét csak mindenféle „erkölcsi sértettség” nélküli a ténymegállapítás – olykor ellentétesek lehetnek a közösség vagy éppen az Állam hosszú távú érdekeivel. Új, feltörekvő hatalomkoncentrációkról van tehát szó, amelyek ugyan egyfelől segídezhetnek például az Állam még mindig kétségtelenül meglévő potenciális elnyomó erejével szembeni ellensúly képzésében, másfelől viszont a sokszorosan ellenőrzött és kordában tartott Államhoz képest ma már jelentősebb befolyást tudnak gyakorolni az egyes ember életére, akár még alapjogaik gyakorlására is. Bibó arra figyelmeztet *Az államhatalmak elváltása egykor és most* című akadémiai székfoglalójában, hogy a hatalmi ágak klasszikus hármas felosztása a XX. század derekára már idejétmülttá vált: az újonnan létrejövő hatalomkoncentrációkkal szemben mindig újabb ellensúlyokat kell ké-

pezni.⁴⁴ Kiemeli, hogy a kultúra és a szellemi élet területén az új hatalmak „demoralizáló hatása” különösen jelentős. És bár Bibó ezen új hatalmakat is az Állam egyes új nyúlványaiként határozza meg, aligha kétséges, hogy gondolatát ma már a magánszféra bizonyos szereplőire is kiterjeszthetjük.

A jogok mellé időnként *kötelezettség is társul*: igaz ez a szólás-, és különösen az abból eredő sajtószabadság esetében is. A „kötelezettség” a hohfeldiánus felfogás szerint nem a „jog” ellentéte, hanem annak elengedhetetlen kiegészítője.⁴⁵ Az én szabadságom másra kötelezettséget ró, a másik szabadsága pedig engem is terhel. A demokratikus berendezkedés a sajtószabadság terepén például szükségessé teszi azt, hogy az állampolgárok minden releváns információhoz hozzáférhessenek, mielőtt döntést hoznak a közösség, illetve saját ügyeikben. Ez pedig elsősorban a sajtóra, illetve a sajtó szabályozásért felelős Államra terhel bizonyos kötelezettséget. Ha azonban csupán annyit fogadunk el, hogy a szólásszabadság mellé kötelezettség is párosul, illetve, hogy a demokratikus rendszer működése nélkül nem lehetséges – és ezt mindenféle jogon kívüli, erkölcsi normarend alkalmazásának mellőzésével is megtehetjük –, világos, hogy az *Államot kell segítségül hívni* a szabályozás megalkotásához és betartatásához. Mindez abból a fenti felismerésből fakad, hogy ma már nem az Állam az egyetlen olyan „hatalom”, amelyik az egyéni jogokat csorbitani képes: éppen az Állammal szemben fokozottan védett magánszféra termeli ki azon erős érdekérvényesítő képességgel bíró csoportokat, amelyek korlátozni tudják a jog tényleges gyakorlását, illetve az abból fakadó közérdekű kötelezettségek teljesítését. Ez a történelem furcsa fintora: az Állam, a korábbi nagy ellenség az egyetlen, amely ma a szabadság valóságos gyakorlását biztosítani tudja.

Ha másik utat választunk, az eszmei alapjai szerint a részvételen alapuló társadalmi rend – Noam Chomsky kifejezését kölcsönvéve – könnyedén szintiszta „szemlélői demokrácia”-vá [spectator democracy] alakulhat át.⁴⁶

Ha a szólás- és sajtószabadságtól alig egy ugrásnyira megleltük a demokrácia alapkérdéseit, akkor egy következő ugrással újabb, még tágabb érvényű, egész Európa vagy akár az emberiség jövőjét is befolyásoló stratégiai kérdésekhez juthatunk el. A gyűlölködő kifejezések korlátozása, illetve széleskörű szabadsága, és a fokozódó európai bevándorlás például érdekes és veszélyes kölcsönhatásba került egymással: az iszlámot kritizáló hangok már Európában is súlyos zavargásokat okoztak – lám, a Büntető Törvénykönyvtől így jutunk el két lépésben Európa hosszú távú jövőjére vonatkozó kérdésekig. Sajó András mindenesetre óva int attól, hogy e jelenségektől megrettenve a szólásszabadság szigorúbb korlátozása mellett döntsünk: mint mondja, ez korábbi értékeink, a szabadság iránti elkötelezettségünk feladását jelentené.⁴⁷

Ugyanakkor úgy sem tehetünk, mintha az észlelt jelenségek nem lennének valóban veszélyesek: az új történelmi helyzetben a szólásszabadság joga is újraértelmezendő. Félreértések elkerülése végett: ez a gondolat nyilván nem kíván sem valamiféle totalitarizmus, sem a régi vágású cenzúra, de még az opportunizmus számára sem kiskaput nyitni, csupán az ellen szólal fel, hogy a szólásszabadságot pusztán önmagáért való értéknek tekintsük. Sajó cikkéből kitűnően számára a „Nyugat” „saját értékrendjét” elsősorban az egyéni szabadság jelenti – de emellett nem feledkezhetünk meg más, szintén elengedhetetlenül fontos értékekről, így például az emberi méltóságról, mások jogainak tiszteletben tartásáról sem. A „szabadság” önmagában állva könnyen válhat üres frázissá, kiváltképpen, ha nem tudjuk, hogy mitől és főleg mivégre kívánunk szabadok lenni.

(A szólásszabadság mibenléte – a szólásszabadság, mint kultúra) A szólásszabadság egyben a *kultúra* egyik megnyilvánulása is. Nem létezik egységes, univerzális fogalma, nincsenek bárhol azonosan megvonható határai, vagy olyan meghatározható feltételrendszere,

amely mellett akárhol működőképes lehet.⁴⁸ Még a jog megnevezésére szolgáló kifejezés is országonként eltérhet. Mégis, a szólásszabadság mégoly eltérő felfogásai alapján is lehetséges egymáshoz alig hasonlító, de egyaránt működőképes modelleket felállítani. Az Egyesült Államokban szinte *romantikus hevület* övezi az Alkotmány szólásszabadságot biztosító Első Kiegészítését.⁴⁹ Ott az egyéni szabadság, de különösen a szólás szabadsága *jelképpé nemesült*: az amerikai nép szabadságszeretetének, életrevalóságának, makacságának, öntörvényűségének, erejének, büszkeségének, függetlenségének jelképévé. Az amerikai szerzők jelentős része magától értetődőnek tekinti szólásszabadság-joguk eredendő felsőbbrendűségét, és büszke sértettséggel reagál az esetleges kritikákra (árulkodó az egyik, e kérdéstről íródott tanulmány címe: „Az Egyesült Államok a világ többi része ellen”⁵⁰). Európában azonban a szólásszabadság soha nem volt ilyen jelkép. De pusztán ennek alapján nem állapítható meg sem egyik, sem másik felfogás igaza.

Frederick Schauer korábban már említett megállapítása szerint a kérdésekre adott válaszok nagyban függenek az adott ország társadalmi állapotától, történelmétől, hagyományaitól, kultúrájától. Amely megoldás az egyik országban működik, máshol alkalmatlan a problémák kezelésére, és ez így természetes.⁵¹ Páskándi Géza az író tehetségével így vall erről: „Más felfogása van az individuum szabadságáról egy tőlünk igen távol élőnek, s egy európainak. De még Európán belül is ingadozik ez a szabadságigény. *Törvény a szabadság színéváltozása.*”⁵²

Mindez azt is jelenti, hogy egy kérdésre több helyes válasz is létezhet, az eltérő körülményektől függően. A kulturális állapotokon túl a szólásszabadság mindenkori helyzete még valamit pontosan jelöl: megvilágítja a döntéshozók által a társadalom egésze számára választott, bejárando utat. Jól kivehetően jelzi ugyanis, hogy a néhány kiválasztott (a néhányszáz fős parlament vagy akár a csupán néhány tagú Alkotmánybíróság) milyen társadalom építéséhez kíván hozzájárulni a jövőben.⁵³ A szólásszabadság határainak megvonásánál ennek megfelelően szükségszerűen napvilágra kerül a döntéshozó testület által meghatározott értéksorrend is. *Kibújik a szög a zsákból*, ki mit tekint fontosabbnak, a szabadságot, a méltóságot, az egyenlőséget, illetve, hogy ezek pontosan milyen arányú egyensúlyozását választja.

A szólásszabadság kulturális meghatározottságának elfogadása ugyanakkor egyenes úton vezet el egy másik felismeréshez: a jogi eszköztár ezúttal is csak korlátos hatású lehet, az igazán súlyos kérdések megoldásában csak némi segítség nyújtására képes, és – kétségbeesetten ráutalva az erkölcs, a konvenciók és más normarendszerek segítségére – jobbára tanácstalanul áll a felmerülő problémák jelentős része láttán.

(*Az elérhetetlen délibáb – a laissez faire vége*) A sajtószabadságról folytatott vitákban jól kivehetően éles választóvonal húzódik a *piaci szabadság* és az *állami beavatkozás* hívei között. A piac híveinek egy csoportja a sajtót csupán értékesítendő árunak, a profitszerzés eszközeinek tekinti, úgy véli, hogy a piac az önmaga számára alkotott szabályokkal a sajtó létező legjobb, leghatékonyabb működését biztosítja, a magán- és közérdeket egyszerre elégítve ki. Nem árt azonban elfelejtenünk azt sem, hogy a piaci szabadság híveinek egy része inkább csak azért bízik a piacban, mert aggódva szemlél mindenfajta állami beavatkozást, amely a sajtó működését befolyásolhatja, pontosan tisztában van a piac tökéletlenségeivel, azzal a káros hatással, amit a lecsupaszított piaci logika a sajtó szabadságára gyakorol, de még ezt az árat sem érzi túlságosan soknak az Állam távoltartásáért.

Clinton Rossiter kifejezésével élve az előbbi csoport felfogása nem más, mint „a szelemtörténet nagy vonatrablása”⁵⁴: a *laissez faire* eltökélt mai hívei a XIX. századi, korai liberalizmus érveit kissé újraértelmezve, azokat kitartóan hangoztatva, a feltétlenül véde-

lemre érdemes alapértékeket (szabadság, individualizmus, lehetőség, fejlődés stb.) kívánják az Állammal szemben, szigorú garanciák biztonságában megtartani – a korábbiakhoz képest jóval erősebb magánszféra, az ország- és földrészhatárokon, állami szándékokon és érdekeken könnyedén felülemelkedő globális nagyvállalatok (esetünkben médiabirodalmak) védelme érdekében. Az eredendően a privátautonómia területéhez tartozó, egyszerre több alapvető emberi jogot (sajtószabadság, tulajdonjog, a vállalkozás szabadsága stb.) is a maga javára követelő sajtó működése azonban éppen a szabadság eredeti értelmének védelme érdekében korlátozandó. A sajtómonopóliumok megakadályozása, a közérdekű céllal bevezetett tartalomkorlátozások és a kultúrát megóvni próbáló intézkedések, bár kétségtelenül korlátozzák a sajtó mozgásterét, valójában nem is a szabadság „korlátai”: éppen ellenkezőleg, a magánszféra által lehetségesen eltorzított szabadságfogalom kiigazítására szolgálnak. Az állami beavatkozást, ha nem is üdvözlő, de szükségszerűen egyetlen lehetséges megoldásként elfogadó álláspontok a sajtót a nemzeti-közösségi lét alapvető intézményeként érzékelik. A sajtó e felfogás szerint jóval többre „használható”, mint más, a piacon kínált szolgáltatás: a társadalom kohézióját elősegítő, a közösség vitáinak lebonyolításában kulcsszerepet vállaló, a nemzeti és az egyetemes kultúra terjesztésének elsődleges fórumát biztosító hálózatként képes működni.

Eppen ezért azok a hangok, amelyek a sajtóra vonatkozó kötelezettségek lebontását követelik – ezúttal éppen a technikai fejlődés okozta változásokat jelölve meg indokként –, figyelmen kívül hagyják azt, hogy a mai társadalomban bizonyos közfeladatokat kizárólag a sajtó képes ellátni. A demokratikus közvita, a nemzeti és a különböző kisebbségi kultúrák védelme, valamint a társadalom tagjai közötti kohézió nem bonyolódhat le, valósulhat meg a sajtó, ráadásul a tömegekhez eljutó sajtó – tehát nem holmi alig nézett tematikus csatorna vagy marginális értelmiségi folyóirat – segítségével nélkül. Ha pedig a piac ezt magától nem biztosítja, a jogi eszközökön kívül nem marad más, ahova fordulhatnánk.

(Az elérhetetlen délibáb – megdőlt hipotézisek) Sajó András pontosan látta, hogy a már idézett 30/1992. (V. 26.) sz. – egyébiránt konkrétan a gyűlölködő kifejezések korlátozásával kapcsolatban meghozott – alkotmánybíróági határozat hipotézise mára megdőlt:⁵⁵ nem bizonyosodott be, hogy „politikai kultúra és egészségesen reflektáló közvélemény csakis öntisztulással alakulhat ki. Aki tehát gyalázkodik, magát bélyegzi meg, s lesz a közvélemény szemében »gyalázkodó«. A gyalázkodásra bírálat kell, hogy feleljen. E folyamatba tartozik az is, hogy számolni kelljen magas kártérítésekkel. Büntetőjogi büntetésekkel azonban nem a közvéleményt és a politikai stílust kell formálni – ez paternalista hozzáállás –, hanem más jogok védelmében az elkerülhetetlenül szükséges esetekben szankcionálni.”⁵⁶

Az öntisztulás lehetőségével 1989 óta máig nem jutottunk sokra, a társadalom önmagától nem volt képes az erkölcsi megújulásra, a közösségi lét alapvető normáinak meghatározására és azok betartására. Miért, és kinek a hibájából, most hagyjuk. Azonban ebből egyértelműen következik, hogy a jog nem nézheti tétlenül a kialakult helyzetet. Sajó elveti ugyan az Alkotmánybíróság hipotézisét, de felállít helyébe egy másikat. Abban hisz – és ez részben egybevág az alkotmánybírók álláspontjával –, hogy csakis a bátor, őszinte, megkötésektől mentes kommunikáció vezethet el egy szabadabb, békésebb társadalomhoz: „megbántás nélkül nem lehet kommunikálni, különösen, ha azt reméljük, hogy a közlések sokfélesége közelebb visz a valósághoz. A pluralizmus azt jelenti, hogy sokféle bántó véleménynek helye lehet.”⁵⁷ Bár igaza lenne, és ennyi valóban elegendő volna!

Azonban miközben arról vitatkozunk, hasogatjuk a jogi szörszálakat, hogy a gyűlölködő kifejezések korlátozásának pontosan hol is legyen a határa, vagy a közéleti szereplők személyiségvédelmének mekkora legyen a terjedelme, figyelmen kívül hagyjuk a mára már

sokkalta fontosabbá vált kérdéseket: nevezetesen, hogy miképpen lehet működőképessé tenni a demokráciát, miképpen lehet legalább a minimális tájékozottsághoz szükséges információkat az egyes emberhez eljuttatni, hogyan lehet az önálló kulturális jegyeket megőrizni, és legalább minimális kötőerőt teremteni a társadalom tagjai között. Sajó András professzor a szabad vita lehetőségének megteremtése ürügyén feltehetően kész lenne kiiktatni a sajtó mozgásterét korlátozó legtöbb szabályt. De ha a jog ereje nem kényszeríti rá a magyar polgárokat arra, hogy bizonyos mennyiségű közéleti jellegű információval, kulturális tartalommal elkerülhetetlenül találkozzanak, és a szabályozás lebontásának következményeként a társadalom jelentős része még a jelenleginél is passzívan viszonyulna az egyébként az ő saját, személyes sorsát is alapvetően befolyásoló közügyekhez, feltehetjük a kérdést, hogy egyáltalán ki fog itt vitázni? Kit érdekelnek majd a közös ügyek, ha a modern média a társadalmi diskurzus befejezéséhez visz közelebb minket?⁵⁸

(Az elérhetetlen délibáb – az állami beavatkozás tényleges veszélyei) Amikor nem értünk valakivel egyet, akkor előszeretettel törekszünk az elhallgattatására, még akkor is, ha ez a szólásszabadság deklarált elveivel egyébként ellentétes. Ezért fordulhatott elő 2007 szeptemberében, hogy Lee Bollinger professzor – a szólásszabadság egyik élharcosa az Egyesült Államokban –, a tekintélyes Columbia egyetem elnöke az egyetem által vendég-előadónak meghívott Mahmud Ahmedinezsád iráni elnököt annak előadása előtt, mintegy felvezetésképpen meglehetősen kemény hangnemben ostorozta, előre ítélkezve a még el sem hangzott előadás tartalma felett.⁵⁹ Ha valóban komolyan vesszük a szólásszabadságot, akkor – a rendelkezésre álló, megfelelőnek gondolt jogi keretek között – miért nem mondhatja el mindenki zavartalanul a véleményét? Ezen affér is jelzi, hogy többen úgy gondolják, az elutasítandó vélemények képviselőit (például a gyűlölködőket) nem jogi eszközökkel kell féken tartani, hanem meg kell vonni tőlük a véleményük kifejtéséhez szükséges fórumok használatának lehetőségét – vagy, miként tette azt Bollinger, legalább a helyszínen „jól helyükre kell tenni” őket.⁶⁰

Lehet, hogy a szólásszabadság elvei – közöttük a szélsőséges álláspontok bölcs eltérésének parancsa – csak addig érvényesek, amíg azok következményei számunkra elfogadhatóak, amíg a kívánt *status quo* fennáll? Lehet, hogy mégiscsak Stanley Fish-nek van igaza, aki szerint a szabad szólás joga egyáltalán nem is létezik, mert a jog megalapozásakor szükségszerűen mindenki valamely olyan értékből indul ki, amelyet a szólásszabadságnak szolgálnia kell, ennek megfelelően pedig a védelem minden esetben csak addig fog terjedni, amíg a jog valóban ezen – előre meghatározott – értéket szolgálja? Fish szerint a szabad szólás jogának mindenki a saját, konkrét érdekei szerinti értelmezést adja, ezért a szólás sohasem lehet igazán „szabad”.⁶¹

Természetesen nem csupán a magánszféra szereplői, hanem az Állam is hordoz tényleges veszélyeket a szólásszabadságra nézve. Ezek a veszélyek persze egészen más jellegűek, mint akár csak évtizedekkel ezelőtt voltak. Ma az Állam – alkotmányos garanciák által béklyóba zárva, a bíróságok ítéletei által kötelezve – jóval szerényebb mértékben képes csak a szólásszabadság közvetlen korlátozására. Ugyanakkor az időről-időre előálló szélsőséges helyzetek alkalmat adnak erre is, és ezek még a legstabilabb demokráciákban is módosíthatják a szólásszabadsággal kapcsolatban kialakult, meggyökerezett felfogást. Az Egyesült Államok által folytatott „háború a terror ellen” („*war on terror*”) még arrafelé is felveti a gondolatot: lehet, hogy a mindenkori társadalmi állapot függvénye a szabadság?⁶² Ahogy a muzulmán szélsőségesek megerősödésére, illetve a 2005 nyarán történt londoni metrórobbantásokra válaszul, minden korábbi aggályt félredobva rögtön megérkezett a gyűlölködés elleni angol törvény (*Racial Hatred Act 2006*), úgy feltehető, hogy a jövőben

is történhetnek még a szólásszabadságot korlátozó lépések. De ez – mint az előzőekben megállapítottuk – nem feltétlenül baj, tekintettel arra, hogy a jogi szabályozás nem függetlenítheti magát a társadalmi valóságtól.

Sokkal súlyosabb probléma, hogy miközben a szólásszabadság kisebb-nagyobb megnyirbálását az Állam túlhatalmát és visszaéléseit jól reprezentáló súlyos tragédiaként is felfoghatjuk, figyelmen kívül hagyjuk a hosszú ideje tartó folyamatot, amely a sajtó deregulációjára irányul, és amely az Állam fokozatos kivonulását valósítja meg a sajtószabályozás területéről. Álljunk meg egy pillanatra e ponton! Az Állam ma már elsősorban nem azért „veszélyes”, mert képes szűkíteni a kimondhatóság határait, hanem azért, mert a deregulációs folyamatok következtében a mai sajtó – saját jellegzetességei, irányultsága miatt – önszántából nem kívánja/nem képes ellátni demokratikus feladatait. Az Állam kivonulása a területről szintén erőteljes beavatkozásnak minősül! Hiszen neki pontosan tudnia kell, hogy ezzel a sajtótulajdonosok és a hirdetőik magánérdekei érvényesülésének enged szabad teret, ami képes jelentősen eltorzítani a szólás- és sajtószabadság valós értelmét, és megakadályozni a közérdekű feladatok végrehajtását. A deregulációs folyamat persze még javában tart, és bizonyos alapvető intézményeket az Állam egyelőre még nem hajlandó teljes egészében feladni (közzolgálatosság, kiegyensúlyozottság stb. – bár ezek jelenleg létező formáinak megnyirbálása azért hamarosan bekövetkezhet). Ugyanakkor a politikai és gazdasági elítelték mindenhol készséggel asszisztálnak az Állam kivonulásához, vagy éppen erőteljesen támogatják azt, mert pillanatnyi – anyagi, hatalmi – érdekeiket kiválóan szolgálja.

Mindezek következtében, körültekintve a magyar sajtó világában, nem túlzás kijelenteni, hogy a komoly, öntudatos, igazságkereső, elfogulatlan, tényfeltáró politikai és közéleti újságírás ma csak elvétve található Magyarországon, és annak határfoka is kérdéses.⁶³ Az összefonódás a politika és a sajtó között, a rendelkezésre álló információforrások elégtelensége, a hirdetőiknek való kiszolgáltatottság, a helyes újságírói felfogás és a megfelelő felkészültség hiánya nem teszi lehetővé a sajtó tényleges feladatainak ellátását.

Egyáltalán nem megnyugtató érzékeltetni, hogy a jelenség nem új keletű, (egy antológia tanúsága szerint az USA sajtójának elmúlt 100 évét is végigkíséri)⁶⁴ és nem csak minket érint. A meglehetősen alapos külföldi szakirodalom alapján az is nyilvánvalóvá válik, hogy számos olyan téma létezik, amelyet különböző okoknál fogva még Amerikában vagy Nagy-Britanniában sem igen lehet a széles nyilvánosság előtt, a tömegmédiában megvitatni.⁶⁵

Robert McChesney nyolc pontban gyűjti össze azokat a „mítoszokat”, amelyek a sajtószabadság érvényesülését megítélése szerint az Egyesült Államokban manapság alapvetően eltorzítják,⁶⁶ ezek legtöbbször pedig Magyarországon is értelmezhető.

A szerző által csokorba szedett nyolc mítosz a következő:

- a média társadalmi szerepe nem túlzottan jelentős, a média csak reflektál a valóságra, de nem képes azt alakítani,
- a médiapolitika alakításával kapcsolatosan folytatott viták pontosan visszatükrözik a közvélemény elvárásait, valamint a közérdek maximális figyelembe vételével zajlanak,
- a kereskedelmi média – a piaci verseny folytán – vitán felül az elérhető legmagasabb minőséget nyújtja,
- a kereskedelmi média semleges értékrendű,
- a kereskedelmi média – a profittermelés kényszere folytán – „azt adja az embereknek, amit azok akarnak”, tehát a leghatékonyabb médiapolitikai lépés a piaci folyamatok szabadjára engedése,

- a politikai sajtó javarészt baloldali elkötelezettségű (ez a „mítosz” nyilván nem értelmezhető Magyarországon, helyette érdemes volna a „médiaegyensúly” máig le nem zárt kérdéséről beszélni),
- a technológiai sajátosságok meghatározzák a médiaszabályozás szükséges mértékét is, elegendő tehát kihasználni az új lehetőségeket, és a média hamarosan felvirágzik,
- a jelenlegi *status quo* semmiféle alternatívája nem jelentene előrelépést az észlelt problémák tekintetében, a ma létező minden médiavilágok legjobbika.

Ha a fenti – a könyvben a szerző által sorra megcáfolni kívánt – felvetések némelyikét el is fogadnánk igaznak, vitatkozni róluk akkor is érdemes volna. Ezekről a kiemelt fontosságú kérdésekről azonban eddig Magyarországon nem alakult ki semmiféle előremutató közéleti diskurzus, így pedig a sajtószabadságról szóló bármely eszmecsere csak a felszínt érintheti.

(Zárszó helyett) Cass Sunstein nemcsak a közérdekű kötelezettség kellő súlyú említését, hanem a *felelősség* eszméjét is hiányolja az egyéni jogokról folyó vitákból.⁶⁷ Felfogása szerint a jog nem csupán lehetőség, hanem felelősség is – az e gondolat elfogadásából eredő következmények a szólásszabadság egyes területein is könnyedén azonosíthatók. A szólásszabadság hagyományos területei ma alapvetően szabadok, nem érvényesülnek szigorú jogi korlátozások. Az igazságot meg lehet írni, a közösséget lehet szolgálni, a sajtó mozgásteret is meglehetősen tág, ugyanakkor semmi nem írja elő, hogy e mozgásterével a sajtó megfelelően éljen is. A jog tehát megvan, a vele járó felelősség megsértése ellenben nem szankcionált. Sőt, a „felelős sajtó” eszményét sokan úgy tekintik, mint egy, a „kezes”, az Állammal szemben szervilis, kockázatmentes, kordában tartott sajtóra alkalmazott eufemisztikus kifejezést.⁶⁸ Holott nincsen másról szó, mint egy elérni kívánt eszményről, egy olyan sajtó víziójáról, amely bizonyos közösségi szempontok figyelembevételével működik.

Mi lehet az, ami mindezek után még reményt adhat? A történelem újfent arra tanít, hogy az olyannyira vágyott ideál (ezúttal a szólásszabadságé) teljeskörűen soha, sehol nem valósult, nem is valósulhatott meg. A szólásszabadság egy eszmény, elérhetetlen délibáb, amely, mikor közelednénk hozzá, először elveszíti körvonalait, homályossá válik, majd nyomtalanul szétfoszlik a forró nyári levegőben. Ez azonban nem jogosít fel minket arra, hogy ne tegyünk újabb és újabb elkeseredett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy mégis csak közelebb kerüljünk hozzá.

A fejtegetések végére nem illeszthető különösebben hatásos csattanó. Újra csak ismételni tudom az általam legfontosabbnak vélt gondolatot, amely a szólásszabadság valamennyi kérdése mögött alapvető elvként húzódik meg: ez az elv pedig a szembenálló érdekek örökös egyensúlyozását várja el a szólásszabadság gyakorlójától és tartalmának meghatározójától is. A szólásszabadság nem fekete vagy fehér, nem a „liberalizmus próbaköve”, főleg nem a „jó társadalom” egyetlen alapvető kritériuma, ugyanakkor természetesen elengedhetetlenül fontos, nélkülözhetetlen alapérték. Búcsúzásképpen nagyszerűen összefoglalja mindezeket Simon Lee, a Leeds Metropolitan University professzorának szavai: „...arról akarok meggyőzni mindenkit, hogy lehetséges szenvedélyesen ragaszkodni a szólásszabadság egy korlátozott, de realiztikus elképzeléséhez. Sajnos a jelenlegi kódós viták eredményeképpen általános lett a vélekedés, hogy valaki vagy csak abszolutista szólásszabadság-fanatikus, vagy pedig a szabadság iránt érzéketlen cinikus lehet. A szólásszabadság nem a legfontosabb jog a világon. [...] Nem abszolút, korlátozhatatlan jog. [...] Ez nem jelenti azt, hogy a megfelelően értelmezett szólásszabadság iránti elkötelezettségünket csökkenteni kellene. Annyit jelent, hogy el kell kezdenünk elfogadni az egymással versengő érdekek közötti néhez, időnként egyenesen tragikus döntésekkel járó választási kényszer létezését.”⁶⁹

JEGYZETEK

- 1 CHESTERTON, GILBERT KEITH: *Igazságot! – Az örökkévaló ember*. Budapest: Szent István Társulat, 1985. 14. o.
- 2 SAJÓ ANDRÁS: A liberális jog sorsa Magyarországon: a szólásszabadság kalandjai 1989 után. *Jogtudományi Közöny*, 2006. október [a továbbiakban: SAJÓ (2006a)]; Uő: (Ön)cenzort akarunk! *Élet és Irodalom*, 2006. április 7. [a továbbiakban: SAJÓ 2006b)].
- 3 SAJÓ i. m. (2006a), 366. o.
- 4 Uo.
- 5 Uo., 368. o.
- 6 *Hashman & Harrup v. Egyesült Királyság* (Application no. 25594/94), 1999. november 25-i ítélet.
- 7 MARKEŠINIS, BASIL S.: National self-sufficiency or intellectual arrogance? The current attitude of American courts towards foreign law. *Cambridge Law Journal*, July 2006. 311. o.
- 8 SCHAUER, FREDERICK: The First Amendment as ideology. *William and Mary Law Review*, Spring 1992. 853. o.
- 9 *Schenk v. United States* 249 US 47 (1919).
- 10 KENTRIDGE, SYDNEY: Freedom of speech: is it the primary right? *International and Comparative Law Quarterly*, April 1996. 270. o.
- 11 376 US 254 (1964).
- 12 *Brandenburg v. Ohio* 395 US 444 (1969).
- 13 403 US 713 (1971).
- 14 Talán a legjobb történeti áttekintést Levy adja, ld.: LEVY, LEONARD W.: *Emergence of a free press*. Chicago: Ivan R. Dee, 2004.
- 15 STONE, GEOFFREY R.: Free speech in the age of McCarthy: a cautionary tale. *California Law Review*, October 2005. 1387. o. Magyarul ld. BERTHO LAVENIR, CATHERINE: *A demokrácia és a média a 20. században*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2005. 244-260. o.
- 16 SADURSKI, WOJCIECH: European constitutional identity? *European University Institute, working paper*, No. 2006/33., 2006. 13-21. o.
- 17 WEILER, JOSEPH H. H.: *Keresztény Európa*. Budapest: Szent István Társulat, 2006. 69-72. o.
- 18 A Karta szövegét ld. *Fundamentum*, 2001/1. 148-154.
- 19 Javaslat, Második Könyv (A személyek), 138. o. – más kérdés, hogy az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium által 2007 őszén közzétett újabb javaslatban már ismét szerepel az emberi méltóság, mint nevesített személyiségi jog.
- 20 Ennek jogi vonatkozásairól áttekintően ld. pl. TAKÁCS ALBERT: Az emberi méltóság elve a filozófiában és az alkotmányjogban. In HAJAS BARNABÁS – SCHANDA BALÁZS (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Szent István Társulat, 2006. 233-248. o.
- 21 LÁBADY TAMÁS: *Újjászületés – Lábady Tamás jogtanárral, volt alkotmánybíróval beszélget Bodnár Zita*. Budapest: Kairosz, 2007. 9. o.
- 22 WEILER i. m. (2006), 70. o.
- 23 JAVORNICZKY ISTVÁN – KARDOS GÁBOR: „Irányt mutatunk, de nem avatkozunk be durván a nemzeti jogokba” – beszélgetés Baka Andrással. *Fundamentum*, 2000/4. 39. o.
- 24 POLGÁRI ESZTER: A strasbourggi bíróság és az európai konszenzus. Értelmezési módszer vagy utólagos igazolás? *Fundamentum*, 2005/1. 7-8. o.
- 25 Amint azt Colin Sparks egyébként alapos és jóhi-szemű könyve is demonstrálja, ld.: SPARKS, COLIN: *Communism, capitalism and the mass media*. London, Thousand Oaks, Delhi: Sage, 1998.
- 26 DICEY, ALBERT VENN: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1902. 223-252. o.
- 27 DORSEN, NORMAN – ROSENFELD, MICHEL – SAJÓ, ANDRÁS – BAER, SUSANNE: *Comparative constitutionalism*. St. Paul, Minnesota: Thomson West, 2003.; JACKSON, VICKI – TUSHNET, MARK: *Comparative constitutional law*. New York: Foundation Press, 1999.; MCCRUDDEN, CHRISTOPHER: A common law of human rights? *Oxford Journal of Legal Studies*, 2000. 499. o.; KENTRIDGE, SYDNEY: Comparing human rights jurisdictions. In GUY CANIVET – MADS ANDENAS – DUNCAN FAIRGRIEVE (szerk.): *Comparative law before the courts*. London: British Institute of International and Comparative Law, 2004.; TUSHNET, MARK: The possibilities of comparative constitutional law. *Yale Law Journal*, 1999. 1225. o.; magyarul az első kezdemény az összehasonlító közjog területén: TÓTH JUDIT – LEGÉNY KRISZTIÁN (szerk.): *Összehasonlító alkotmányjog*. Budapest: Complex, 2006.
- 28 HERZOG, ROMAN: The hierarchy of constitutional norms and its function in the protection of basic rights. *Human Rights Law Journal*, 1992. 92. o.
- 29 Elsőként a 30/1992. (V. 26.) sz. AB határozat, V/1.
- 30 Ld. még a kérdéshez: KONDOROSI FERENC: Az alapjogok hierarchiája. In HAJAS BARNABÁS – SCHANDA BALÁZS (szerk.): *Formatori iuris publici. Studia in honorem Geisae Kilényi septuagenarii. Ünnepi kötet Kilényi Géza professzor hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Szent István Társulat, 2006. 233-248. o.
- 31 KENTRIDGE i. m. (2004), 241-242. o.
- 32 SCHAUER, FREDERICK: Free speech and cultural contingency of constitutional categories. *Cardozo Law Review*, 1993. 873-880. o.

- 33 Az idézet eredeti forrása E. BEATRICE HALL (STEPHEN G. TALLENTYRE álnéven írt) *The friends of Voltaire* (London: Smith, Elder, 1906.) c. könyvének 198-199. oldalai. Ld. pl. DURHAM PETERS, JOHN: *Courting the abyss – Free speech and the liberal tradition*. Chicago, London: University of Chicago Press, 2005. 156-157. o.
- 34 SÓLYOM LÁSZLÓ: Kölcsönhatás az Emberi Jogok Európai Bíróságának esetjoga és a szólásszabadság védelme között Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, 1996-97/3-4. 151. o.
- 35 SÓLYOM LÁSZLÓ: Alkotmányosság Magyarországon. Értékek és tények. In *Emlékkönyv Nizsalovszky Endre születésének 100. évfordulójára*. Budapest: ELTE-ÁJK, 1994. 231. o.
- 36 FISS, OWEN M.: Free speech and social structure. *Iowa Law Review*, July 1986. 1405. o.; MARSHALL, GEOFFREY: Press freedom and free speech theory. *Public Law*, 1992. 40. o.
- 37 BARRON, JEROME A.: Access to the press – A new First Amendment right. *Harvard Law Review*, 1967., különösen 1650-1653. o.
- 38 Ld. pl. AMMORI, MARVIN: Another worthy tradition: how the free speech curriculum ignores electronic media and distorts free speech doctrine. *Missouri Law Review*, 2005. 59. o.
- 39 BERMAN, JERRY – WEITZNER, DANIEL J.: Abundance and user control: renewing the democratic heart of the First Amendment in the age of interactive media. *Yale Law Journal*, 1995. 1619. o.; SHOBAKI, KHALDOUN: Speech restraints for converged media. *UCLA Law Review*, 2004. 333. o.; YOO, CHRISTOPHER S.: The rise and demise of the technology-specific approach to the First Amendment. *Georgetown Law Review*, 2003. 245. o.; KRAITTENMAKER, THOMAS G. – POWE, L. A. JR.: Converging First Amendment principles for converging communications media. *Yale Law Journal*, May 1995. 1721-1740. o.; magyarul ld. GÁLIK MIHÁLY – NYAKAS LEVENTE – NAGY KRISZTINA – TIMÁR JÁNOS – ROZGONYI KRISZTINA – TÓTH ANDRÁS – MOLNÁR PÉTER: Fórum – Digitális átállítás és alapjogok. *Fundamentum*, 2007/2.; POLYÁK GÁBOR: Új média, régi kérdések? A digitális átállítás alkotmányjogi vonatkozásai. *Fundamentum*, 2007/2.
- 40 SUNSTEIN, CASS R.: *The second Bill of Rights – FDR's unfinished revolution and why we need it more than ever*. Basic Books, 2004. 127-138. o.
- 41 Uo., 139-140. o.
- 42 III./2. 2.
- 43 KOSKENNIEMI, MARTTI: The effect of rights on political culture. In PHILIP ALSTON (szerk.): *The EU and human rights*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1999. 99-116. o.
- 44 BIBÓ ISTVÁN: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In uő: *Válogatott tanulmányok, II. kötet (1945-49)*. Budapest: Magvető, 1986 [első megjelenés: 1947].
- 45 HOHFELD, WESLEY NEWCOMB: *Fundamental legal concepts*. New Haven: Yale University Press, 1919.
- 46 CHOMSKY, NOAM: *Media control – The spectacular achievements of propaganda*. New York: Seven Stories Press, 2002 (2. kiadás).
- 47 SAJÓ i. m. (2006b).
- 48 KROTOSZYNSKY, RONALD J. JR.: *The First Amendment in cross-cultural perspective. A comparative legal analysis of the freedom of speech*. New York, London: New York University Press, 2006. 214-222. o.
- 49 SHIFFRIN, STEVEN: *The First Amendment, democracy and romance*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1990. 159. o.
- 50 SEDLER, ROBERT A.: An essay on freedom of speech: the United States versus the rest of the World. *Michigan State Law Review*, Summer 2006. 377. o.
- 51 SCHAUER i. m. (1993), 877-879. o.
- 52 PÁSKÁNDI GÉZA: *A szabadság színéváltozásai*. Budapest: Magvető, 1984. 201. o. – kiemelés az eredetiben.
- 53 POST, ROBERT C.: *Constitutional domains: democracy, community, management*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1995. 112. o.
- 54 ROSSITER, CLINTON: *Conservatism in America*. New York: Vintage Books, 1962 (2. kiadás). 128. o.
- 55 SAJÓ ANDRÁS: Rasszista nézetek büntetésének alkotmányosságáról. In GELLÉR BALÁZS (szerk.): *Györgyi Kálmán ünnepi kötet*. Budapest: Kjk-Kerszöv, Bibliotheca Iuridica, ELTE, 2004. 480-487. o.
- 56 30/1992. (V. 26.) AB határozat, V./3.
- 57 SAJÓ i. m. (2006b).
- 58 Ld. COLLINS, RONALD K. L. – SKOVER, DAVID M.: *The death of discourse*. Carolina Academic Publishers, 2005.
- 59 Össztűz alatt Teherán. *Magyar Nemzet*, 2007. szeptember 26.
- 60 MOLNÁR PÉTER: *Gondolatbátorság*. Budapest: Új Mandátum, 2002. 138. o.
- 61 FISH, STANLEY: *There's no such thing as free speech and it's a good thing, too*. Oxford, New York: Oxford University Press, 1994., különösen 13-17. o. és 102-119. o., valamint uő: *The trouble with principle*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1999. 115-150. o.
- 62 ANDERSON, DAVID A.: Freedom of the press in wartime. *University of Colorado Law Review*, Winter 2006. 49. o.
- 63 Én nem feltétlenül merném ezt magamtól kimondani, szerencsére maguk az újságírók megteszik helyettem, ld. pl. SERES LÁSZLÓ: A nagy félreértés, avagy: újságírás? Milyen újságírás? *Élet és Irodalom*, 2007. március 16.; VAJDA ÉVA: Az elnök megfáradt emberei. *Élet és Irodalom*, 2007/1.

- 64 MCCHESENEY, ROBERT W. – SCOTT, BEN (szerk.): *Our unfree press – 100 years of radical media criticism*. New York: New Press, 2004.
- 65 Ld. pl. BAGDIKIAN, BEN H.: *The new media monopoly*. Boston: Beacon Press, 2004.; CROTEAU, DAVID – HOYNES, WILLIAM: *The business of media – Corporate media and the public interest*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Pine Forge Press, 2006.; MCCHESENEY, ROBERT W.: *Rich media, poor democracy – communication politics in dubious times*. New York: The New Press, 2000.; MCCHESENEY, ROBERT M.: *The problem of the media. US communication politics in the 21st Century*. New York: Monthly Review Press, 2004.; EDWARDS, DAVID – CROMWELL, DAVID: *Guardians of power – The myth of the liberal media*. London, Ann Arbor: Pluto Press, 2006.; HERMAN, EDWARD S. – CHOMSKY, NOAM: *Manufacturing consent: The political economy of the mass media*. New York: Pantheon Books, 1988.
- 66 MCCHESENEY i. m. (2004).
- 67 SUNSTEIN, CASS R.: Rights and their critics. *Notre Dame Law Review*, 1995. 727. o.
- 68 Ld. pl. i. m. SAJÓ (2006b).
- 69 LEE, SIMON: *The cost of free speech*. London, Boston: Faber and Faber, 1990. 25-26. o.

A szellemtörténet

Általában kijelenthető, hogy a szellemtörténet a 19. század végétől a második világháború befejezéséig terjedő időszak nagy történetírási, de talán inkább történetfilozófiai-történetelméleti irányzata¹. A szellemtörténetnek a legkülönbözőbb értelmezési lehetőségei vannak (külön probléma például, hogy milyen kapcsolata van a 19. századi historizmussal) – ennek mélyebb taglalása azonban nem tartozik jelen munka feladatához. Ugyanakkor például az első konkrét kérdésre adott válasz, hogy mit és kiket tekinthetünk a szellemtörténet előzményeinek – már nagy mértékben függ attól, miképpen értelmezzük az irányzatot. (egyek például örök szellemtörténetről beszélnek s ezért szinte az összes nagyobb történetfilozófust, történetfilozófiai interpretációt a szellemtörténet manifesztálódásának tekintik.)

Durva vonalakban mégis azt mondhatjuk, hogy a szellemtörténet egyik előzményként interpretálható a XVIII. századból a már korábban említett Herder, Vico és pl. Voltaire. Herder² legfőképpen a már taglalt „népszellem”, „népjellem” nemzeti karakter fogalmának a megteremtésével. Ez – mint láttuk – minden népnél keresett valami sajátos, egyéni géniuszt, ami legfőképpen népművészetében, de egyéb kulturális teljesítményeiben (jog, állam, gazdaság, magas művészet, filozófia is) megnyilvánul, a történelem lényegét pedig a nemzeti (népi) géniuszok fokozatos kibontakozásában, kifejlésztésében látta. Voltaire nevét pedig azért említhetjük, mert – bár a felvilágosodás lényegét tekintve ahistorikus volt – (mint szó esett erről) ő a kultúrtörténet műfajának megteremtője, azaz több művében a filozófiát, a művészeteket, de legfőképpen a tudományok fejlődését – azaz a szellemi élet jelenségeit – tekintette a történelem fő vizsgálódási szelvényének. Ezen felül alapvető volt számára a nemzeti szellem kategóriája, hiszen egyetemes történeti fő műve is a különböző nemzeti szellemek és az ezek által megteremtett erkölcs kialakulását, megnyilvánulását vizsgálta elsősorban. Az itáliai Vico³ pedig főként a történelem szkeptikusabb, a körforgás, helyesebben a spirál (corso-ricorso) jellegét hangsúlyozó nézete miatt említhetjük a szellemtörténet előzményei között. Utóbbival Vico abban is rokon, hogy nagy történetfilozófiai tablója a jelenkor (tehát saját kora) kultúrájával összefüggő kételyekből született, azaz – a felvilágosodással homlokegyenest ellenkezőleg – alapvetően kultúrkritikus, kultúrpeszszimista beállítottságú, s kételkedve szemléli a modern, racionalista fejlődés eredményeit.

A szellemtörténet fontos előfutáraként értelmezhetjük a 19. századból természetesen Hegel⁴ is, nem utolsósorban pl. ismeretelméleti felfogásáért, amely mint látni fogjuk, alapvető – persze jelentős változásokkal – a szellemtörténeti pozícióban. Eszerint fundamentális különbség van a természettudományos és a filozófiai (szellemtudományos) megismerés, megközelítési mód között (vö. az ész és értelem megkülönböztetése Hegelnél) s a különbség mindenekelőtt abból adódik, hogy a filozófiai (szellemtudományos) megismerés alapjában erkölcsi kérdésekkel és motívumokkal foglalkozik. Azaz számára alapvető a dolgok mögött meghúzódó „értelem” (németül: Sinn), eszme, cél, mint a dolgok igazságának a feltárása, ami a természettudományokban, s így a matematikában nyilván értelmetlennek hat.⁵ Fontos szellemtudományos előzményként tekinthetjük Hegel rendszerében azt is, hogy az eszmék, azaz a valóság legmagasabbrendű formái szerinte a vallásban, művészetekben és végső fokon (ebben a sorrendben) a filozófiában fejeződnek ki. Ennek megfelelően ezeket tekinti a történelem fő mozgatórugóinak.

A szellemtörténet 19. századi megelőlegezői közül meg kell neveznünk természetesen Rankét is, bár egyes interpretátorok erősen vitatják, hogy a szellemtörténet szerves alko-

tóeleme lenne mondjuk a hatalomközpontúság, a politikum primátusa, sőt a szellemtörténetet éppen egy ezzel szembeni oppozícióként, lázadásként értelmezik. Ranke azonban más tekintetben is köthető a szellemtörténethez. Hiszen – mint láthattuk – egyik alapvető gondolata a „Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” tézise, azaz a fejlődés/haladás gondolatának elutasítása, illetve annak kifejezése, hogy minden korszakot önmagából (nem pedig a jelen mércéi szerint) kell megérteni és kibontani – ez pedig a szellemtörténetben szintén lényegi szemszög. (Ehhez kapcsolódhat azután például a művészettörténeti, eszmetörténeti korszakok – reneszánsz, barokk felvilágosodás – alapján történő periodizáció.) De ugyanilyen kapcsolódási pont lehet Ranke és a szellemtörténet között a századok vezető eszméiről, tendenciáiról szóló tanítás („Die leitenden Ideen, Tendenzen”) vagy az ezeket részben megtestesítő nagy egyéniségekről való tézis – ami világosan szembenáll a szellemtörténet által is elutasított pozitívizmus törvényfogalmával, avagy a kollektív, tömegszerű jelenségek vizsgálatának prioritásával. Legnagyobb mértékben persze Ranke a szellemtörténet azon irányára hatott (főként Meineckére, de az angol Lord Acton vagy Herbert Butterfield, valamint mondjuk Ferrero nevét is említhetjük), amely változatlanul központinak tekintette a hatalom, a külpolitika primátusának problémáit. Ranke elődjük abban, hogy az államot valamiféle organikusan létrejött szellemi lényeknek, egyetemes erkölcsi értékeket megtestesítő személyiségeknek vélte, amelynek önálló – a társadalomtól és az egyéntől többnyire független – lét- és növekedési feltételei vannak. (S így nem egy társadalmi vezetőréteg – az uralkodó osztály – elnyomó, partikuláris érdekeket megtestesítő intézményének)

A szellemtörténet 19. századi előfutárai közül végül a már szintén tárgyalt Nietzsche és mondjuk Jacob Burckhardt⁶ gondolataira utalnék. Mindkettő előzményként értékelhető, amennyiben filozófiájuk centrumában egyfajta kultúrkritika, a modern ipari-gazdasági-társadalmi fejlődés elutasítása, a nagy személyiségek kultusza (illetve irtózás a tömegektől és a tömegtársadalomtól) s így egy arisztokratikusnak is tekinthető esztéticizmus állt.

A szellemtörténet, amint erről már szó esett, főként a két világháború közötti időszak jellegzetes jelensége volt s fő képviselői közül W. Dilthey, a neokantiánusok (W. Windelband és Heinrich Rickert), Max Weber, Ernst Troeltsch, Eduard Spranger, Georg Simmel, Theodor Lessing, F. Meinecke, Oswald Spengler, H. Keyserling, Ortega y Gasset, J. Huizinga, S. Madariaga, N. Bergyajej, B. Croce később pedig R. G. Collingwood vagy Arnold Toynbee nevét emelhetjük ki⁷. (Természetesen a következőkben néhányukra pusztán utalhatunk, s inkább az egyes nemzeti történetírások bemutatásánál tárgyaljuk őket részletesebben.)

A szellemtörténet egyik jellemző pozíciója az ismeretelméletben érhető tetten. Az itt megfogalmazódó nézetek közös alapja (bár természetesen – a szellemtörténet reprezentánsai számtalan formában rugaszkodtak neki e problémának, s itt most kevésbé részletezhető, de alapvető eltérések is vannak közöttük) a természettudományok és az ún. kultúrtudományok vagy szellemtudományok szembeállítás. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt Wilhelm Dilthey⁸ nevét kell kiemelnünk, aki kísérletet tett (Vö. *Bevezetés a szellemtudományokba*⁹) a szellemtudományi megismerés autonóm voltának igazolására és saját logikájának megfogalmazására. Dilthey szerint a szellemtudományok legfőbb különbsége a természettudományokhoz képest, hogy nem általános törvényszerűségekből, előzményekből, külső determinánsokból kívánják magyarázni (Erklärung) a jelenségeket, hanem sokkal inkább – tárgyukból adódóan, hiszen a gondolatokkal, célokkal, eszmékkel, érzelmi motívumokkal bíró embert vizsgálják – a collingwoodi értelemben vett belsőre, tehát a cselekedetek és művek mögött meghúzódó gondolatiságra, „értelem”-re összpontosítanak. Ezt a belsőt pedig nem lehet magyarázni, hanem csak megérteni (Verstehen), aminek a legfőbb eszköze a pszichológia, s így számára a pszichológiában való elmélye-

dés, a pszichológiai kategóriák alkalmazása („élmény”, „Erlebniß”) jelenti az emberi megnyilvánulások megértésének, és értelmezésének alapját. Ez képes feltárni az események, művek, tettek sőt korok mögötti lelki, pszichológiai-világnézeti hátteret, az „élményt” például, amely adódhat az egyéni életútból, a belső, szellemi-érzelmi fejlődésből és traumákból, s elsősorban leírandó, elbeszélendő, bemutatandó, nem pedig általános törvénybe vagy képletbe foglalható. Lényegében ennek a lelki-világnézeti háttérnek az átélése jelenti a személyek, tettek, korok, alkotások motivációjának megértését.

A szellemtörténet ismeretelméleti pozícióját egy fontos irányban gazdagítja, mélyíti és árnyalja a neokantiánus Windelband és Rickert történetelmélete.¹⁰ Mint ismeretes, a neokantiánusok elmélkedésének centrumában az ismeretelméleti kérdések állnak, s így kapcsolódnak a nagy elődhöz, Immanuel Kanthoz. Mesterüktől alapvetően eltérnek azonban abban a tekintetben, hogy nem egységes, a természettudományos modelleken alapuló, általános érvényű megismerési logika kidolgozására törekszenek. Ellenkezőleg, alapvető kiindulópontjuk a kultúrtudományok autonómiája és a természettudományokkal szembeni egyenrangúságuk feltételezése, s vizsgálódásaik középpontjában éppen az áll: hogyan lehetséges érvényes, releváns ismeret a kultúrával foglalkozó tudományok területén. A két megismerési módot egyébként a leginkább emblematikus formában (fogalmaiból immár toposz lett) Wilhelm Windelband választotta el egymástól híres, 1896-os rektori beszédében. Eszerint a két megismerési mód legfőbb különbsége abban van, hogy a természettudományok általánosítanak, törvénykeresők, azt elemzik elsősorban, ami a dolgokban közös, ismétlődő (nomotetikus tudományok.) Ezzel szemben a kultúrával foglalkozó megismerést s így a történelmet is inkább a térhez és időbeli feltételekhez kötött, egyedi cselekedetek és megnyilvánulások érdeklik, ezért az ilyen jellegű tudományok szükségszerűen az egyedit, az individuálist állítják előtérbe, s így nélkülözhetetlen számukra – az egyébként még a művészetekben fellelhető – szemléltetés, a leírás, az egyénítés és az elbeszélés. (idiografikus tudományok¹¹) Hangsúlyozni kell még egyszer, hogy a kitűnő természettudományos műveltséggel rendelkező Windelband (s ez Rickertre is igaz) itt nem tudományelméleti hierarchiát, éppen ellenkezőleg, egyenértékűséget állapított meg, azt is aláhúzván, hogy lehet ugyanaz a tárgya is a kétféle megismerési módnak (a biológia is az emberrel foglalkozik) – a természettudományok mégis mindig inkább generalizálóan fognak ehhez közelíteni (a biológia fajokat, osztályokat, nemeket keres, s az ember biológiai felépítésének általános összetevőivel foglalkozik, amely viszonylag állandó, s nem változik mondjuk a reneszánszban vagy a felvilágosodásban). A kultúrtudományok viszont mindig idiografikusan, az egyedit, a sajátosat, a történelmit kiemelve (amely mondjuk kultúrákban, civilizációkban korszakokban, vagy államokban jelenik meg) gondolkodnak.

Windelband megközelítését azután tökéletesen magáévá tette Heinrich Rickert¹², és ugyanakkor jelentősen tovább is gondolta azt. Rickert szerint ugyanis az a kultúrtudományok (maga a kifejezés is tőle ered) differentia specificája, hogy egyedi, leíró, idiografikus jellegűek, azaz pl. a történelemnek is alapvető anyaga az időben és térben körülhatárolt egyszeri esemény. Ezt rögzíti a kronológia.) Azonban a történeti tudás természetesen nem merül ki az események pusztá felsorolásában (ez a hegeli értelemben vett rossz, extenzív végtelenhez vezetne), a történelemben is vannak általános, lényeges momentumok, amelyek segítik az események megértését. Ezt az általános, lényeges (fontos ennek különbsége a törvényszerűvel szemben) jellegüket azonban onnan nyerik, hogy valamiféle kultúrértéket fejeznek ki, testesítenek meg. A történeti, kultúrtudományos munka lényege – ennek megfelelően – az ún. értékre/kultúrértékekre való vonatkoztatás (ez a híres „értékvonatkozó” módszer), amely a dolgok, események jelentőségét, jelentéssel való felruházhatóságát mutatja. Rickert persze jó neokantiánushoz, és általában kantianushoz híven – nem

mondja meg, mi az az általános érték, amelyre vonatkoztatni kellene az eseményeket, hiszen kérdésfeltevése kizárólag a kultúrtudományos ismeretek logikájának kidolgozására irányult, mert ezt tartja a történetfilozófia egyetlen releváns, lehetséges feladatának. Azt persze megállapítja, hogy saját korában, a 20. század elején sok érték áll szemben és harcol egymással (liberalizmus, szocializmus, konzervativizmus, pozitívizmus), ami egyértelműen válság - de szükségszerű jelenség is a középkorral szemben, amely minden dolog, így az ember – értékét is az Istenhez, a túlvilágra való vonatkozásában szabta meg.

A szellemtörténet ismeretelméleti pozíciójának kifejtői közül végül Max Weber¹³ nevét emelném ki, pontosabban az ő ideáltípusra vonatkozó elgondolását. Max Weber álláspontjának az a sajátossága Diltheyhez vagy Rickerthez képest, hogy az ő felfogása tekinthető a leginkább racionalisztikusnak, helyesebben fogalmi jellegűnek, azaz ő követeli leginkább, hogy a történészek, társadalomtudósok olyan fogalmakat és modelleket alkalmazzanak, amelyekhez nem valamiféle intuíció és beleérzés, hanem konkrét, praktikus és empirikus kutatás alapján jutnak el. Az ideáltípus¹⁴ ennek megfelelően egy a konkrét kutatások során lepárlódó, a valóságban azonban nem létező (de ellentmondásmentes) csupán a vizsgált dolgot megérteni kívánó segédfogalom, amely a kutatás tárgyának néhány általános, közös vonását rögzíti, s amelynek érvényessége abban érhető tetten, hogy mennyiben segíti elő az egyes dolgok megértését. Max Weber ilyen ideáltípusoknak gondolta pl. az egyes uralmi formák modelljeit, megkülönböztetve ebben a tradicionális, legális, karizmatikus stb. uralmi formákat, s például ez utóbbi, a karizmatikus, bármilyen történelmi korszakban előfordulhat. (Megjegyzendő, hogy Max Weber e kategóriarendszerének a két világháború közötti időszak magyar történetírásában Mályusz Elemér volt az egyik legtermékenyebb hasznosítója, s bármilyen ellenvetések is hozhatók fel a fogalommal szemben, Mályusz példája bizonyítja: az uralmi formák alapján történő tipizálás roppant előrelépés a korábbi politikai eseménytörténet-centrikus történetíráshoz képest, s éppen a történetírás fogalmi, elemző valamint – természetesen – szociologisztikus jellegét erősíti.)

Hozzá kell tenni mindehhez ugyanakkor, hogy még Max Weber felfogása is alapvetően azt sugallja – s ebben azután mégiscsak közös Rickerttel és Windelbanddal is, amiét is joggal állíthatjuk, hogy igenis van valamiféle közös szellemtörténeti pozíció -, hogy a társadalomtudományos–szellemtudományos megismerés fő célja, ellentétben a természet-tudományokkal, nem elsősorban az általános törvényekből vagy előzményekből-okokból történő magyarázat (Erklärung), hanem sokkal inkább az egyedi társadalmi-történeti jelenségeknek a megértése és ennek alapján történő leírása, megjelenítése és bemutatása.

A szellemtörténet pozíciójának egyik következő konstituáló tényezője lehet a történelem általános menetéről, a történelem valamiféle ontológiájáról való elgondolás. Eszerint – s persze itt is jelentősek a különbségek az egyes reprezentánsok között – a történelem lényege a „világnézetek” (Weltanschauung) váltakozása. Illetve kifejlődés és egymással folytatott küzdelme. Ebben a vonatkozásban e nézet előzményének számítható Hegel, de még inkább Ranke és Humboldt¹⁵ felfogása a századok vezető tendenciájáról, vezető eszméiről, ami Rangénál párosul a „jede Epoche ist unmittelbar zu Gott” tézisével (s ami azt rejti magában, hogy nincs rangsor e világnézetek és korok között, s nincs így fejlődés vagy haladás sem a történelemben, hiszen minden korszak közvetlenül viszonyul Istenhez, tehát értéke önmagában van és önmagából kell megérteni is) s a történész feladata ezeknek a megragadása lenne. A világnézet fogalmát a legkövetkezetesebben az említett Dilthey fejtette ki, s „értelmezése” szerint minden kornak megvan a saját, önálló világnézete (pl. barokk, reneszánsz, felvilágosodás, romantika stb.), „jelki alkata” amely a történeti élet legkülönbözőbb területein nyilvánul meg. Így az állami élet, politikai berendezkedés, gazdaság, társadalom (és annak szemlélete), művelődés, irodalom, művészet, filozófia, vallás stb. A történész

fő célja ennek megfelelően az egyes korok sajátos, de általános és szintetikus vonásainak – lényegének – megragadása lenne s a történelem nem más, mint ezeknek a korszakoknak, világnézeteknek a váltakozása, egymással folytatott küzdelme. (Vö. Karl Joel: Wandlungen der Weltanschauungen¹⁶.) E tézisnek különösen nagy hatása volt a művészettörténészek körében s ebben az időszakban (ez tekinthető a fogalom egyik legpozitívabb hozadékának) óriási apparátussal indult meg a gótika, reneszánsz, barokk, felvilágosodás korszakainak a feltárása pl. a bécsi művészettörténeti iskola, így Alois Riegl, Max Dvořák nevét említhetjük, de természetesen Panofsky (gótika), Aby Warburg, E Cassirer (felvilágosodás) vagy a svájci Wölfflin (barokk, reneszánsz), illetve az angol Ruskin (preraffaelliták) tevékenysége is roppant jelentős¹⁷. (Előzmények persze Burckhardt, de Michelet vagy akár Lamprecht is megnevezhető e tekintetben¹⁸) Kedvenc szüzséje volt például a barokk és a reneszánsz tipikus jegyeinek szembeállítás¹⁹, miszerint előbbit a sötét színek kedvelése, az elmosódott kontúrok, az érzelmi, drámai hatásra, sőt lenyűgözésre törekvő túldimenzionáltság jellemzi (összhangban az ellenreformációval, amely inkább az érzelmi meggyőzésre és a tekintélyre építene), szemben a reneszánsz világos körvonalaiival, világosságával, bizonyos tekintetben optimizmusával, evilágiságával és epikus jellegével. (Emblémák is felvetődhetnek, ezért beszélnek például a reneszánsz és a humanizmus epikus, liviusi, és a barokk drámai, az ellentétekre és a feszültségekre összpontosító, pesszimistább, tacitusi szemléletéről²⁰.) Bárhogy legyen is, itt mindjárt kiviláglik e megközelítés néhány sajátossága. Egyik pozitív hozadéka ugyanis feltétlenül az volt, hogy szintetikus látásmódra törekedett, azaz nem a felszíni politikai történetet preferálta²¹; másrészt azonban az is jellemző volt, hogy a művelődésnek elsősorban a magasabb rétegére és elemeire koncentrált, amiből kimaradt pl. a népi kultúra, de leginkább az alsóbb társadalmi rétegek problémáinak, szóval a szocialitásnak a története. (Mindez persze a szellemtörténet általános beállítódásából következik, amire a későbbiekben még visszatérünk)

Mindezekből azonban az is következik, hogy a szellemtörténet a történelem fő mozgatórugóinak, a valóság végső instanciáinak az eszméket tekintette (tehát itt egy kifejezetten idealista pozícióról van szó), amit kitűnően tükröz a már említett Max Weber és Ernst Troeltsch (de Werner Sombart is megemlíthető) felfogása protestantizmus, vallási eszmék és kapitalizmus összefüggéséről.²² Szerintük ugyanis a modern polgári világ, a kapitalizmus keletkezésének a magyarázatánál nem elsősorban olyan gazdasági tényezőket kell keresni, mint az árforradalom, bekerítések, eredeti tőkefelhalmozás stb., hanem a kapitalizmus és a polgári világ sokkal inkább egyfajta „lelki alkat”, mentális beállítódás kérdése, amely alapvetően a vallási eszmékkel áll összefüggésben (így abból bontható ki és érthető meg.) Ernst Troeltsch ennek megfelelően nagy akribiával elemzi protestantizmus és polgári világszemlélet összefüggését (közös vonások szerinte: a racionalizmus, evilágiság, materializmus, nemzet, anyanyelv, stb.), míg Max Weber döntően – már a protestantizmuson belül – a lutheri és kálvini irányzat világhoz való beállítódásának a különbségét, illetve ennek a kapitalizmushoz való viszonyát elemezte. Eszerint Luther még sokkal inkább a luxusra, az élet élvezetére, majdhogynem hedonisztikus pompakedvelésre törekedett (jellemzője például a zene és az éneklés megbecsülése és szeretete), ezzel szemben a kálvini etika az eleve elrendelés, a predesztináció tanából vezethető le. Utóbbi szerint ugyanis a kegyelem, a megváltás elnyerésének egyetlen, halvány esélye és megnyilatkozása az élvezetektől, luxustól, pompától, díszektől való tartózkodás (amely öncélnak tekintené az ember evilági létét), az ezekről való lemondás. Ezzel szemben a fő cél az evilági aszkézis, a választott hivatásnak való mindent alárendelés, az állandó iparkodás és tevékenység, szorgoskodás (szorgalom-indusztria, indusztrializmus), amely a modern ipari társadalmak, az indusztrializmus kialakulásának a magyarázója is. Max Weber tanai empirikus igazolásaképpen

szokták felhozni, hogy a kapitalizmus leginkább sikeres országai a protestáns, kálvinista angolszász, németalföldi, német, svájci és skandináv területek voltak, de természetesen a tézist számos katolikus cáfolta.

A szellemtörténet egy következő álláspontja lehet a politikai filozófia, amely az állam, a hatalom kérdéseiről való konzervatív elgondolás. Ez a nézet több történésznél és filozófusnál tetten érhető, például az olasz Ferreronál vagy az angol Herbert Butterfieldnél is, legpregnansabb megfogalmazása mégis inkább a sok tekintetben Ranke hagyományaihoz köthető Friedrich Meineckénél jelenik meg.²³

Meinecke a német történetírás „Altmeistere” (sokan a német történetírás Thomas Mannjának is tartják²⁴), hosszú időn keresztül volt e történettudomány vezető és emblematisz képviselője. Már a híres Lamprecht-vitában is jelentős szerepet vitt a kilencvenes években, mint a *Historische Zeitschrift* vezető szerkesztője, és a vitában a Lamprechtet támadó, illetve elvető rankeánus történészek oldalán vett részt. Az első világháború idején ugyanakkor az ún. Verständigungsfriedenért fellépő, mérsékelt konzervatív történészek soraiban találjuk (Max Weberrel, Troeltsch-csel, H. Onckennel stb. együtt)²⁵. Erre az időszakra esik első alapvető művének, a *Weltbürgertum und Nationalstaat* (1907)²⁶ című nagyszabású, eszmetörténeti fogantatású művének a megjelenése. Itt már felbukkan Meinecke történetírásának egyik alapvető szüzséje, a hatalom és erkölcs, kratosz és ethosz szembenállásának kérdése, s a német történész ekkori véleménye: a kettő nincs feltétlenül ellentétben egymással, sőt nemzetállam és humanitás, Potsdam és Weimar kibékíthető egymással. Értsd, azok a gondolkodók a 19. században, – így Fichte, E. M. Arndt, Treitschke²⁷ – , akik a német nemzetállam, a nemzeti szuverenitás megteremtésének a szempontjait fölébe helyezték az általános világpolgári értékek pl. Schiller, Goethe és Humboldt által képviselt eszméinek, alapvetően helyesen cselekedtek, hiszen az egységes német nemzetállam Bismarck által történt megteremtése végül az egész emberiség számára fontos kulturális értékeket is eredményezett.

Meinecke e nézetei – értékelői és elemzői (csakúgy, mint Thomas Mann felfogása) szerint – az első világháború után értékelődtek át. Ekkor írott nagyjelentőségű, szintén eszmetörténeti alapállású művében (*Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, 1924)²⁸ ugyanis immár hatalom és erkölcs tragikus szembefordulását állapítja meg. Központi hordozói a hatalom és erkölcs problémája felvetésének Machiavelli, Nagy Frigyes és Hegel, s már náluk is felmerül a két instancia harmóniája felborulásának lehetséges alternatívája. Döntő lökést a tragikus szembeforduláshoz azonban a 19. századi fejlődés hoz (tehát Meinecke munkája egyfajta kultúrkritikaként is értelmezhető), amikor is a kapitalizmus és imperializmus kifejlődésével, fellendülésével a parlamentarizmuson alapuló tömegdemokráciák időszakában az egyes államok, főként a nagyhatalmak megfelelnek saját igazi állami érdekeikről. Ez ugyanis egy bizonyos határon túl nem sértheti más államok, hatalmak érdekeit, s így végsősoron bizonyos erkölcsi értékeket, amely a többi államokat öncélnak is tekintheti (úgy tűnik e határ felismerése Meinecke szemében az igazi államművészet próbaköve, s erre csak az igazán nagy egyéniségek, mint pl. Bismarck képesek), mert a másik hatalom teljes megsemmisítésére irányuló törekvés, az erő és hatalom végletes, erőszakos, és korlátok nélküli extrém érvényesítése megbosszulja magát és önmaga elpusztításához vezet. (Hiszen végső soron csak az erkölcsi értékekre való tekintettel levés, azaz a másik hatalom öncélként, önértékként is való tételezése – magyarul a hatalmi egyensúly – a béke és a rend fennmaradásának biztosítója.) Meinecke e nézetével azután megelőlegezi a híres „Historikerstreit”²⁹ egyik nagy problémáját is, hiszen felfogása szerint az első világháború kirobbanásáért nem a németek egyedül, hanem az egész tizenkilencedik századi nyugat-európai nagyhatalmi politika felelős, minden állam megfelelkezett

ugyanis saját igazi államrezonjáról, beleértve a végül győztes demokráciákat is. (Meinecke egyik gondolata: az általános hadkötelezettség bevezetése a francia forradalom idején – Carnot – az egyik legnagyobb ballépése a tömegdemokráciáknak, bár ez a demokrácia lényegéből történő intézkedés, mert a háború ezután már nem a szembenálló hadsereg megfékezésére vagy legyőzésére, hanem az ellenséges nemzet totális elpusztítására irányul, tekintve, hogy minden állampolgár potenciális hadviselő.) Meg kell jegyezni mindezzel együtt, hogy Meinecke támogatta a weimari köztársaságot, bár többek szerint csak Vernunftrepublikaner volt, s az 1933-ban hatalomra került náci uralom rövidesen (1935-ben) el is távolította a *Historische Zeitschrift* éléről³⁰. Meinecke egyik alapvető műve ebben az időszakban egyébiránt a „*Die Entstehung des Historismus*”³¹ című nagyjelentőségű könyv. Ebben a historizmust nem elsősorban, mint a hatalmi kérdéseket középpontba állító szellemi irányzatot mutatja be, hanem sokkal inkább, mint egy eredeti, önálló, sőt forradalmian újnak és dinamikusnak tekinthető gondolkodási formát, amelynek vezérfogalmai: az individualitás és az „individuum est ineffabile” gondolata, a beleérzőképességhez és a szentimentalizmushoz és kapcsolhatóan az érzelmek pozitív voltának eszméje s mindezekkel együtt a szemléletesség és a szemléleti megismerés értékelése, az egészre, az eszmeire (a dolgok céljára és értelmére), illetve ennek megragadására irányuló törekvés, valamint a haladással szembeállított fejlődés vagy kibontakozás gondolata. Meinecke így a historizmust, mint az absztrakt általánosra építő racionalizmus ellentétpárját értelmezi, amelynek fő érdeme – és ez egész Európára érvényes – egy az egyéni erkölcsi fejlődést és kibontakozást segítő (sőt azt középpontba állító) humanisztikus szellemi-gondolati forma, amely így egyfajta neoplatonizmus s amelynek fő képviselői (Voltaire, Shaftesbury, Hamann és sok más nem német kezdemény után) Justus Möser, Herder és Goethe.

Meinecke háború utáni működéséről (1952-ben halt meg) el kell mondani, hogy az újjáalakuló nyugat-berlini egyetem első rektora volt, s ebben az időszakban született nevezetes tanulmányai (*Die deutsche Katastrophe, Ranke und Burckhardt, 1949*)³² magától értetődően a második világháború traumájának feldolgozásáról szólnak. Meinecke itt természetesen kapcsolódik – már e munkák címei is jelzik ezt – korábbi alapvető szűzséjéhez, hatalom és erkölcs viszonyához. A „német katasztrófa” egyik fő kérdése ugyanis a kétfajta német lélek szembeállításá. Az egyik, a Meinecke által korábban is preferált Nagy Frigyes, Hegel, Bismarck vonal, amely alapvetőnek tartotta a hatalom fontosságát, ezt azonban általános kultúrértékek szolgálatába kívánta állítani, illetve tekintettel kívánt lenni a hatalom erkölcsi vonatkozásaira, korlátaira is (s így képviselte igazából a *Staaträson*). Ez az irányzat volt végső fokon a szellemi előkészítője az 1944. július 20-i Hitler elleni merényletnek és szembefordulásnak, a Goerdeler-féle felkelésnek, amely végül is a német nép másik, démoni lelkével/felével való leszámolási kísérlet. E másik lélek, amely Hitler mozgalomban és rendszerében csúcsosodott ki, de amely Treitschkével, Lagarde-dal, a pángermánokkal vagy a Kapp puccsal mutat folytonosságot, a hatalmat öncélnak tekinti, s mint Thomas Mann *Doktor Faustus*ában³³ is szemléletesen megfogalmazódik: az ördöggel való illetén cimborálás eredménye a világháború végén való teljes megsemmisülés és pusztulás. A *Ranke und Burckhardt* című esszé hasonló gondolatokat feszeget, hiszen kérdése: a hatalom *ab ovo* rossz és megront, mint Burckhardt gondolja, vagy Rankénak van igaza, aki kizárólag a művészetre, vallásra és filozófiára való hagyatkozást a történeti realitástól idegennek tartotta. (Az erkölcsi értékek megvalósításához, tehát szükség van a hatalomra s így a militarizmusra is.) Meinecke ismételtlen konstatálja hatalom és szellem tragikus szembenállását, de végső hitvallása Ranke mellett teszi le a voksot: a hatalom így szerinte szükséges rossz, de – s itt jön Burckhardt – nem ennek igazolására és apológiájára, hanem szellemi humánus értékekkel való átítatására, ilyen értékek szolgálatába állítására van szükség³⁴.

A szellemtörténet alapvető álláspontjai közül végül a kultúrkritikát, illetve a kultúrkörök elméletét és ezzel összefüggően a kultúrpeszsimista alapállást emelném ki. Természetesen ez sem jellemző minden korábban is említett szerzőre, mégis számos a szellemtörténettel rokonítható történész, filozófus, sőt szociológus osztja ezt az interpretációt. Megváltoztatva a megváltoztatandókat olyan szerzők kapcsolhatók ide, mint Arnold Toynbee, Oswald Spengler, N. Bergyajev, vagy a spanyol Ortega.³⁵

E filozófia lényege (különösen persze Toynbee-nál és Spenglernél), hogy a történelem nem egy előrehaladó, lineáris, haladó folyamat s a történelmet sokkal inkább (Vicóhoz és mondjuk Polübioszhoz hasonlóan) körforgásként, kultúrkörök, civilizációk felemelkedésének és pusztulásának váltakozásaként mutatják be. E kultúrkörökben azután az európai csak az egyik, de fő kérdésfeltevés végül is babban gyökereznek, arra keresik a váalszt, hogy mi az európai kultúra válságának, hanyatlásának oka (ami a korszak, tehát a két világháború közötti időszak alapvető „élmény”-e). E nagyszabású történeti tablók közül (nem időrendben haladva) először Arnold Toynbee *Study of History*³⁶ című művét emelném ki, aki egyúttal világosan bizonyítja, hogy ez a szellemtörténeti értelmezés nem kizárólag a ködös német metafizika terméke. Toynbeeről később még részletesebben lesz szó, itt elég annyit kiemelni, hogy fő fogalmai a híres kihívás és válasz (challenge és response) fogalompár. Ez azt jelenti, hogy egy civilizáció kialakulásában (egyébként már az is további elemzést és persze említést igényel, hogy Toynbee szerint a történelem alapvető egységei a civilizációk³⁷, tehát nem az egyes nemzetállamok keretei, de nem is kizárólag Európa, sőt az európai civilizáció problémái a más civilizációk fejlődésének, történelmének összehasonlításával „érthetők” meg.) és további fejlődésében alapvető szerepet játszanak a különböző területekről érkező kihívások, amelyek lehetnek például földrajziak (Sárga, Kék folyó, Tigris, Eufrátesz, Északi-tenger), lélektaniak (atombomba) vagy éppen történelmi (ilyen pl. A Török Birodalom a Habsburgok tekintetében stb.) A civilizációk kialakulásának és fejlődésének menetét az határozza meg, hogy miként birkózik meg a nehézségekkel, milyen válaszokat ad ezekre a kihívásokra, aminek előfeltétele egy szellemi elit, egy teremtő, alkotó kisebbség megléte, hiszen csak ez képes a megfelelő válasz megfogalmazására. Az említett kihívások azután nem szabad, hogy túl erősek vagy túl gyengék legyenek (mindkettő akadályozza a civilizációk növekedését) s az ezekre adott megfelelő válasz biztosítja az említett szellemi elit uralkodó helyzetét, társadalmi vezető szerepét is: Mert a társadalom több részének, lényegét tekintve passzív tömegnek alapvető tevékenysége a mimézis, amennyiben a teremtő, alkotó kisebbség útmutatásait követő. A civilizációk növekedésének „megropanása”, felbomlása, illetve az organikus korszakra következő kritikus korszak (a krízisek ideje) akkor következik el, amikor ez a teremtő eli nem képes a kihívásokkal való megbirkózásra, a társadalom többsége, a tömeg befejezi a mimézist, következik az anarchia időszaka, a belső és külső proeltariatus kialakulása és így végső fokon a civilizáció megtorpanása és bukása/pusztulása. Érdemes itt megállapítani, hogy Toynbee szerint, ellentétben Spenglerrel, az európai civilizáció pusztulása nem szükségszerű (bár hanyatló, krítikus, sőt felbomló periódusban van már e reneszánsz óta), hiszen saját korában lát lehetőséget egy világcivilizáció kialakulására, amelyben az európai kultúra is megszűntetve-megőrizve szublimálódhatna. Ilyen az egyes civilizációk túlönvő nagyobb keretek kilakítására már korábban is történtek kísérletek/példák, politikai és vallási egységek formájában. Ilyen volt például Nagy Sándor kísérlete, általában a világbirodalmak kiépítésére irányuló törekvés, amelyek alapvetően mindig kudarcnak bizonyultak. De így értékelhetők a történelmi vallások is, amelyek a politikai törekvéseknél sikeresebbek, ugyanis tartósabbak voltak, bár egy egységes világcivilizáció létrehozására (azaz más világvallások integrálására) végső soron egyikük sem volt képes. Toynbee javaslata ehhez kapcsolódóan egy

új, a történeti vallásokra építő, de azokon felülemelkedő világvallás(s így világcivilizáció) megteremtése, amely szerinte saját kora szellemi, alkotó elitjének a feladta.

Hozzá kell tenni mindehhez, hogy Toynbee alapján mégiscsak epigonnak tekinthető, hiszen filozófiájának számos eleme felbukkan már Oswald Spenglernél³⁸, s ő tekinthető a kultúrkörök elmlete, illetve az ezen alapuló kultúrpeszimizmus legismertebb képviselőjének. (Spengler pedig számos vonatkozásban Nietzsche kultúrpszichológiájából és kultúrkritikájából merít, olyannyira, hogy Thomas Mann mindössze Nietzsche okos majmaként – Ein kluger Affe von Nietzsche³⁹ – aposztrofálta.)

Spengler híres műve, a *Nyugat alkonya (Der Untergang des Abendlandes)* közvetlenül az első világháború kirobbanása előtt, amásodik marokkói válság idején fogant, amikor is a német filozófus igazolva látta Nietzsche jóslatát, miszerint a huszadik század nem Európa történetének fénykora, hanem éppen a káosz és a világháborúk, végső soron Európa hanyatlásának, sőt pusztulásának időszaka lesz. Spengler alapvető „trouvaille”-ja, (aminek persze számos előzménye van, pl. a korábban említettek közül Herder is), hogy az emberiség története alapvetően egymással összenem függő, vak monáshokból, ún. kultúrkörökben folyik le s minden kultúrkör egy növényhez hasonló biológiai organizmus, amelynek van gyerekkora, ifjúkora, felnőtt és feérfikora, amikor létreozza, megalkotja nagy teljesítményeit, majd bekövetkezik a kuúta elöregedése, erőinek kimerülése, aggkora és pusztulása. Spengler nyolc ilyen kultúrkört állapított meg az emberiség történetében, ilyen például az indiai, kínai, arab, egyiptomi, mezoptóámiai, orosz, mexikói (dél-amerikai) és nyugat-európai. Fontos megállapítása, amely végeredményben egyfajta a Nietzscheéhez hasonló nihilizmus, hogy a történelemnek, akultúrkörök fejlődésének nincs semmi önmagán túlmutató „értelme”. Mindegyik kultúrkör egy zárt monás, amely miután befutotta pályáját (biológiai görbéjét és óráját) szükségszerűen kerül le a történelem színpadáról. Spengler alapvető fogalma mindezen belül, a német kultúrában oly nagy szerepet játszó (és például már Kantnál felbukkanó, de alapvető szerepet persze Nietzschehél játszó) kultúra és civilizáció szembeállítás (utóbbi messze nem a Toynbee által használt értelemben.)

A kultúra jelenti a kultúrkörök fejlődésének teremtő és virágzó periódusát, amikor létrehozzák nagy alkotásaikat. Ezt elsősorban az eszmék, az élő hit, az optimizmus és a vitalitás mozgatja, míg a kultúra hanyatlását jelenti mindennek háttérbe szorulása, s az érdek, a pénz, az egyoldalú, technikai racionalizmus (az elgépiesedés, az egyoldalúvá válás vagy a specializáció formájában) előtérbe kerülése, ami a civilizáció fogalmát testesíti meg.⁴⁰

Spengler módszerének lényege egyébként az analógia, azaz a kultúrák morfológiájának felállítás, amiből ki lehet olvasni a hasonnemű folyamatokat, például azt, hogy mikor következik be egy kultúra elerőtlenedése, mechanikussá, formálissá válása, elgépiesedése, tehát civilizációvá torzulása. Szerinte például érdemes összehasonlítani (s nyilván ezen van a hangsúly) saját korának jelenségeit az antik kultúra hanyatlásának momentumaival, amelynek meghökkentők a párhuzamai. Nem ugyanazok a folyamatok figyelhetők meg Európában a 19.századtól kezdődően, mint az antik kultúra hanyatlásának, pusztá formalizmussá válásának időszakában pl. a hellenizmus, vagy Róma történetében? – teszi fel a kérdést Spengler?

Görög ész és római értelem, mondja a német kultúrfilozófus, ami azt kívánja jelenteni, hogy a görögök a kultúra, a teremtőerő képviselői, a nagy kulturális alkotások létrehozói, s a rómaiak ezzel szemben pusztán a praktikus kérdésekben, mint a jog, az állam és a politika járatosak, ami már azonban a kiüresedés, a felbomlás előjele. Szerinte hasonló folyamatok figyelhetők meg Európában a felvilágosodástól kezdve, de főként a 19.század elejétől, az industrializmus, a kapitalizmus, a tömegdemokráciák megjelenésével, mint történt ez a hellenizmus és Róma idején. Hasonlítsuk össze Szókratész, Plátón, Arisztotelész rend-

szereit a cinizmussal, sztoicizmussal és epikureizmussal, amikor tehát eltűnnek a nagy, az élet minden területét értelmezni tudó és rendszert alkotó (lét, ismerete, politikai, esztétikai stb. elméletet magukba ölelő) filozófiák s helyükbe csak a filozófiácskák lépnek. Nem hasonló jelenségek figyelhetők-e meg korunkban (kérdés tovább Spengler), amikor Aquinói Tamás, Spinoza, Kant mindent átölelő rendszereivel szemben be kell érni a szocializmus-sal, a pozitívizmussal és a darwinizmussal. De hasonló figyelhető meg a művészet és az irodalom területén is: a nagy görög tragédiákkal, Szophoklész, Aiszkhülosz, Euripidész drámáival (amelyek szintén az élet végső, tragikus kérdéseit feszegetik)⁴¹ állítsuk szembe a hellenisztikus filológiát vagy Arisztophanészt, amely az iróniára, tehát az a terméketlen és egyoldalú kritikára építő, s így száraz értelmén alapul; nem hasonló jelenségek figyelhetők-e meg saját korában, ahol Dante, Cervantes, Shakespeare, Goethe után a naturalizmus, impresszionizmus, kubizmus regnál. De ugyanez figyelhető meg a zenében is, ahol Bach, Beethoven, Mozart, Haydn után saját korában Mahlerrel, Schönberggel és a 12 fokú zenének a minden érzelmi elemet háttérbe szorító, a pusztán racionalitáson alapuló, kiszámított 12 fokú zenéjével kell beérnie. Ugyanez figyelhető meg a történelemben és a politikában. Nincsenek nagy politikusok, akiket az eszmék vezérelnek, s a történelemben előtérbe kerül a gazdaság, a pénz és az érdek (az emberiség a khairóneiai és a lipcsei csatában harcolt utójára eszmékért – állítja Spengler.) A kultúra civilizációvá válásának jellegzetes terméke Spengler szerint az új, nagyvárosi embertípus, a proletár tömegember megjelenése, amelynek egyik fő tulajdonsága a könnyű, gond és feladat nélküli, kényelmes életre való törekvés, a szórakozás és a sportörület. Syracuse, Alexandria, Róma nagyvárosai nem emlékeztetnek-e New York, Berlin, London metropolisaira, ahol a sportörület jegyében, a cirkuszi gladiátorok küzdelmét figyelve kíván szórakozni szemben a görög palaesztrával, ahol a kallosz-kagathosz jegyében még erejét megfeszítve edzette magát.

Spenglernek mindezek a saját kora kultúráját érintő gondolatai azután már tovább vezetnek a spanyol Ortégához⁴². Ortégához megjegyzendő, hogy nem készített átfogó történeti tablót, mint Spengler vagy Toynbee, ugyanakkor általában jellemző rá a történeti érvekkel való argumentáció s híres művének, „A tömegek lázadás”-ának első kifejtése is történeti anyagon, a spanyol történelem területén (vö. a Gerinctelen Spanyolország)⁴³ valósult meg. Ortega fő gondolja az európai történelem és kultúra eltömegesedésének jelensége, s így osztozik abban Spenglerrel és persze Toynbee-val, hogy korát, a huszadik századot a válság és a krízis időszakának tartja. A spanyol filozófus fő megállapítása, hogy a huszadik századi hanyatlás legfontosabb előidézője egy új embertípus, a „tömegember” megjelenése. A tömegember azonban – húzza alá Ortega – alapvetően nem szociológiai-statisztikai, sokkal inkább lélektani kategória (tehát nem azonosítható a munkásosztállyal, hiszen a középosztályban vagy az értelmiségben ugyanúgy fellelhető), s lényegét tekintve az önálló vélemény és gondolat kialakítására, kiküzdésére képtelen embertípust jelenti. Ortega szerint a kiválót, a nemest ugyanis az önmegtartóztatás, a hivatásnak, az egy cél megvalósításának alárendelt fegyelem és állandó erőfeszítés, az alkotásért, a műért folytatott szüntelen küzdelem jellemzi, a tömeg pedig elsősorban azt várja el, hogy mindent készen, harc és erőfeszítés nélkül megkapjon.

Ez viszont nem fejleszti ki erőit, értelmi-szellemi-erkölcsi alkotókészségeit, sőt elorsvasztja azt, s Ortega fő problémája, hogy saját korában eltűntek az ilyen, a társadalom vezetésére predesztinált nagy egyéniségek (a „kiválók”), aminek egyenes következménye – ahogy Nietzsche és Burckhardt megjósolta – a demagógok, a nagy szimplifikátorok⁴⁴ megjelenése, a vörös és a barna diktatúrák elterjedése. Fontos megjegyezni, hogy Ortega e folyamatban alapvető szerepet tulajdonít a klasszikus, a történeti műveltség háttérbe szorulásának, hiszen – felfogása szerint – éppen ez a klasszikus, humanisztikus erudíció adja

meg az önálló vélemény, a horizont kialakításának, a dolgokon, a közvetlenségen való felülemelkedésnek a lehetőségét. Mindezzel azután a legszorosabb összefüggésben van Ortega terápiája, amelyet kora problémái megoldására javasol. Ez pedig egy új nemesség kialakítása, amely a hagyományos és klasszikus (történet) műveltség birtokában képes pl. a nemzeti kizárólagosságon való felülemelkedésre s amely így végső fokon egy a nemzeti torzalkodásokat meghaladó Európai Egyesült Államok megteremtését⁴⁵ kell, hogy célként kitűzze (ez azonban nem hasonlítana az Amerikai Egyesült Államokra, amely Ortega szerint tradíciók, történelem és így kiválók nélküli, tehát a „modern” eltömegesedés fő színtere.)

A szellemtörténet egy sajátos válfajának tekinthető a keresztény perszonalizmus⁴⁶. A keresztény perszonalizmus szintén a két világháború között, de nem elsősorban német területeken megszületett irányzat volt, s olyan kiemelkedő filozófus-gondolkodó reprezentánsai vannak, mint J. Maritain, Karl Jaspers, Max Scheler, Teilhard de Chardin, de legfőképpen persze Mounnier, Gabriel Marcel, sőt az orosz N. Bergyajev és a svájci Denis de Rougemont is ide kapcsolható⁴⁷. A keresztény perszonalizmus alapvető fogalma a személy volt (s a modern korra vonatkozó kritikája ezzel függ össze), amely különbözik a pusztán saját céljainak és élvezeteinek élő, önző individuumtól. Ez elsősorban a tömegemberre jellemző, s főként a modern tömegtársadalom kialakulásának is előidézője. A keresztény perszonalizmus számára alapvető értéket jelentő személyt ezzel szemben sokkal inkább általános célok, eszmék és a közösség érdekében való működés/tevékenység, a felebaráti szeretet és az amour prochain (Agapé) vezérli, s így tulajdonképpen az egyes és általános (Kierkegaardnál – aki egyébként az irányzat egyik nagy elődje – még paradox⁴⁸) szintézisének megvalósítása a cél, amely különböző formákban valósul meg. Ennek a személynek a másik legnagyobb veszélyét (persze a két szélsőség között világos összefüggés van) a modern totalitárius rendszerek, az államot, a nemzetet, a népet, az osztályt és a pártot (tehát valamiféle kollektivitást) mindenek fölé helyező diktatúrák jelentik (amelyek persze kiválóan megférnek a személyes kapcsolatok és értékek nélküli tömegemberrel). Ezek kialakulását a modern kor legfőbb jelenségének tartják, s ebben látják a személy értelmében vett emberi egyéniség és méltóság legfőbb elnyomóját.

Természetesen az irányzat mindezen keretek között többféleképpen viszonyul a történelemhez. Teljesen ahistorikusan (de a fejlődés elvét nem levetve), mint pl. Teilhard de Chardin vagy az egzisztencializmushoz közel álló Gabriel Marcel és Mounnier, akik a történelem minden változatában csupán a személyt megsemmisíteni kívánó, valamiféle lényegyet a lét elé helyező instanciát láttak⁴⁹. De vannak olyan képviselők is, akik – bár az előbbiektől értelmében szintén kemény szavakkal bírálják a modern korban (alapvetően a felvilágosodásban is) gyökerező fejlődést – a történelmet mégis egyén és közösség szintézise, tehát a személy megvalósításának terenumaként értékelik.

Közülük itt a svájci Denis de Rougemont gondolatait emelném ki, aki – a két világháború közötti kezdetek után – 1957-ben megjelent *L'aventure occidentale de l'homme*⁵⁰ című művében kifejezetten történelempárti koncepciót fogalmaz meg. Denis de Rougemont szerint ugyanis az európai, nyugati kultúra (Kelettel szembeni) legfontosabb megkülönböztető jege a történetiség, a dinamizmus, az ellentmondások közötti szintetikus egyensúly, a szintézis és a harmónia keresése, amelynek legfőbb célja (a perszonalizmus alap-gondolatainak megfelelően) az egyes és általános között valamiféle dinamikus kiegyezés megteremtése. Denis de Rougemont ebben a szintéziskeresésben látja a történelem (persze nem egyenesvonalú, lineáris) fejlődésének, alakulásának mozgatórugóját, s mindezt egy – Vicóra emlékeztető – tengely és spirál metafora segítségével írja le. Az európai történelem tengelyében ugyanis szerinte mindig az egyes és általános között a személyt megvalósítani kívánó egyensúly megvalósításának, de inkább kiküzdésének vágya áll, ez az

egyensúly így azonban nem véglegesen, eleve adott, hanem az ellentétek konstituálódása után, valamiféle spirális fejlődésben, kibontakozásban időről időre valósul csak meg, s így egy állandó keresés és tevékenység szülöttje. Az első ilyen nagy szintézis az európai történelemben a kereszténység, a keresztény egyházi közösség megszületése volt (niceai zsinat), amely az erotikus motívumokat sem nélkülöző, pogány görög individualizmus és a római állam (valamint jog) rideg személyfölöttisége, pragmatikus racionalizmusa után a személy természetjogát elismerő, – s így szabad, – alulról építkező közösségekben vitte véghez először a történelem folyamán az óhajtott szintézist.

Az alapvetően mozdulatlan középkor után a reneszánsz jelenti a spirál következő rugóját, illetve az ingának a pogány individualizmus irányába történő kilengését, amely nem véletlenül fedezte fel a görög egyéniséget és természetimádatot, s aminek logikus antitézise már a felvilágosodásnak a hagyományokat s a történeti-organikus szempontokat ignoráló kozmopolitizmusa is. De a legnagyobb kíméra a 19. században megszületett két új kollektivitás, a nemzet és osztály⁵¹ általános érvényűségére, de leginkább mindenhatóságára felkészítő két ideológia, a nacionalizmus és a marxizmus, amelyek a modern kor legnagyobb szörnyűségeinek az előidézői. Denis de Rougemont szerint a keresztény perszonalizmus legfontosabb feladata saját korában a szélsőségekkel szemben egy új, a kornak megfelelő szintézis létrehozása egyes és általános, egyéni és kollektív között, s ezt a személyen alapuló regionalizmus, valamint az európai egységet megtestesítő föderalizmus eszméjében találta meg. (Denis de Rougemont ráadásul mindezt a kultúra és a nevelés eszközeivel kívánta elősegíteni és megvalósítani, ami teljes mértékben összhangban van a szellemtörténetnek a kultúrtörténet⁵² preferáló, s az erkölcsi-etikai kérdéseket alapvetőnek tekintő horizontjával.)

Természetesen a szellemtörténeti jelenségnek még több egyéb összetevőjével lehetne itt foglalkozni, például Stefan George körével és az ún. sziget-jelenséggel⁵³, a nemzeti jellemannel, amely Keyserling⁵⁴ vagy Madariaga filozófiájában lelhető fel, vagy akár a szellemtörténet és az angolszász idealizmus kapcsolatával⁵⁵. Mindezekről későbbiekben, illetve egyéb, megfelelő helyeken még szó esik, befejezésül inkább még két dolgot lehetne rögzíteni.

A szellemtörténet összefoglaló jellegzetessége (és konzekvenciái) közül ugyanis azt lehetne kiemelni, hogy ezt a pozíciót egyfajta arisztokratizmus, elitista-konzervatív felfogás jellemzi, ami párhuzamos azzal a törekvéssel, hogy a történelmet az irodalomhoz és a művészetekhez közelítse (a hermeneutikus beállítódással). Ez viszont magával hoz egyfajta esztéticizmust is, a fejlődés (de főként a haladás) gondolatának elutasítását, a szocialitást, az alsóbb társadalmi rétegek problémái valamint a szociológia iránti érzéketlenséget. Úgy gondolom, hogy ez azonban a szellemtörténethez közel állók szemében tudatos is, szerintük ugyanis a történelem nem a természettudományokhoz hasonló tudomány (s így nem is kell szociológiává válnia), hanem mindenekelőtt létértelmezés, az emberi önmegismerés eszköze. Így mindenekelőtt erkölcsi értékek és erkölcsi tudás hordozója és letéteményese, amelynek fő célja nem is annyira a megismerés, hanem a nevelés.⁵⁶ Ezért fontosabb számára az irodalmi-esztétikai-narratív forma, amely ezt leginkább elősegíti, s ennek tudatosan vállalt műfaja a kultúrtörténet⁵⁷. Ez a műfaj – szemben a társadalomtörténettel – nem sugallja a társadalmi haladás, a progresszió és a modernitás gondolatát, sőt azzal szemben szkeptikus és elutasító, a tömegszerű jelenségek helyett meghatározó szerepet tulajdonít a nagy egyéniségeknek, s általában a magas, elit-kultúrára, a kiemelkedő alkotásokra összpontosít.

Ezért választották többnyire ezt a műfajt a szellemtörténet jegyében alkotó leginkább kiemelkedő történészek (akik joggal tekinthetők inkább történétíróknak), s akik nagy hangsúlyt fektettek műveik megformálására is. Közülük megemlíthető itt Jacob Burckhardt, Karl Lamprecht (róluk volt szó már korábban), Karl Joel, W. Kaegi, Eincken, Altheim, Ferrero, a magyar Kerényi

Károly, az osztrák Egon Friedell, a francia Paul Hazard, de akár Rostovzeff⁵⁸ vagy a holland Huizinga nevét is említhetjük (a korábban érintetteken – Meineckéén, Troeltschén stb.- kívül.)

Különösen is ki lehet emelni a holland Huizingát⁵⁹, aki egyike a par excellence történetírói tehetségeknek (s a valaha élt legnagyobb történészeknek), s akinek már a történelem fogalmáról alkotott definíciója („A történelem az a forma, amelyben egy kultúra saját múltjáról számot ad”) elárulja a szellemtörténethez való vonzódását. De roppant mód áruklodók alapvető műveinek témakörei is, hiszen nem véletlenül választotta a középkor hanyatló, dekadens korszakát egyik szüzséjének, ahol az önmagukat túlélte formák kései felvirágzását és tobzódását vizsgálja, és ahol nyilvánvaló a saját kora problémáival való párhuzam is. De ugyanez elmondható a 17. századi holland kultúráról írt nagy szintéziséről, Erasmusról írt tanulmányáról, a különböző szellemtörténeti korszakokról (főként a reneszánszról) készített esszéiről⁶⁰, a patriotizmus és nacionalizmus gyökereiről írott munkáiról vagy a saját kora kultúrájának kritikája jegyében született műveiről. (Vö. *A holnap árnyékában*⁶¹) Itt nyilvánvaló a témaválasztás tudatossága s látható, hogy a holland – és persze általában a – kultúra lényegét a nagy művészi-szellemi alkotásokban és alkotókban ragadja meg. Nem véletlen a szociológiai problematika/látásmód hiánya, de Erasmus alakjának középpontba állítása sem, aki a klasszikus nyelveken csiszolt filológiájával, a nemzeti szempontokon/bornrtáson túlnövő klasszicitás és humanitás, a nevelési eszmények megtestesítője.

Befejezésül még egy gondolat: a szellemtörténetet egyes szerzők a posztmodern egyik legfontosabb előzményének tekintik⁶². Természetesen (amint ez később egyértelmű lesz) a posztmodern és a szellemtörténet között számos párhuzam található. Így aligha kérdéses, hogy a történetírás narratív jellegének újbóli előtérbe állítása például sokat köszönhet Rickert és Windelband idiografikus módszerének, de akár Diltheynek is. S hasonló a történelemnek a művészethez, irodalomhoz való közelítése, a megértő jelleg hangsúlyozása (szemben a magyarázatokkal), általában az értelemre való rákérdezés vagy akár a modernitás jelenségeinek kritikája, illetve elutasítása is, mondjuk a „posthistoire” esetében. Van azonban egy alapvető különbség is közöttük: a posztmodern a szellemtörténet átfogó történetértelmezését is tagadja, szerinte az is a történelem átfogó, nagy narratíváinak egyike, amelynek úgyszintén megvan a maga identifikációs törekvései. Posztmodern szerzők ilyent már nem vállalnak fel (tehát a történelem valamiféle egységes, koherens narratíváját, értelmezését), sőt inkább dekonstruálják ezt, s kimutatják a mögöttük meghúzódó hatalmi-ideológiai motívumokat (ez lehet az Európa-centrikusság is). Törekvésük ezzel szemben a távolságtartás, sőt – extrém esetben – a minden valóság-rekonstrukción való kívülhelyezkedés. Ezért nem utolsó eszközük az ironia (ami a szellemtörténetre alapvetően nem jellemző), s a kultúrtörténetnek az olyan (alkalmanként triviális)⁶³ témákra való lefordítása, mint a mindennapi élet, a szerelem, az ünnepek, halál, szexualitás, rítusok, kollektív hiedelmek, mítoszok... stb., szóval a történeti antropológia és a mikrotörténeti, mentalitástörténeti megközelítés.

JEGYZETEK

1 A szellemtörténet irodalmához vö. Erős Vilmos: *A Szekfü-Mályusz vita*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2000.; Hanák Tibor: *Az elfelejtett reneszánsz*. (A magyar filozófiai gondolkodás a század első felében.) Göncöl Kiadó, 1993.; Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. (Válogatott tanulmányok.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996.; Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet*.

(Babits Mihály, Szekfü Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. Valamint Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*. (A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története.) Osiris, Budapest, 2007. 606-607. o. Gyurgyák az újabb irodalomból különösen Rugási Gyula és Percz László munkáit emeli ki. Nem lehet itt cél a szellemtörténet teljes magyar

- nyelvű irodalmának részletekbe menő analízise. Ugyanakkor megjegyezhető, hogy a két világháború közötti igényes és persze pozitív (Kornis Gyula, Joó Tibor, Fülep Lajos, Halasy Nagy József) interpretáció után az ötvenes-hatvanas-hetvenes években sokan fasisztának vagy fasisztoidnak tekintették az irányzatot. (Vö. különösen Szigeti József, H. Lukács Borbála értékeléseit.) Az ideologikus redukcionizmus – és persze tökéletes félreértés – meghökkentő módon még olyan nagy olvasottságú, kiváló történészeknél is felbukkan, mint Szücs Jenő, aki a szellemtörténetet a Volksgeist romantikával azonosítja. Az itt megjelölt újabb irodalom azt a nyolcvanas-kilencvenes évektől (s a nemzetközi recepcióban is nyomon követhető) újraértékelést reprezentálja, amely a hetvenes évektől kezdődő szellemi áramlatok (pl. posztmodern, újhistorizmus, új kultúrtörténet) egyik legfontosabb előzményének és előképének tekinti a szellemtörténetet és így természetesen pozitívan értékeli azt. A következőkben kevesebb szó esik a sokak által a szellemtörténet legfontosabb ingrediensének tartott nemzetkaraktrológiáról (Madariagáról, Keyserlingről stb.), mert ez részben más fejezetekben történik meg. Ugyanez vonatkozik a szellemtörténethez köthető olyan gondolkodókra, mint Croce, Collingwood, illetve általában az angol „újidealizmus”-ra is.
- 2 Herderre vö. Történetelmélet I. Szerkesztette: Gyurgyák János-Kisantal Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 2006. 288-290.o., illetve az ott felsorolt/megjelölt irodalom. Részletek az *Eszmék az emberiség történetének filozófiájából* című műből u. o. 290-313. o. (A következőkben a két kötetes szöveggyűjteménynek csak az oldal-, illetve a kötetszámaira utalok.)
  - 3 Vicóra vö. Történetelmélet I. 235-237. és az ott megjelölt irodalom. Részlet az *Új tudomány* című alapvető művéből Uo. 237-275.o.
  - 4 Hegelről vö. újabban Történetelmélet I. 368-370. o. Ugyanott részletes irodalom, magyar nyelvű is, valamint részletek az „Előadások a világtörténet filozófiájáról”-ból. 371-458. o.
  - 5 Vö. erről Erős Vilmos: A 19.századi német historizmus. In: *Valóság*, 2007/12. 1-15.o.
  - 6 Nietzsche-ről újabban vö. Thomas H. Brobjer: Nietzsche's relation to historical methods and nineteenth-century german historiography. In: *History and Theory* 46. (May 2007.) 155-179.o.
  - 7 Burckhardt-ról vö. Történetelmélet II. 1050-1051. o. Ugyanott részletek a *Világtörténelmi elméletek*-ből 1052-1077. o.
  - 7 Mircea Eliade: Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1998; Emile M. Cioran: A bomlás kézikönyve. Atlantisz, Budapest. 1999. A felsoroltak mellett vö. pl. Emile M. Cioran: A bomlás kézikönyve. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1999. Mircea Eliade: Az örök visszatérés mítosza avagy a mindenség és a történelem. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. Az említett szerzőkről a megfelelő fejezetekben még bővebben esik szó.
  - 8 Diltheyre vö. újabban Történetelmélet II. 134-136. o., u. o. részletes irodalomjegyzék is, illetve részletek a *Bevezetés a szellemtudományokba* című műből 136-152.o.
  - 9 Vö. Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004.
  - 10 Rickertre, Windelbandra vö. Történetelmélet II. 121-122. o. 191-192. o. illetve az ott megjelölt irodalom.
  - 11 A már idézett és még idézendő Történetelmélet I-II. című kiadványban következetesen és rosszul idiografikus helyett ideografikus szerepel.
  - 12 Vö. pl. Heinrich Rickert: Kultúrtudomány és természettudomány: In: *Történetelmélet II.* 193-268.o.
  - 13 Max Weberre vö. Történetelmélet II. 281-283. o. és az ott megjelölt irodalom. Illetve Max Weber: A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. Történetelmélet II. 281-323. o.
  - 14 Mindehhez vö. még újabban Horváth Gergely Krisztián-Keszei András: Társadalomtörténet és szociológia. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. Bódy Zsombor-Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 596-621.o.
  - 15 Humboldtról vö. Történetelmélet II. 9-10. o. Ugyanott *A történetíró feladatáról* című tanulmány 10-21.o.
  - 16 Vö. Karl Joel: *Wandlungen der Weltanschauung*. Tübingen, 1928.
  - 17 Róluk vö. magyarul újabban kiadott művek. Pl. Max Dvorák: A művészet szemlélete. (Válogatott tanulmányok.) Corvina Kiadó, Budapest, 1980. Illetve Ulrich Raulff: *Von der Privatbibliothek des Gelehrten zum Forschungsinstitut*. (Aby Wartburg, Ernst Cassirer und die neue Kulturwissenschaft. *Geschichte und Gesellschaft* 23. (1997), 28-43.o.; Alois Riegl: *Művészettörténeti tanulmányok*. Balassi Kiadó, Budapest. 1998; Aby Wartburg válogatott tanulmányai. Balassi Kiadó-Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest. 1995.
  - 18 Róluk vö. a korábbi fejezetek.
  - 19 Vö. erről pl. Huizinga később idézendő művei.
  - 20 A barokról újabban Vö. Erdősi Péter: Barokk és neobarokk. Két fogalom kölcsönhatása Magyarországon. *Korall* 23. 7. Évf. 2006. március. 155-186. o.
  - 21 Kétségtelen ugyanakkor, hogy jelentős mértékben megtartotta a nagy egyéniségekre való összpontosítást.
  - 22 Vö. Max Weber: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, 1982. Ernst Toeltsch: *Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt*. Berlin, 1911. Sombarról elavult, de informál Werner Krause:

- Werner Sombarts Weg vom Kathedersozialismus zum Faschismus. Berlin, 1962.
- 23 A kérdéskörhöz vö. pl. The Philosophy of History in our Time. (An Anthology Selected, and with an Introduction and Commentary by Hans Meyerhoff. New York, 1959.; A Meinecke-irodalomról részletes áttekintést adok vö. Erős Vilmos: A Szeffü-Mályusz vita. Csokonai Kiadó, Debrecen 2000.
- 24 Thomas Mannról vö. pl. Herbert Lehnert: Thomas Mann – Fiktión, Mythos, Religion. W. Kohlhammer Verlag, 1965.
- 25 Vö. erről újabban. Cinzio Violante: Das Ende der 'grossen Illusion'. Ein europaeischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne /1914-1923/ – Zu einer Neulesung der "Geschichte Europas". Berlin, 2004.
- 26 Vö. Friedrich Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat. Berlin-München, 1907.
- 27 Vö. újabban Treitschkéről Ulrich Wyruna: Heinrich von Treitschke. Geschichtsschreibung und öffentliche Meinung im Deutschland des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. 2003. (Jhg. 51.) Heft 9. 781-792.o.
- 28 Vö. Friedrich Meinecke: Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte. München-Berlin, 1924.
- 29 Vö. erről Mary Fulbrook: A német nemzeti identitás a holokauszt után. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. Illetve érinti Ö. Kovács József: Az újkori német társadalomtörténet útjai. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2004. Uő. irodalomjegyzékében számos Meineckéhez kapcsolódó újabb munkát is felsorol. Pl. Otto Gerhard Oexle: Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Studien zu Problemgeschichten der Moderne. Göttingen, 1996.
- 30 Vö. Georg G. Iggers: A német historizmus. Bp., 1988. 268-349.o.(*A német történeti eszme hanyatlása* című fejezet.)
- 31 F. Meinecke: Die Entstehung des Historismus. München-Berlin, 1936.
- 32 Vö. erről Iggers i. m., illetve: Winfried Schulze: Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. R. Oldenburg Verlag, München 1989. 47-77. o.
- 33 Vö. Thomas Mann: Doktor Faustus. Adrian Leverkühn német zeneszerző élete, elmondja egy barátja. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977.
- 34 Hasonló gondolatokat fejteget Guglielmo Ferrero: A hatalom humanizálása. Budapest, 2001.
- 35 Spenglerre és Toynbee-ra vö. a következő jegyzetek. Ortégára pl. Juhász Anikó-Csejtei Dezső: Történelem – kulcsra készen? Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 2000.
- 36 Toynbee-hoz vö. Történetelmélet I. 686-687.o., illetve az ott megjelölt irodalom. Részletek a *Tanulmány a történelemről* című műből uo. 688-710. o. Nem szerepel az ott megjelölt irodalomban pl. E. A. Kozminszkij: Reakcionnaja istoriografija Arnolda Tojnibija. In: *Provtv fajsziifikacija historija Szerk: Truhanovszkij és mások*. Moszkva, 1959. 67-139. o.
- 37 Vö. erről még Samuel P. Huntington: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- 38 Spenglerről vö. Történetelmélet I. 612-613. o. Illetve az ott megjelölt irodalom. Újabban Kovács Gábor: A Nyugat alkonyától az imperium Germanicumig. (Kulturmorphológia és nemzetkarakterológia a weimari Németországban.) Café Babel, 2001.1-2. 19-29. o.
- 39 Vö. erről Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983.
- 40 Vö. ehhez még Elias Canetti: Tömeg és hatalom. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- 41 Mindennek egyik fő gondolati forrása természetesen Nietzsche *A tragédia eredete* című műve. Nietzschehez vö. pl. Tatár György: *Az öröklét gyűrűje*. (Nietzsche és az örök visszatérés gondolata.) Gondolat, Budapest, 1989.
- 42 Ortégához vö. Csejtei Dezső: A spanyol egzisztencializmus története (Unamuno és Ortega y Gasset filozófiájának fő kérdései.). Budapest, 1986.; José Ortega y Gasset: Goya. Helikon, Budapest, 1983.
- 43 Vö. José Ortega y Gasset: Gerinctelen Spanyolország. In uő: *Két történelmi esszé*. Budapest, 1979.
- 44 Vö. Nietzsche-ről és Burckhardtról a korábban elmondottak, illetve a 19.századi német historizmusról szóló fejezet.
- 45 Minderre vö. még Denis de Rougemont: *Vingt-huit siècles d'Europe*. In: *Oeuvres complètes de Denis de Rougemont*. III. Écrits sur l'Europe. Paris, 1994. 485-780. o. passim.
- 46 A keresztény perszonalizmushoz vö. pl. Emmanuel Mounier: *Le Personnalisme*. Presse Universitaire de France, Paris. 1949.
- 47 Róluk irodalom vö. pl. Guy Turchany-Erős Vilmos: A személy, a régió és a federalizmus. In: *Magyar Tudomány*, 2007/3. 354-363.o. Bergyajevezhez vö. Történetelmélet I. 564-565. o. Illetve az ott megjelölt irodalom. Teilhard de Chardintól Vö. Pierre Teilhard de Chardin: *Az emberi jelenség*. Gondolat Kiadó, 1980. Valamint: *Út az Ómega felé*. Válogatás Teilhard de Chardin műveiből. Szent István Társulat, Budapest, 1980. Maritainhez pl. Frenyó Zoltán-Turgonyi Zoltán: Jacques Maritain. (Tanulmányok.) L'Harmattan, Budapest. 2007.
- 48 Vö. Sören Kierkegaard írásaiból. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- 49 Vö. még mindehhez pl. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet*. (A történetfilozófia teológiai gyökerei.) Atlantisz, Budapest, 1996.
- 50 Minderről vö. Erős Vilmos: Denis de Rougemont és a történelem. Az MTA Szabolcs Szatmár Megyei Közgyűlésének előadásai, 2006.
- 51 Vö. Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Magvető Kiadó, Budapest, 1971.

- 52 Vö. Denis de Rougemont: *La Suisse ou l'histoire d'un peuple heureux*. Paris, 2002.
- 53 Vö. erről Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. (Kerényi Károly és a magyar szellemi élet.) In: *Uő: Sziget és külvilág. (Válogatott tanulmányok.)* MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 1996. 305-334.o.
- 54 Róla újabban vö. Boros Máté: *Keyserling és az arisztokratikus magyar ethosz a Spektrum Europas alapján*. Kommentár, 2007/2. 71-82.o.
- 55 Vö. ehhez például Klaus Dockhorn: *Deutscher Geist und angelsächsische Geistesgeschichte*. Göttingen, 1954.; Bergyajevtől magyarul még vö. pl. *Az orosz kommunizmus értelme és jelentése*. Századvég Kiadó, Budapest. 1989.
- 56 Vö. ehhez például Friedrich Meinecke: *Die Persönlichkeit und die geschichtliche Welt*. In: *Uő: Zur Theorie und Philosophie der Geschichte*. Hg. Und eing. Von Eberhard Kessel. Stuttgart, 1959.
- 57 Vö. erről *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*. (Beitraege zur Theoriendebatte.) Herausgegeben von Thomas Mergel und Thomas Welskopp. Verlag C.H. Beck, München, 1997.
- 58 Vö. pl. Ferrero: *Róma nagysága és hanyatlása*. IV. (Antonius és Kleopátra.) Fordította Lendvai István. 1916. Révai Kiadás. Altheimtől magyarul a Róma fejezet legnagyobb része in. *Az ókor története*. (Egyetemes történet I.) Szerkesztette Kerényi Károly. A Magyar Szemle Társaság kiadása. Budapest, é.n. Valamint (szintén csak példaként) Egon Friedell: *Az újkori kultúra története*. III. Barokk és rokokó. Fordította Vas István és Tandori Dezyő. Budapest, 1991.
- 59 Huizinga műveinek, a róla szóló irodalomnak, a magyar nyelvű recepciónak részletes felsorolására felhasználóknak *Történetelmélet I.* 23-25. o. (ugyanott a történelem fogalmának meghatározása c. tanulmánya is, 25-31.o.); A kötetből kimaradt Wessel Krull: *Egy korszerűtlen történész. Johan Huizinga élete és művei*. (fordította Balogh Tamás) Széphalom Könyvműhely, Budapest 2003. A Huizingáról szóló irodalomhoz még újabban vö. Donald Kelley: *Fortunes of History*. (Historical Inquiry from Herder to Huizinga.) Yale University Press, New Haven-London, 2003. Huizingáról különösen 322-327. o. A mai holland kultúrtörténet és Huizinga viszonyához vö. pl. Christoph Strupp: *Der lange Schatten Huizingas*. (Neue Ansaetze der Kulturgeschichtsschreibung in den Niederlanden) *Geschichte und Gesellschaft*, 23 (1997), 44-69.o.
- 60 Vö. pl. J. Huizinga: *A történelem formaváltozásai*. Maecenas, 1997.
- 61 Vö. J. Huizinga: *A holnap árnyékában*. Windsor Kiadó, 1996. (E művek első megjelenési helyéről és egyéb kiadásairól vö. részletesen *Történetelmélet I. i.h.*)
- 62 Vö. erről – A historizmus problémái. (Georg G. Iggers: *Historicism. The History and the Meaning of the Term*. *Journal of the History of Ideas*, 1995/1.) című cikkismertetésem. in: *Klió*, 1995/2. 10-14.o.
- 63 Vö. mindezekről pl. Czoch Gábor: *A mentalitás-történet*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 167-493.o.; Apor Péter: *Történeti antropológia*. Uo. 443-466.o.; Szijártó István: *A mikrotörténelem*. Uo. 494-513. o.

India – kasztrendszer és modernizáció

Az Indiai Köztársaság 2007-ben ünnepelte függetlensége hatvanadik évfordulóját. Ma a világ úgy tartja számon Indiát, mint Kína után a leggyorsabban fejlődő országot. Számos egyéb „leg” is kapcsolható a nevéhez, miképpen büszkén hirdeti önmagáról, hogy a világ legnagyobb demokráciája. Indonézia után Indiában él a legtöbb muszlim. India nukleáris hatalom, a világ második legnépesebb országa, és vélhetően ugyancsak a világ egyik legnagyobb létszámú hadseregét tartja fenn. Még egy fontos „leg” kívánczik a bevezetésbe: az indiai alkotmány a világ minden bizonnyal legnagyobb terjedelmű írott alaptörvénye, igaz, 2006-ig 96 módosítást ért meg.

Egyik meghatározó társadalmi jelensége a kasztrendszer. Az alábbi tanulmányban megkíséreljük áttekinteni legfontosabb tulajdonságait és főképpen a mai helyzetről kínálunk néhány pillanatsfelvételt.

Minden középiskolai történelemlétkönyvben megtalálható az indiai kasztrendszer és *Manu törvényeinek* rövid ismertetése:

„A mindenség felvirágzásának érdekében [az Önvaló, Brahman] szájából, karjából, combjából és lábából megteremtette a *bráhmanát*, a *ksatriját*, a *vaisját* és a *súdrát*. ... Ennek az egész világmindenségnek a fenntartása végett pedig ő, a nagyfényességű, külön-külön kijelölte a hivatását a szájából, a karjából, a combjából, és a lábából születetteknek.”¹ Majd részletesen szabályozza a négy csoport egymáshoz való viszonyát, kötelességeit és jogait.

Később erről a társadalmi jelenségről az oktatásban már kevesebb szó esik, pedig az emberiség történetének egyik legizgalmasabb struktúrája, amely lélegzetelállítóan rugalmasan alkalmazkodik minden változáshoz, lett légyen az politikai, gazdasági, demográfiai, vagy bármi más.

A kasztrendszer kialakulásáról számos elmélet született, ezek azonban inkább csak hipotézisek, hiszen a kezdeti időszakról, valamikor a Kr. e. második évezredtől kezdve írott források nem állnak rendelkezésre. Mire lejegyzik alapstruktúráját talán a Kr.e. I.–Kr.u. I. évszázad környékén és az Manu említett törvényeinek keretei között hagyományozódik, minden bizonnyal számtalan helyi változata alakult ki.

Az epikus irodalom korára, amikor a *Mahábhárata* hatalmas elbeszélés-folyamat összeállítják, illetve később, a *Rámájana* megfogalmazásának korában zajlik a bráhmana papság és a ksatrija, avagy harcos kaszt küzdelme az elsőbbségért, annak a kérdésnek az eldöntéséért, hogy a politikai hatalom birtokosa, az uralkodó és osztálya a magasabb rangú-e, vagy pedig a papságot és a tudás letéteményeseit jelentő bráhmanák kasztja.

Manu törvényei mitikus eredettel szentesítve csak négy kasztról beszélnek. Szigorú hierarchikus rendben találhatók legfelül a bráhmanák, alattuk a ksatriják, majd lefelé a vaisják és legalul a súdrák. Ez a négy *varna*. A szó „színt” jelent, a legvilágosabb bőriűek a legfelül állók. A felső három varna tagjai a „kétszer születettek”, másodszer akkor születnek, amikor a serdülő fiúkat beavatják és megkapják az egész életükben viselt, vállon átlósan átvett szent fonalat.

A „kaszt” szót erre a társadalmi jelenségre az első európai gyarmatosítók, a portugálok ragasztották, a „tisztákat” kívánták így megjelölni. Ez az elnevezés terjedt azután el (helytelenül) Európában, valahányszor az indiai társadalmi tagozódás sajátos rendszeréről beszéltek. De vajon mit fed ez a szó?

Visszatérve Manuhoz és a négy varnához: feltűnő, hogy délen nem nagyon volt második

varna, alig akadtak ksatriják, és ha mégis, azok északról érkeztek. Kevés meggondolás után az is nyilvánvaló, hogy ha egy társadalom négy rendre, osztályra osztható, akkor a rendszer alja alatt is kell valaminek lennie. A varna-rendszerben fontos a rituális tisztaság fogalma, a legfelül lévő bráhmanák a legtisztábbak, és a rendszer alatt lévők a legkevésbé tiszták. Ők pedig az *érintheetlenek*, akiknek az érintése is beszennyezi a magas varnához tartozókat, főképpen a bráhmanákat. Róluk már a korai európai források, pl. Dubois abbé is beszámol. (Mellesleg az abbé, aki 32 évet töltött Indiában és 1823-ban tért vissza Európába, alapos és részletes ismertetését adta fő művében az indiaiaknak, szokásaikról és vallási, valamint polgári intézményeiről és a kasztrendszerrel azt tartotta, hogy az felettébb szilárd és erős intézmény, a társadalom stabilitásának alapja és egyúttal a változás gátja.²)

A varna-rendszerrel más baj is van: az indiai társadalom nem négy nagy csoportra oszlik, hanem sok százra, sok ezerre. A varna-rendszer csupán Max Weber ideáltípus-fogalma szerint értelmezhető, nem több és nem kevesebb, részben létezik a valóságban, részben nem, és a társadalmi gyakorlatról szerény magyarázattal szolgál.

A valóságról az európai tudomány csak a brit gyarmatosítás időszakában kezdett ismereteket szerezni, akkor, amikor a világtörténelem legképtelenebb fitoraként egy kereskedőtársaság azon vette észre magát, hogy egyre hatalmasabb területeket kormányoz, sőt, az idő múlásával Londonból meg is tiltják neki, hogy India területén kereskedjen. Egyetlen feladata marad: az Indiában szerzett birtokot igazgatni. Addigra azonban az a felismerés is megszületik, hogy ott a viszonyok teljesen mások, mint Európában, és bizony nagyon sokat kell ahhoz tanulni, hogy valaki kiismerje magát és boldoguljon a munkájával. A Kelet-India Társaság ezért főiskolát hozott létre Haileybury-ben, ahol leendő tisztviselői évekig tanultak indiai nyelveket, és ismereteket szereztek a társadalomról, az ott talált igazgatásról, a gazdasági viszonyokról, a közállapotokról. A tananyagot meg kellett alkotni, és igen korán kialakult a tudós angol tisztviselők csoportja, akik bráhmanákat fogadtak, hogy megtanuljanak minél többet Indiáról. Mire az 1857–59-es katonai lázadás után a kormányzást kivették a kereskedő társaság kezéből, és az a korona alá került, kialakult a brit igazgatás rendszerében a hagyomány, hogy tudós tisztviselők mindent összeírtak, felmérték, rendszereztek, publikáltak, és mai fogalmak szerint a néprajz valóságos kincsesárát hozták össze. Nem csupán azért, hogy a kormányzást biztosabb alapokra helyezték és több adót szedjenek be, hanem egyre inkább tudományos érdeklődésből is. Az európai hatalmak indiai érdekeltségeinek köszönhetően a XIX. században megszületett Európában az indológia tudománya is, szövegeket adtak ki és fordítottak, elkezdték értelmezni az indiai társadalom fogalmait, jelenségeit. A kasztrendszernek is mind nagyobb figyelmet szenteltek.

Nagy lendületet vett a kutatás azt követően, hogy 1881-ben Indiában is bevezették a tíz évenként megtartott népszámlálást, amely számos, az egyes személyek társadalmi hátterére és állására vonatkozó kérdést is tartalmazott. Ekkor vált a világ számára ismertté a működő kasztrendszer, a *dzsátik* bonyolult szövevénye. A szó maga „születést” jelent, azt a társadalmi csoportot, ahová az egyén születik. Funkciójáról is mind többet lehetett megtudni: kiderült, hogy ezek jobbára foglalkozási csoportok, amelyek a kölcsönös szolgáltatások bonyolult rendszerében biztosítják mindazt, amire egy közösségnek szüksége lehet. Ez tehát az indiai munkamegosztás természetesen kialakult, rugalmas rendszere, amely az új szükségletek kielégítésére új csoportokat hoz létre, egy-egy tevékenység fontosságának növekedése során a csoportot felemeli a társadalmi hierarchiában. Tagjainak létbiztonságot ad, foglalkozást, státust, rituális pozíciót, hagyományt, szokásokat kölcsönöz és nevet is ad (az indiai nevek „beszélő” nevek, elmondják, hogy az adott személy mely nyelvcsoporthoz, régióhoz és melyik dzsátikhoz tartozik). A dzsátik tagjai együtt élhetnek és a csoporton belül házasodnak, de a legritkábban az adott településen belül: házastársat

azonos dzsátiból, de messzebb kell keresni. A dzsáti szervesen illeszkedik a környezetét alkotó nagyobb közösségbe. Kevés olyan dzsáti van, amely két-háromszáz kilométeres rádiuszú körnél távolabb is azonos módon megtalálható (mégis vannak a szubkontinens nagy területein elterjedt dzsátik vagy azok csoportjai, közülük néhányra a későbbiekben még visszatérünk). A dzsáti tehát nyelvileg, etnikailag, geográfiailag korlátozott. Ennek elsődlegesen természetföldrajzi okai vannak: az indiai társadalom évezredek óta alapvetően falvakba szerveződött, és az időjárási viszonyok – a monszun esőzések – általában nem tették lehetővé a nagy területeket átfogó gazdasági kooperációk kialakulását. De csak általában, hiszen a szubkontinens történelme során számos alkalommal jöttek létre nagy politikai formációk, amelyek hatalmas területekről központilag gyűjtötték be az adót, biztosították a távolsági kereskedelmet. Az alapvető gazdasági egység mégis a falu maradt, és még ma is az, hiszen India mintegy ötszázötvenezer falujában lakik jelenleg is a népesség közel hetven százaléka.

A dzsátik önmagukban *társadalmi mikrostruktúrák*, amelyek az egyes közösségekben egymáshoz képest alá- és fölérendeltségi viszonyban éltek, a *hierarchikus elrendezés* az indiai társadalom egyik alapvető jellemzője. Ez a viszonyrendszer megmutatkozott abban is, hogy ki kívül ékezhetett, házasodhatott, vagy kitől fogadhatott el vizet, főtt ételt, milyen használati tárgyak – például edények – illették meg, milyen vallási szertartásokon vehetett részt és hol.

Ez a bonyolult, szövevényes rendszer időnként megmerevedett és ellenállt a változásnak, máskor meg dinamizálódott és átalakult.

A dzsátik létéről és működéséről a népszámlálási összeírások sokat elárultak. A rendszer rugalmasságára utal a tapasztalat, hogy a dzsátik hamarosan felhasználták az összeírásokat saját felfelé irányuló mobilitásuk céljaira: a dzsátiknak volt (van) eredetmondájuk, és gyakran tulajdonították alacsony helyzetüket „félreértésnek”, más csoportok „rosszindulatának”. Való igaz, ha egy dzsáti, mint foglalkozási csoport nagyobb jelentőségre tett szert, azonnal átfogalmazta az eredetmondáját. Ez a gyakorlat olyan méreteket öltött, hogy az 1941-es összeírást követően a brit kormány már nem hozta nyilvánosságra a dzsátikra vonatkozó válaszokat (később pedig a független Indiában a kérdést sem tették fel a népszámlálások alkalmával). Több évtizedes gyakorlat után a tudós tisztviselők arra a következtetésre jutottak, hogy a népszámlálással „sikerült hivatalossá” tenni a kaszt-hovatartozást, viszont semmivel sem jutottak közelebb a rendszer megértéséhez.

A társadalomtudományokat a kasztrendszer világszerte hosszú évtizedek óta foglalkoztatja. Egy 1945-ös adat szerint addig a tárgyban több mint ötezer publikált mű létezett, az azt követő harminc évben újabb, több mint ötezer írás jelent meg, igaz, a háromnegyedük Indiában.³

A kasztrendszer kutatása még a XX. század negyvenes éveiben is megrekedt a leíró ismertetés szintjén, még ha felettébb bőséges tudást is sikerült felhalmozni. A kutatás e leíró állapotát végül két irányból törték át: az 1950-es évektől indiai szociológusok – M. N. Srinivas⁴, S. C. Dube, André Béteille és Rajni Kothari – végeztek úttörő munkát ezen a téren, illetve részben az ő kutatásaikra alapozva a francia tudós, Louis Dumont máig releváns elméleti munkája, az először 1966-ban megjelent *Homo Hierarchicus* kísérte meg egységes rendszerbe foglalni mindazt, amit a varna-dzsáti világról tudunk. Az indiai szociológusok kimunkálták azt a fogalmi apparátust, amelynek segítségével megragadhatók a kasztrendszer változásai, rugalmassága, társadalmi funkciói.

A hierarchikus társadalmi tagozódás nem szorítkozik a lakosság legnagyobb arányát kitevő hindu vallású népességre. Az évszázadok során Indián kívülről érkező hódítók, téri-tők, betelepülők idővel beilleszkedtek a struktúrába, illetve annak mintájára alakították ki

a saját hierarchiájukat. A *muszlim hódítások* hatására az Indiában talált népeesség muzulmán uralom alá került részéből egyesek kényszer hatására tértek át az iszlámra, mások pedig azért, mert az egyenlősítő vallástól várták alacsony dzsátijuk felemelkedését, szabadulást az alárendelt helyzetből. Ez csak részben sikerülhetett, mert a foglalkozásukat folytatva a muszlim közösségekben is hierarchiában találták magukat. Mi több, a muszlim vezető rétegek is alkalmazkodtak az Indiában talált társadalmi rendhez: magas kasztbélnek sorolták be magukat. Erre utal két vezető muszlim kaszt, a külföldi származású *asrafok*, köztük a *szajjidok*, akik magukat a Próféta leszármazottainak tartják, a *seikek*, akik arab származásúak, a *mughalok* és a *pathánok*, illetve a *nem-asrafok*, akik foglalkozási csoportok. Bengálban a muszlimok a rituális tisztaság-tisztátlanság mentén különböztetik meg egymást.

Az érinthetetlenek, a törzsi szervezetben élők – akiket az indiai társadalmi hierarchia ugyancsak igen alacsony rendűnek tekintett – különösen Dél-Indiában szívesen tértek át a misszionáriusok, vagy korábban idemenekült hívők által meghonosított valamelyik keresztény vallásra, ettől remélve, hogy megszabadulnak a hozzájuk tapadó társadalmi stigmtól. Csak éppen környezetükben mindenki tudta, hogy milyen a származásuk. Indiában a mai *keresztények* több mint 70%-a volt érinthetetlen. A *párszikat*, amikor eredetileg a zoroasztrianus hitű iráni közösség számottevő létszámú csoportja az iszlám elől Indiába menekült papjai vezetésével, a bráhmanák velük egyenrangúnak ismerték el. Az a tény, hogy a jelenleg vallásra való tekintet nélkül áthatja az egész indiai társadalmat, jelzi, hogy *a rendszer sokkal inkább lát el szekuláris, mint vallási funkciókat*, ezért nem is köthető kizárólagosan a hindu tradícióhoz, noha abban gyökerezik.

Az indiai függetlenségi mozgalom évtizedeiben a Nemzeti Kongresszus politikusi sokat foglalkoztak a társadalmi reform és az ország modernizálásának kérdéseivel. Különösen M. K. Gandhi hívta fel a figyelmet a kasztrendszer súlyos torzulására, az érinthetlenség gyakorlatára. Ő maga nem támatta a kasztrendszert, nem tehetett, ha a szabadságküzdelemben biztosítani kívánta a nemzet egységét. De mozgalmat indított az érinthetlenség gyakorlatának felszámolásáért, azért, hogy nyissák meg a hindu templomokat az érinthetetlenek előtt, akik addig oda nem léphettek be, hogy vizet húzhasanak a falusi kutakból, amit addig nem engedtek meg nekik, és hogy járhasanak a falu és város utcáin, amit megtiltottak nekik mondván, hogy még az árnyékuk is (rituálisan) szennyez. Isten gyermekeinek, haridzsanoknak nevezte őket, folyóiratot indított ezzel a címmel és hatalmas társadalmi mobilizáló tevékenységet fejtett ki az érdekükben. Vele ellentétben B. R. Ambédkar, az egyik első érinthetetlen, aki magasan kvalifikált jogtudós lett, külföldön tanult, majd az alkirályi tanács igazságügyi minisztere lett, azt tartotta, hogy az érinthetetlenek egyáltalán nem isten gyermekei, hanem *dalitok*, azaz egyszerűen elnyomottak, a kaszthinduk által megalázott és leigázott emberek, akiknek különleges védelemre és segítségre van szükségük, és ennek érdekében hathatós erőfeszítéseket tett a brit-indiai kormánynál.

Mire elérkezett India függetlensége, az alkotmányozó nemzetgyűlés meghatározó politikusai számára nem volt kétséges, hogy biztosítani kell India minden állampolgára számára a *törvény előtti egyenlőséget*, nemre, fajra, vallásra és kaszt-hovatartozásra való tekintet nélkül. Az alkotmányozás munkájában oroszlánrészt vállalt Ambédkar, a független India első igazságügy-minisztere, az alkotmány szövegező bizottságának elnöke.

Az alkotmány sok forrásból merített, de a legtöbbet az 1937-ben hatályba lépett, India kormányzásáról szóló brit törvényből vett át. A brit kormány 1932 nyarán hozott egy politikailag félreérthető intézkedést, az ún. kommunális döntést. Ambédkar kezdeményezésére 1931-ben a brit-indiai hatóságok elkezdtek jegyzékbe gyűjteni az egyes tartományokban a kasztrendszer alapján elhelyezkedő csoportokat, mert a mindenkori kormány csak így nyerhetett áttekintést arról, hogy hol és kiknek a felemelése kíván különleges intézkedést.

Addigra Brit-Indiában kialakult a gyakorlat, hogy a nagyobb vallásközösségeknek külön választókerületeik voltak, vagy folyamatosan kaptak ilyeneket, egyebek között a muszlimok és a keresztények is. A brit-indiai kormányzat Ambédkar javaslatára úgy döntött, hogy az érinthetetlenek elképesztő megalázottságának és elnyomásának azzal vethet véget, ha számukra is külön választókerületeket biztosít. A nemzeti függetlenségi mozgalom vezetői ebben nem egy nagy létszámú és elmaradott népcsoport felemelésének törekvését látták, hanem a nemzeti mozgalom és a hindu társadalom megosztását, a *divide et impera* újabb manifesztációját. 1932. szeptember 20-án Gandhi haláláig tartó börtönbe kezdett a határozat ellen. Ambédkar a kormány támogatásával tárgyalásba kezdett a börtönben lévő Gandhival, hajlandó volt lemondani a külön választókerületekről, de biztosítékokat kért az érinthetetlenek érdekeinek védelmére. A szeptember 25-én megszületett púnai megállapodást a brit kormány elfogadta. Az egyezményben már nem volt szó külön választókerületekről, de rögzítették az *érinthetetlenek részére fenntartott helyek* számát a törvényhozó testületekben. (Megjegyzendő, hogy a brit uralom már egy korábbi időszakban, a XIX. század folyamán beszélt elnyomott osztályokról /*Depressed Classes*/, amelyek együttesen felölték az érinthetetlen kasztokat és a törzsi népességet.) A púnai megállapodást követő időszakban az 1935-ös, India kormányzásáról szóló törvény már tartalmazta a jegyzékbe vett kasztokat, illetve még az 1937-es hatályba lépése előtt, 1936-ban kormányrendelet született, amely ezt a listát közzé tette. 1943-tól kötelező kvótákat vezettek be. Ezzel a módszerrel az indiai politikusok is egyetértettek, és a köztársaság alkotmányához már két Toldalékot csatoltak, az ún. bejegyzett kasztok és a bejegyzett törzsek jegyzékét.

Az 1950. január 26-án hatályba lépett alkotmány III. részének 15. cikkelye szerint „Tilos a megkülönböztetés vallás, faj, kaszt, nem és születési hely szerint” és ilyen megkülönböztetést sem az állam, sem annak polgárai nem gyakorolhatnak. A 17. cikkely kimondja, hogy „Eltöröltük az érinthetlenséget és annak gyakorlata minden formájában tilos.” A 16. cikkely 4. pontja így szól: „A jelen cikkely alapján semmi sem akadályozhatja meg az államot abban, hogy rendelkezzen kinevezések vagy pozíciók fenntartásáról olyan elmaradott osztályhoz tartozó állampolgárok javára, akik szerinte nem rendelkeznek kellő képviselővel az állami intézményekben.” Ez kiegészül az alkotmány XVI. részével, amely tartalmazza a törvényhozásban és a közigazgatásban a két népcsoport számára fenntartott helyeket. Továbbá ugyanezen rész 341. cikkelye felsorolja a jegyzékbe felvett kasztokat, a 342. cikkely pedig a jegyzékbe vett törzsek meghatározását tartalmazza.

E rendelkezések voltak hivatva feloldani az ellentmondást a törvény előtti egyenlőség deklarálása és a listás népcsoportok számára biztosított ama kvóták között, amelyek az állami állások és oktatási intézmények férőhelyei bizonyos százalékanak fenntartását jelentették. A brit kormányzat által bevezetett *pozitív diszkrimináció* tehát bekerült a független India alkotmányába és a mai napig érvényben van. Egyúttal az alkotmányban eltörölt kasztrendszer egy darabja közvetlenül – illetve a társadalom egészében erre mutatkozó reakciók formájában közvetve – és a rendszer egésze is valamiféle legitimitást nyert. A kérdés az volt, hogy a demokrácia, a törvény előtti egyenlőség, az egalitárius társadalom eszméje hogy fér össze azzal a több évezredes hierarchikus társadalmi struktúrával, amit ugyan eltöröltek, de a pozitív diszkrimináció intézményével mégiscsak beemelték az alkotmányba.

A rendszer az elmúlt hatvan esztendőben is fennmaradt, noha kétségtelenül hatalmas átalakulásokon ment át. Srinivas, a nagy indiai szociológus 1957-ben megfogalmazta, hogy a kasztrendszer erősebb lett, mint valaha, majd 1970-ben Rajni Kothari már a kaszt *politizációjáról* beszél, mint olyan természetes folyamatról, amelyben a meglévő társadalmi szerveződési rendszer az egyetlen, amely közvetítheti a modernizálást, az állami politikát, és kezelheti a hatalmi harcokat.⁵

A továbbiakban érdemes áttekinteni a változások, az átalakulás néhány jellegzetességét, egyúttal azt, hogy a kasztrendszer miképpen korszerűsödik és felel meg a gazdasági, tudományos-technikai átalakulásnak.

A független India vezetése 1953-ban kinevezte az első, ún. *Elmaradott Osztályok Bizottságát*, amely 1955-ben nyújtotta be jelentését. Eszerint az országban 2399 elmaradott kaszt és közösség volt, közülük 837 bizonyult a „legelmaradottabbnak”. A rezerváció kereteit az új adatokhoz igazították. Az azt követő negyedszázadban Indiában igen jelentős gazdasági és társadalmi változások következtek be, sok tagállamban ha lassan is, de számottevő földreformot hajtottak végre, új birtokos osztályok jelentek meg. Közben az agrotechnika is fejlődött, lezajlott a zöld forradalom, kiterjesztették az öntözőrendszereket. Fejlődött a közoktatás, a vegyesgazdaság nyomán tekintélyes vegyipar épült ki, amely ellátta a mezőgazdaságot műtrágyával. Érezhető, látható volt az átrendeződés a társadalomban is. Megjelentek és egyre hallhatóbbá váltak a volt érinthetetlenek mozgalmai. Főképpen Ambédkar kezdeményezéseit folytatták: tömegesen tértek át a buddhizmusra. A társadalom egésze azonban pontosan tudta, hogy aki buddhista lett, az eredetileg érinthetetlen volt, ezért a vallás cseréje nem volt elégséges a felemelkedéshez. Az oktatás és a gazdasági lehetőségek, elsősorban a földtulajdon megszerzése és a rezerváció intézménye sokat segített. Mozgalmuk és számos más elmaradott népcsoport egyre hangosabban megnyilvánuló követeléselei készítették a központi kormányt arra, hogy újabb bizottságot nevezzen ki a bejegyzett kasztok és törzsek helyzetének felülvizsgálatára.

1979-ben kinevezték a második bizottságot B. P. *Mandal* képviselő vezetésével. Jelentésük 1980-ban készült el. Tizenegy szociális, gazdasági és oktatási mutató segítségével határozták meg az „elmaradottságot”, és azt találták, hogy az ország lakosságának 52%-a tartozna ebbe a kategóriába. Javasolták, hogy a központi kormány (és a tagállami kormányok) valamennyi közigazgatási szolgálatában és az állami vállalatoknál, valamint a felsőoktatásban, a bejegyzett kasztok és törzsek számára fenntartott helyek 22,5%-a mellett az „egyéb elmaradott osztályok” (Other Backward Classes = OBC) javára tartsák fenn, rezerválják a helyek 27%-át. A jelentést heves viták követték, sokan az érintettek közül sem fogadták el megállapításait, de végül a meghatározó pártok között létrejött konszenzus alapján, törvényekkel, bevezették, amit javasolt.

A 2001-es népszámlálás adatai a következők: India összlakossága 1,027 milliárd fő, ebből a bejegyzett kasztok (Scheduled Castes = SC), a dalitok összlétszáma 166,6 millió, azaz a lakosság 16,2%-a, a bejegyzett törzsek (Scheduled Tribes = ST), az ádivászik pedig több mint 84 millióan vannak, ez a lakosság 8,2%-a. A két népcsoport együttesen mintegy 250 millió embert jelent. Megjegyzendő, hogy a dalitok nagy tömege sem egységes, nem egyforma a társadalomban elfoglalt helye, számos alkaszt (dzsáti), például a többszázézes tömeget jelentő bhangik (takarítók, ürüléket elszállítók) alkasztja alacsonyabb státusú, és a mosóemberek (dhóvik) és a borbélyok (nái) magasabb rangúak. Mindehhez járul az országos mintavételes felmérés adatai szerint a lakosság további 36%-a, akik az OBC tagjai. Az OBC kategóriába soroltak nem érinthetetlenek és nem is csak hinduk, sok muszlim csoport és földművelő hindu kaszt, pásztorok és bizonyos kézművesek is ide tartoznak, gazdasági-társadalmi helyzetük alapján sorolták be őket. Az OBC-k együttesen, amennyiben elfogadjuk 36%-os arányukat, mintegy 457 millió embert jelentenek. A Mandal-bizottság által ajánlott 22,5+27%-os rezerváció közelíti azt az 50%-os felső határt, amit a Legfelsőbb Bíróság (amely Indiában egyúttal alkotmánybírósággént is funkcionál) a rezerváció felső határának szabott meg még 1963-ban.

A fentiekből látható, hogy hatalmas népességről van szó. Az indiai sajtó évtizedek óta hírt ad a – főképpen a bejegyzett kasztok és törzsek – ellen irányuló és olykor elképesztően

kegyetlen támadásokról. 1977-ben pl. 8872 ilyen esetre derült fény – amely valószínűleg csak a jéghegy csúcsa, és száma egy évvel később már 15.059-re emelkedett⁶. Többnyire földjeik kisajátításáról, a törzsi esetekben a megélhetésüket jelentő erdők kiirtásáról (zöldmezős beruházások céljára, vagy mezőgazdasági művelés alá vétel végett) van szó, esetleg arról, hogy kényszerítsék őket, kire szavazzanak. Mert a szavazatnak Indiában nagy az értéke, és kialakult az a gyakorlat, hogy egyes közösségek egyformán szavaznak (szavazat-bankok). Egy-egy közösség szavazatainak biztosítása a politikai hatalom megszerzésének eszköze, és a politikai hatalom a meggazdagodás útja. A törvényalkotás is jelzi ezeket a folyamatokat. 1989-ben például a központi törvényhozás törvényt fogadott el a bejegyzett kasztok és bejegyzett törzsek elleni atrocitásokat megelőző intézkedésekről. 2005-ben az Unió kormánya a központi egyetemeken és felsőoktatási intézményekben 27%-os rezervációt vezetett be az OBC-kell javára, ami ellen a rezerváció előnyeit nem élvezők – felsőbb kasztok – hevesen tiltakoztak. 2006-ban újabb felmérés készült: ekkor 2297 közösséget vettek fel az OBC-k jegyzékébe. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy Indiát már több nemzetközi szervezetben figyelmeztették: tegyen végre hathatós intézkedéseket a széleskörű és brutális diszkrimináció ellen, és az se véletlen, hogy 1998-ban a központi kormány új minisztériumot szervezett, Társadalmi Igazság és Feljogosítás Minisztériuma néven a probléma megoldása érdekében (az egyre szaporodó számú és konkrét szociális problémákkal foglalkozó szakminisztérium mellett).

Kérdés azonban, hogy a kasztrendszer egésze változott-e a függetlenség évtizedeiben. Érdemes a *változások* néhány látható jelét áttekinteni.

Az indiai függetlenségi mozgalom vezetőinek túlnyomó többsége bráhmána kasztbéli volt. A Nehru-család Kasmírból származott, és a kasmíri bráhmanák kasztjukon belül is előkelő helyet foglalnak el. Motilal Nehru gazdag ügyvéd volt, fia, Dzsaváharlál is jogot tanult Angliában, majd a független India első miniszterelnöke lett. Lánya, Indira volt a harmadik miniszterelnök. Indira fia, Radzsív is betöltötte ezt a tisztséget. A Patel-testvérek nem voltak bráhmanák, de Gandhihoz hasonlóan ők is a három kétszer született kaszt valamelyikéhez tartoztak. Az indiai kommunista mozgalom és pártok vezetői is kezdetben bráhmanák voltak. A keralai E. M. S. Nambudiripad kommunista pártvezető és főminiszter az ottani előkelő bráhmána kaszthoz tartozott, és a bengáli Dzsjeti Baszji kommunista vezér is bráhmána volt. Az első köztársasági elnökök előkelő, tudós bráhmanák. Ezek a csoportok elsősorban a tudás letéteményesei voltak, de vagyonosok is, és ez tette lehetővé nekik a független politizálást. Az Unió első választott parlamentjében is meghatározó volt a bráhmanák jelenléte. Ez azonban hamarosan változni kezdett.

Az egyes tagállamok között óriási különbségek voltak. Tamilnaduban már az 1920-as évektől kezdve erőteljes bráhmána-ellenes mozgalom élt, és ki is szorította őket a politikából. Ott a felső kasztokhoz a lakosság csak mintegy 10%-a tartozott. Ándhra Pradésben megerősödtek a hierarchiában közepes helyzetű földbirtokos kasztok (a *kammák* és *reddik*), és a függetlenséget követő integráció során kiharcolták (olykor fegyveresen is) a tagállam területi átszervezését, majd megszerezték a politikai hatalmat. A reddik 52 dzsátijukat tartják számon, a kammák pedig 6 csoportról tudnak. Ez utóbbiak az angol uralom idején főként falufőnök adózások voltak.

Bihárban és Uttar Pradésben napjainkban a meghatározó kaszt – vagy Srinivas fogalmával élve a *domináns* kaszt, amely mind gazdasági erejét, mind létszámát tekintve a legerősebb – a *jadavoké*. A jadavok eredetmondája szerint Jadutól származnak, amely Krisna isten dinasztíája volt és a ksatrija varnába sorolják magukat. Ők India egyik legelterjedtebb kasztja, a lakosságnak mintegy 10%-át teszik ki különböző nevek alatt, mivel 57 dzsátijukat és klánjukat tartják számon. Megtalálhatók India számos tagállamában, még

délen is, továbbá Nepálban, Burmában és Sri Lankán. Az ókor óta jelen vannak az indiai történelemben. Az elmúlt évtizedekben Uttar Pradés és Bihár államban tettek szert nagy gazdasági befolyásra, majd jobbra kiszorítva a bráhmanákat, birtokba vették a politikai hatalmat, ahol kormányt alakítottak több alkalommal. Pártjuk működik Tamilnaduban is. Uttar Pradés India legnagyobb tagállama, ahol az összlakosság egyhatoda él. Elmaradott agrárvidék. Bihár Orissza mellett India egyik legelmaradottabb tagállama annak ellenére, hogy az ókorban itt virágzó állam volt és ez lett a buddhizmus legfontosabb központja (az elnevezés a „vihára” azaz /buddhista/ kolostor értelmű szóból származik). Bihárban a politikát a kaszt-hovatartozás határozza meg: a földbirtokos bráhmanák a függetlenség elnyerését követő évtizedekben a városokba húzódtak, ahol hivatalt vállaltak, a földeket a jadavok szerezték meg maguknak és a hetvenes évektől a helyi politizálás meghatározó közössége lettek, pedig egy részüket bejegyezték az OBC-k közé. E kasztközösségek gazdasági ereje ugyanis közel sem egységes, a szegény rétegek remélik, hogy jómódú és politikailag befolyásos kaszt-testvéreik majd képviselik az ő érdekeiket is.

A függetlenség első éveiben törzsi párt alakult Dzshárkhand néven, de nem bizonyult sikeresnek. Egészen addig, amíg 2000 novemberében sikerült Bihárból új tagállamot kihasítani Dzshárkhand néven, ahol a lakosság 28%-a törzsi, és 12%-a bejegyzett kasztbéli. Még ugyanabban az évben Madhya Pradés tagállamból kivált Cshattiszgarh új állam, ahol a lakosság 34%-a bejegyzett törzsi és 12%-a bejegyzett kasztbéli, a többi pedig alacsony hindu kasztokhoz tartozik. Madhya Pradés is India legszegényebb és legelmaradottabb tagállamai közé tartozik.

Ezen a ponton folytatnám a *dalitok felemelkedésének* történetét. Ők az 1980-as évekig a muszlimokhoz hasonlóan mindig a Nemzeti Kongresszusra szavaztak, mert ebben a pártban látták jogaik biztosítékát. Annál is inkább, mert 1988-ban bekövetkezett haláláig az érinthetetlen származású és nagy tekintélyű Dzsagdzsívan Rám kongresszista politikus volt. A hetvenes években feltűnt egy újabb dalit politikus, aki szervezetet hozott létre a hátrányos származású állami alkalmazottak érdekeinek védelmére. Ez a szakszervezet-jellegű tömörülés a nyolcvanas évtized végére már mintegy kétszázezer tagot számlált, akik közül sokan diplomások, sőt tudományos fokozattal rendelkező egykori érinthetetlenek voltak. A szervezet gyakorlatilag a bejegyzett kaszt-elitét tömörítette, amely síkra szállt a többiekért is. A pozitív diszkrimináció négy évtizedes gyakorlata megeremtetten a bejegyzett kasztok erős és önmagát kifejezni képes középosztályát. A folyamatban e csoportok tagjai eleinte csak az állami posztok alsó kategóriáiban kaptak állást, később azonban, képzettségük növekedésével az indiai kormány közszolgálatának négy osztályában nemcsak abszolút számuk növekedett az 1965-ös 198.369 főről 2.619.986 főre, hanem a legfelső osztályban arányuk az 1965-ös 1,64%-ról 10,12%-ra emelkedett.⁷ Az állami állások gazdasági biztonságot és társadalmi presztízst kínáltak, és ebből 1995-re, mint látható, több mint két millió dalit részesedett. Ez a képzett tömeg a teljes dalit népességhez viszonyítva csekély, de hangadónak bizonyult. Az állami hivatalokban betöltött állások mellett hasonló társadalmi emelkedést kínál a választott helyi önkormányzati rendszer, a *pancsájat* is, ahol ugyancsak kötelezők a kvóták. Ahol a dalitok más szinteken is jól szervezettek, ott a domináns kasztok kénytelenek megosztani a hatalmat a dalitokkal. Ahol ez utóbbiak gyengék, ott egyszerűen semmibe veszik az önkormányzati képviselőikre vonatkozó előírásokat, vagy kiéleződnek közöttük a konfliktusok. A dalitokat a legjobban Bihár államban nyomják el, holott ott igen jól szervezettek, mégis ott kerül sor a legtöbb, legelkeseredettebb és legvéresebb összecsapásokra. Bihárban a középső és a felsőbb kasztok a földbirtokosok, a dalitok a földművelők. A birtokosok gyakorta még a dalit menyasszonyokkal szemben a *ius primae noctis*-t is érvényesítik. Mellesleg sok helyen a földbirtokos kasztok magán-

hadseregeket tartanak fenn, hogy megfélemlítsék atrocitásaikkal és kegyetlenkedéseikkel a dalitokat. Nem csoda, hogy a hetvenes évektől éppen ezekben a régiókban jelent meg és tett szert számottevő erőre a maoista szervezet, a kiinduló pontjáról, Naxalbari faluról elnevezett *naxalita mozgalom*, amelynek tagjai komoly fegyveres kiképzésben részesedtek, és szembeszálltak a földbirtokosok „hadseregeivel”. A küzdelem a naxaliták és a bihári földbirtokosok között ma is tart és az állam gyakorlatilag tehetetlenül szemléli a kialakult viszonyokat. A naxaliták azonban nemcsak a dalitok érdekeiért szálltak síkra, hanem a törzsi ügyét is napirendre tűzték Madhja Pradésben és másutt.

Kansi Rám, az előbb említett dalit szakszervezet megteremtője felbátorodott a sikeren és 1984-ben *politikai pártot* szervezett. A dalit értelmiség elindult a politikai hatalom megszerzése irányába. Rám Bahudzsán Szamádzs Pártja rögtön az alapítás évében az általános választásokon több mint egymillió szavazatot szerzett. Később, 1999-ben már az ország központi törvényhozásában 14 mandátumra tett szert. Az igazi sikereket Uttar Pradésben a helyi választásokon aratta és az új évezred kezdetén már a tagállami törvényhozás harmadik legnagyobb pártja lett. Addigra a párt vezetését átvette az egyetemest végzett érinthetetlen asszony, N. K. Majavati, aki üstökös-karriert futott be: a Bahudzsán Szamádzs Párt jelöltjeként 1989-ben a központi törvényhozás, a Lók Szabhá képviselője, majd 1995-ben a felsőház, a Rádzsja Szabhá tagja lett. Azt követően rövid ideig 1995-ben, majd 1997-ben is – egy jadv helyett – Uttar Pradés főminisztere (= miniszterelnök) volt, majd 2002–2003-ban is. 2007-ben ugyanez a párt fergeteges győzelmet aratott, és ismét Majavati alakíthatott kormányt. Ez alkalommal már nemcsak a dalitok szavaztak a pártjára, hanem a bráhmánák, a thákurok (földbirtokos csoport), a muszlimok és az OBC-k is. Majavati felhagyott az érinthetetlenek képviselésével, mi több, arról beszél, hogy nem kaszt-alapú rezervációra van szükség a hivatali és egyéb helyek elosztásánál, hanem a nyomor alapján kellene biztosítani a fenntartott helyeket. Már nem csak az érinthetetlenek érdekeit képviselte, hanem „a kasztok szívérványos politikájáról” beszélt. Majavati nem csupán az első bejegyzett kasztbéli főminiszter lett, hanem az első bejegyzett kasztbéli nő. Más kérdés, hogy a hölgy nem pusztán önzetlenül képviselte a különböző elmaradott csoportok érdekeit, hanem a saját gyarapodására is figyelt, ezekben az években a hírek szerint 400%-kal növelte a már amúgy is tekintélyes vagyonát. Ebben azonban nem áll egyedül: az indiai politikusok számottevő része a saját meggazdagodását tartja szem előtt, amikor megszerzi magának a hatalom valamely formáját, és ezért is a politikai életben az elmúlt három évtizedben erőteljesen elterjedt a korrupció és bizonyos mértékig a kriminalitás is. Ezzel az összetett jelenséggel, amelynek sokféle oka van, egy, az indiai politikai rendszert bemutató írás foglalkozhatna, a jelen cikk nem térhet ki rá. Itt csupán annyit szögezhetünk le, hogyha egy politikus Indiában ma nem rendelkezik számottevő anyagi eszközökkel, nem képes megőrizni a hatalmát.

Ki kell azonban térni az indiai politikai rendszer *pártstruktúrájára*. A függetlenség elnyerését követően 46 éven át kisebb megszakításokkal a központban az Indiai Nemzeti Kongresszus alakíthatott kormányt, és ezt a példát sok tagállam is követte, de a pártrendszer – a pártok sajátos besorolása mellett – kezdettől fogva többpárt-rendszer volt. A pártok száma az évtizedek folyamán szakadatlanul növekedett és Indiában a rendszert hamarosan Duverger kritériuma szerint *sokpártrendszernek* tekinthetjük⁸. Az indiai pártok lehetnek csak tagállamiak, országosak, vallási, etnikai alapon szervezettek, sokfélék, újjak alakulnak, régiek fragmentálódnak. A demokrácia stabilitásának egyik markáns jele az, hogy a politikai törekvéseket pártok formájában fogalmazzák meg és a politikai küzdelmeket a pártok vívják. Gyakoriak a választási szövetségek, sőt a kormányalakítások során is pártokból szerveződnek a „külső” támogatók és a koalíciós partnerek. Indiában az elmúlt másfél-két évtizedben a központi és számos tagállami kormány csak koalíciós megállapodások alapján

léphetett hivatalba, az 1999–2004 között hatalmon lévő kormány tizenhat, a jelenleg hatalmon lévő és a Kongresszus által vezetett koalíció pedig tizenkilenc pártból áll. Ez a folyamat egyes értékelések szerint a demokrácia elmélyülését jelzi.⁹ A dalitok és más elmaradott népcsoportok politikai küzdelme is jobbra ezt a formát ölti, ami nem zárja ki az utcai politizálást és a nyomásgyakorlás számos más változatát sem. Kétségtelen, hogy a regionális és egyes csoportokat képviselő pártok közelebb vitték a politizálást a helyi népeességhez anélkül, hogy az uniót gyengítenék. Sikeresen illeszkednek a demokratikus keretekbe.

Uttar Pardés és Bihár csupán két példa. De Indiában 28 tagállam és 7 ún. uniós terület van. Ezek mindegyikében élnek dalitok és a legtöbb területen átvivászik is. Helyzetük mindenütt más és más. Ami több-kevesebb biztonsággal általánosítható, hogy a sok évtizedes pozitív diszkrimináció eredményeképpen körülményeik javultak, szervezettebbé váltak, képesek a politikai hatalomért vívott küzdelemben sikereket elérni. A köztársaság gazdasági fejlődése a régiók között olyan interdependenciákat teremtett, amelyek biztosítják az ország egységét. A demokratikus struktúra, a parlamenti demokrácia pedig keretet kínál a regionális politikai változatosságnak. Ez a demokrácia lehetővé tette, hogy az országnak már volt dalit köztársasági elnöke, 2000 óta a legfelső bíróságnak van dalit tagja, és számos miniszter dalit származású. Sőt, még a hindu nacionalistának tartott és jobboldalinak nevezhető Dzsana (Nép) Párt vezetésében is volt már dalit. A bejegyzett kasztok és törzsek helyzete azonban nagy különbségeket mutat. Részben függ attól is, hogy az adott tagállam gazdasági helyzete milyen. A legtöbb tagállamban még mindig a mezőgazdaság a gazdasági élet meghatározó területe.

Indiában is igaz az, hogy a város szabaddá tesz, ha nem is annyira, mint a középkori Európában. A vidéken sokkal nagyobb e csoportok kiszolgáltatottsága és elmaradottsága is. A már említett Uttar Pradésben a falvakban a bejegyzett kasztok tagjainak csupán 11%-a írástudó, igaz, ott a női népeességnek egészében is csak 19% tud írni-olvasni. A nagy törzsi területeken ez az arány még sokkal rosszabb.

Kétségtelen, hogy a pártpolitika dinamizálódott és különféle érdekeket artikulál. Az 1991 óta tartó *gazdasági liberalizáció* és nagyarányú fellendülés idővel minden bizonnyal új és jobb lehetőségeket biztosít a hátrányos helyzetű kasztoknak és csoportoknak. Ma India évente 9 % fölötti gazdasági növekedést produkál. Létrejött egy kétszáz millióra becsült jómódú középosztály komoly vásárlóerővel és igényei kiszolgálására hatalmas ipar és szolgáltató szektor, de mindezzel még nem sikerült felszámolni a hiányt, amely a korábbi évtizedekben megszülte a korrupciót. A korrupció behatolt a politikába és bizonyos mértékig a függetlennek szánt közigazgatásba és igazságszolgáltatásba is. A kasztok közötti feszültségeket majd csakis a lényegbevágó hiányok felszámolása, a demokratikus intézmények megtisztítása és megszilárdítása, az urbanizáció további fejlődése csökkentheti. Arra azonban kevés az esély, hogy a kasztrendszer a maga integráló erejével, flexibilitásával, tradícióival, az élet egészére kiterjedő szabályrendszerével egyhamar eltűnjön az indiai társadalom életéből.

JEGYZETEK

- 1 Manu törvényeiből: I. 31. és I. 87–93, 97, VIII. 279, 413–414, 428, IX. 322, X. 96–97, 99, 121, 129, 64, 65, XI. 127. In: Harmatta János (szerk.) (2003): *Ókori keleti történeti chrestomathia*. Osiris Kiadó, Budapest, 382–384. o.
- 2 Dubois, J.-A. (1816): *Description of the Character, Manners and Customs of the People of India, and of their Institutions, religious and civil*. London. A mű 1825-ben franciául is megjelent, majd a napjainkban is használatos változatát H. K. Beauchamp jegyzetekkel ellátva 1897-ben adta ki.
- 3 Gáthy Vera (1985): A falvak és a kasztok szociológiája a változó Indiában. In: Béládi László (szerk.): *Falvak és kasztok a változó Indiában*. Fejlődés-tanulmányok, regionális sorozat 2. ELTE ÁJK–MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest. IX.

- 4 Srinivas, M. N. (1955): *India's Villages*. Asia Publishing House, Bombay–Calcutta; Srinivas, M. N. (1962): *Caste in Modern India and Other Essays*. Asia Publishing House. Bombay–Calcutta; Kothari, R. (1970): *Caste in Indian Politics*. Orient Longman Ltd., New Delhi; Singh, Y. (1973): *Modernisation of Indian Tradition*. Thomson Press (India) Ltd., Faridabad; Dumont, L. (1972): *Homo Hierarchicus. The Caste System and its Implications*. Granada Publishing Ltd., London.
- 5 Kothari, i. m: 4–5. o.
- 6 Gáthy Vera (1984): *A közigazgatás társadalmi problémái a mai Indiában*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 92. o.
- 7 Az adatokat közli: Guha, R. (2007): *India after Gandhi. The History of the World's Largest Democracy*. Macmillan. 613–614. o.
- 8 Duverger, M. (1964): *Political Parties. Their Organization and Activity in the Modern State*. Methuen & Co. Ltd. London. 237. o.
- 9 Guha, i. m. 665. o.

Hős a filmben

Hősről (hősnőkről) hallva a filmben mindenki magától értetődően egy vagy több kiemelt figurára, a főszereplőre (főszereplőkre) gondol. Ezt az asszociációt teljesen jogosulttá teszi azoknak a filmeknek a tömege, amelyek dramaturgiai felépítésének középpontjában valóban egy vagy több központi személyiség található. Mondhatni: A film az ő élettörténetüket – illetve annak egy időben behatárolt darabját – adja elő. Ők azok, akik meghatározott – negatív vagy pozitív – viszonyulásra készítetik (magukhoz) a nézőt, kihívják belőle valamiféle azonosulási vágyat, vagy éppen ellenkezőleg elborzasztva, tagadásra, elhatárolódásra indítják.

Akaratlanul, – de talán még többször akarva – az ilyen alkotások bizonyos „tanmese” jelleget viselnek magukon. Ezzel a jobbik változatuk tűnik ki, bár az sem igazán esztétikai célokat követ, hanem a mindennapi érzelmek összesűrített, felfokozott élményének felkelését célozza meg. Az ide sorolható művek azonban még mindig jobbakké azoknál – a nem kis létszámú, többnyire kommersz alkotásoknál –, amelyek zsigeri szinten töreksenek elborzasztani, megrettenetni vagy melodramatikus érzelmösséggel sírásra fakasztani.

Fel lehetne sorolni itt a múlt és a jelen híres–hírhedt filmhőseit a westernből, a háborús– és kalandművekből, a szerelmes alkotásokból stb. ezek azonban bármelyik népszerűsítő filmszakirodalmi kiadványban megtalálhatók. Érdemesebb – a dramaturgiai síkon való vizsgálódáson túllépve – esztétikai közelítéssel szemügyre venni ezt a problémát: Egyáltalán mi az a filmhős, miért van szükség rá, hogyan viszonylik az alkotóhoz (ha nem éppen azonos vele), hogyan jelenik meg stb. stb.?

(Az ilyen irányú vizsgálódásnál el kell tekinteni azoktól az extrém alkotásoktól, amelyeknek a hőse esetleg nem ember, hanem állat. Brian Lavant *Beethoven* (1992) című filmjének kutyahőse nem művészeti teljesítményt nyújt, de nem ezért sorolható a kommersz filmek közé. Azokról pedig ebben a tanulmányban legfeljebb érintőlegesen lesz szó. Az elemzés alapján a művészfilmeket érinti.)

Nem feladat a tapasztalati tények elméleti általánosításainak, – tehát bizonyos, elkerülhetetlenül használandó terminológiáknak – az újra meghatározása. Így kijelenthető, hogy a műalkotások zárt egészet képeznek¹ (Ennek nincs köze sem az úgynevezett nyitott dramaturgiához, sem olyan posztmodern kísérletekhez, amelyek elmoszák a művészet és az élet határait.) Ez megfelel annak, hogy a végtelen lét csak a határok közé szorított étellel összefüggésben nyerhet értékhordozó értelmet. Az értelem renddé szerveződésének feltétele pedig az ember jelenléte. Művészeti felépítés (architektonika) – mint konkrét egyedi részek és mozzanatok lezárt egészéhez vivő összekapcsolódása – csak az ember révén lehetséges. Az esztétikai látásmód feltétele – az ember. Éppen az ember, mert hős nélkül is lehetséges műalkotás (természetleírás, filozofikus líra stb.), bár az így adódó korlátozottságtól nem lehet eltekinteni.

Azonban az ember – semmilyen vonatkozásban – nincs önmagában. Többek között: Az embert, mint természeti lényt, az egyén ténylegesen meggyőző erővel nem élheti át önmagában – csak másban (!). Önmaga számára az egyén nem lehet teljes mértékben azonos természetű a külső világgal. Mindig van benne valami, ami szembeállítódik azzal a külsővel, amelyhez egyébként tartozik. Ez az első aktivitása, a külsővel – mint objektummal – szembenálló szubjektivitása. Ebből következik, hogy csakis a másik (!) ember nyújthatja a külső világgal azonos természetűség élményét. A másik – esztétikai lényege szerint – a

világgal áll kapcsolatban, az őt szemlélő egyén viszont a saját belső aktivitásával, – elmerülve a másikat befogadó gondolataiban és érzelmeiben. Ez a befogadás bizonyos értelemben nem más, mint a másik megteremtésének folyamata. A kiindulópont, hogy az ember a világban térbelileg és időbelileg körülhatárolt. De ezt az egyén önmagára vonatkoztatva teljesen másképpen éli meg, mint a másik emberrel kapcsolatban. Az egyén számára csupán a másikban adott az időbeli vélegességnek és a térbeli korlátozott tárgyiségnek az esztétikailag is erőteljes élménye. Az egyén megismerő tevékenysége, aktív viszonyulása a másikhoz annak tárgyi (konkrét) mivoltába belezsúfolja mindazt, amit vele kapcsolatban tapasztalt vagy feltételezett, azaz megteremti a másik „én”-jét. Ez akkor is különbözni fog a saját én-jétől, ha azt egy öntanulmányozás objektumává teszi. Önképe soha nem fog egybeesni a másiktól kialakított képpel. S ez felveti az alkotó és hős viszonyának kérdését, amennyiben egy (vagy több) általa teremtett – és filmhősként objektívált – személyről van szó. Persze már előzetesen problematikussá válik a személynek (persona) és az „én”-nek a mibenléte.

A persona (talán Indiában keletkezett,² Európában, a rómaiakhoz az etruszkokon keresztül eljutott) olyan fogalom, amelyik kezdetben különböző (rituális, tragikus stb.) maszkot jelölt. Egyfajta „beállítódást”. Hosszú folyamat kellett ahhoz, hogy személyt jelentsen. Átmenetileg többféle értelmezése terjedt el. Emlegették, mint szereplőt, mint jellemet (a kettőt esetleg összekapcsolva) és persze mint igazi arculatot. A keresztyénségnek köszönhetően a personának ezt a kitüntetettséget jelölését (rabszolgáknak például nem volt személyisége) felváltotta az emberi személyként való értelmezése, ennyiben az egyénhez való kapcsoltsága. A személy – oszthatatlan, egyedi, értelemmel bíró lény. Olyan, aki „én”-nel rendelkezik. Ez persze (lásd a továbbiakban) – mindenkit belefoglalva – meglehetősen leegyszerűsítés. Mert tagadhatatlan, hogy a személy pszichológiai lény, de ahhoz, hogy „én”-né alakuljon, át kell lesnie az öntudatosuláshoz vezető változáson.

Némi kitéréssel: Az emberek zöme sem kellő szabadsággal, sem valamelyes ösztönzésel nem rendelkezik ahhoz, hogy önmaga lehessen. Az sem feltétlen, hogy ez tudatosan bennük. Persze van olyan egyén, aki rájön, hogy „az életét jelentős mértékben az irányítja, mit gondol, milyennek kellene lennie, s nem az, amilyen valójában. Arra is gyakran rájön, hogy tulajdonképpen nincs is saját énye: gondolkodni, érezni, sót viselkedni is csak úgy tud, ahogy mások szerint gondolkodnia, éreznie és viselkednie kellene.”³ (Tudatosodás nélkül ez alig különbözik a primitív tömegre jellemző csordatudattól.) Mindez kihat az én-t nélkülöző egyén világfelfogására, amelyik (akár maximális mértékben) előítéletes – sablonos és zárt. Következésképpen az én kialakításához (megteremtéséhez) nyitottá kell válni. Az egyénnek hagynia kell érvényesülni (vállalnia kell) azokat az élményeket, amelyeket benne a valóság tényezői keltenek. Azonosulnia kell a haragjával, félelmével, együttérzésével, szeretetével, gyűlöletével – bármelyik érzésével (a szó tág értelmében), amelyre az ember faj képes. Ennek a nyitottságnak a révén „saját magával”, saját „énjével” találkozik, azzá válik, ami „ő maga”. A helyett, hogy az élményeit egy idegen struktúrába kényszerítené, egy felvett „maszkhoz” igazítaná, mernie kell önmaga lenni, fel kell fedeznie érzéseinek azt a rendjét (sajátos színezetét), amely belőle magából fakad. Ez nem csak nyitottá teszi a személyiséget, hanem bizalommal is telíti saját maga iránt. Mérlegelni képes a saját döntéseit és vállalni a mögöttük lévő értékrendet. Az öntudatosodásnak ebben a folyamatában alakul ki a személyiség, jön lére a belső világban az én, határozódik meg – életcéljai függvényében – az egyén irányultsága, szabadságának–felelősségének foka stb. S persze elkerülhetetlenül kialakul az egyének és csoportok konfrontálódásának az alapja. Ez pedig visszavezet az én és a másik kapcsolatának témájához. Nem csak a műalkotáson belüli drámai konfliktus lehetőségének kérdéseként, hanem az alkotó és a hős viszonyának problematikájaként is.

A sokszor ismételt banalitás, hogy a műalkotás különbözik a valóságtól, s hogy ennek a megkülönböztetésnek alapvető tényezője (megalkotója) a művész. Ugyancsak általánosan elfogadott állítás (amit egyébként lehetetlen lenne kétségbe vonni), hogy a mozgófénykép – éppen /mozgó/fényképszerűségénél fogva – vizuálisan és auditíve valóságos formában jeleníti meg a műalkotás tárgyául szolgáló világot. Ennek a világnak középpontjában pedig az ember áll. Ha egyik oldalon a valóságosság tételeződik, a másikon pedig az azt esztétikailag átdolgozó művész részvételének feltétlensége, akkor alapvető problémának tűnik, a művész és az ábrázolt valóság döntő tényezőjének számító hős (hősök) kapcsolatának milyensége.

Előzetesen (némi leegyszerűsítéssel) ez a viszony kettőjük kontextusának különbségével jellemezhető: A hős érzelmi–akarati beállítódása, értékelő tevékenysége, egyáltalán reagálása a világra, megismerő etikai jellegű, s mint ilyen a való életre jellemző. Az alkotó viszont esztétikailag reagálva a hős reakciójára azt lezárt egészé formálja. A két reagálási sík nem különül el egymástól. A műalkotás létszerű tárgya már a formai–esztétikai reagálást magába sűrítve jelenik meg. Sőt, éppen ennek révén emelkedik egyáltalán műalkotás tárgyává. A hős és az alkotó tehát nem lehet azonos, mert akkor eltűnik a műalkotás: Ha az alkotó a hőssel együtt a való életre jellemző síkon reagálna, akkor lehetetlenné válna a hős világának (reagálásának) művészeti lezárása, hiszen ellentmondás jönne létre az élet folyamatos áradása és a megszakíthatóság között. (Persze az a gyakorlatban különböző mértékben azért előfordul.) A hős, mint ember azonban egybeeshet az alkotóval, mint emberrel. Ez meglehetősen gyakori, s abból adódik, hogy az alkotó esztétikai reakciója nem a hős reagálását kihívó tárgyra irányul, hanem magára a hős reagálására. Ha nem így lenne, akkor az alkotó reagálása sem lenne más, mint megismerő–etikai reagálás. Az esztétikai reagálás tárgya a hős – minőségével kölcsönviszonyba lévő – tényező által kihívott reagálása. Ezt a reagálást – a hős megismerő–cselekvő reagálását – természetesen maga az alkotó szabja meg. Ezért tűnik úgy, mintha a hős és az alkotó nem különülne el. Ebben a meghatározottságban a megismerési–etikai értékelés már az esztétikai minősítést megelőzően érvényesül. (Természetesen a forma – téma stb.– által összefogottan.) S mivel a megismerő–etikai meghatározottság az ember egészére utal, ez már az esztétikai sík felé mutat.

A hős képviseli leginkább az emberit a műben, de az utóbbi fontosabb, mint ő maga. A nem partikuláris, emberi egészről kiinduló értékelés akkor is érvényesíti az esztétikai szemléletet (minősítést), ha a műalkotásnak nincs dramaturgiai értelemben vett jelentékeny hőse vagy egyáltalán nincs hőse – például a természeti kép esetében. E tekintetben meg kell különböztetni a valóságos és a potenciális hőst. Az utóbbi nem más, mint a hős léte lehetőségének aktualizálása. Kétségtelen azonban, hogy az emberi és a hős vonzzák egymást. A hős azonban – bár létszerű viszonylatba van állítva – különbözik azoktól a személyektől, akikkel a mindennapokban találkozni lehet. Az életet az egyedi megnyilvánulások és az azokkal kapcsolatos érintettség jellemzi. A műalkotás viszont a hős egészére vonatkozó alkotói reakción alapszik. A hős emberi egészére való reagálás már eleve esztétikai természetű, s mint ilyen két – egymással nem azonosítható – résztvevő jelenlétét hangsúlyozza. Míg a hős az emberi teljesség felé „mozdul”, az alkotó nagyon is egyéni világlátású, sajátos felfogású lehet. Éppen ez által ad „többet”, „mást” az alkotáshoz. A filmet laikusként felfogó nézőként a műélvezetet az ábrándozás pótolja, amelynek segítségével beleéli magát a hősbe – úgy éli meg a filmet, mintha ő lenne a hőse. Az alkotó (és a műértő néző) ezzel szemben kívülről tekint rá, a „másikként” szerepel hozzá képest, mert e nélkül nem esztétikai élmény, hanem köznapi érzés–sor (félelem stb.) jön létre. Csak a kívül lévő képes a teljes emberi tételezésére, egy másik kontextus megteremtésére, azaz műalkotás teremtésre. Az élet művészeti–esztétikai megformálása csak azon való bizo-

nyos felülemelkedéssel lehetséges. Ez persze nem jelenti azt, mintha a hősnek nem lenne „önléte”, amelynél fogva „alakítja magát”, de az esztétikum érvényesülése tekintetében mindenképpen az alkotó külső, „másikat” érvényesítő pozíciója a döntő.

Természetesen az alkotót nem csak a hős önléte korlátozza, hanem – egészében – művészete anyaga (a hangos, színes stb. mozgófénykép) és az annak alakítására szolgáló eszköztár is. Ha úgy tetszik, az a „nyelv” (filmformanyelv), amellyel az esztétikai tartalmat – formateremtéssel – létrehozza és hatékonyá teszi (közvetíti).

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a filmek „műélvezéséhez”, a filmkulturáltság megszerzéséhez elegendő a formanyelv elemi megismerése, tehát valamiféle „nyelvi” tudás megszerzése. Azonban nem (csak) a technikai apparátust kell megismerni, hanem az alkotó tevékenység belső logikáját, azt az értelemhordozó struktúrát, amelyben az értékteremtő mozzanat érvényesül. Tehát azt a kettős kontextust, amelynek találkozása a műalkotást eredményezi. Az alkotó művészi tudata sohasem egyszerűsíthető le nyelvi tudatra. (Más kérdés, hogy a kommersz filmek zöme ezt a felfogást erősíti.)

A műalkotás nem egyszerűen egy tárgy, hanem sokkal inkább művészeti esemény. Lezártága – egésszé formáltsága – nem a technikai értelemben vett befejezettséget jelenti (a Vége szóval), hanem a mulandó megragadását az új kontextusba helyezéssel az esztétikai megközelítés révén. A művész nem egyszerűen használja a film formanyelvét, hanem (ha tényleg művész, akkor) eredeti alkalmazással meghaladja annak kialakult jelentésrendszerét. (Különböen egyetlen film megtekintése kulcsot adna az összes többi megértéséhez.) Ezt a „meghaladást” a tartalom követeli meg. (Természetesen létezik az anyagot illető „fizikai” meghaladás is a némafilmtől a hangoson, színesen, szélesvásznún stb. keresztül egészen a gömb–moziig, és ez – eltekintve a hatásvadászattól – nem indifferens a tartalomhoz képest.) Új és új tartalmak pedig (akár valamiféle alaptéma változataiként) azért születnek, mert változik az alkotók esztétikai reagálása hőseiknek a világra adott megismerő–etikai (szintén folyamatosan módosuló) reakcióira.

Visszatulva az alkotás rendkívüli célkitűzésére és bonyolult folyamatára, felvetődik a kérdés: (Mégis) hogyan lehetséges a hősöket megjeleníteni, életük egy darabját visszaadni, egyáltalán egy szakaszt sorsukból kiemelni? A válasz érdekében hangsúlyozni kell azt, amiről eddig még csak utalásszerűen esett szó – az emberi személyiség „mozgását”.

A személyiség konkrét, történeti, eleven lény, aki valós kapcsolatban áll a valóságos világgal.⁴ De az ember csak akkor válik személyiséggé, ha kiemeli magát a természeti és társadalmi környezetéből és az ezekkel való szellemi és fizikai kapcsolata tudatosult viszonyként jelenik meg számára. Ha tudatában van a megismerés folyamatának, cselekedeteit a sajátjának tekinti és vállalja értük a felelősséget (etika). Az öntudat keletkezése ennek a meglehetősen hosszú folyamatnak az eredménye. Az egyéni fejlődésnek csak egy alacsony fokát jellemzi a feladatok önálló megoldásának képessége. Jelentősebb az önálló feladatot meghatározó, célkitűző képesség, amely feltételezi az önálló gondolkodást, sőt egy világnézet, világnézet kialakultságát is. Ezek együttesen határozzák meg a személyiség irányultságát, sőt emelhetik azt igazi eredeti egyéniséggé. Az „én” nem egyéb, mint az öntudatban tükröződő személyiség a maga teljességében és egységében. A személyiség akkor jelentkezik „én”-ként, ha – öntudata fejlődésével – gyakorlati és szellemi tevékenysége révén, mint szubjektum tudatosítja magát. Tehát nem csak kiemelkedik a környező világból, hanem azzal, mint objektummal (akár azt átalakító) szubjektumként állítja szembe magát.

Tág értelemben mindaz, amit az ember átélt, alkotórészévé válik személyiségének. Szűkebb értelemben azonban az ember énjének csak azt ismeri el, ami különös élményt jelentett számára, ami meghatározta az életét. Rendkívüli jelentősége van mindezekkel kapcsolatban, az ember önmagához való viszonyának, önértékelésének (ez nem feltétlen

adekvát), ami összefügg a világnézettel (benne az erkölcsi tudattal stb.). Ebben a folyamatban számára nemcsak a lét újabb oldalai tárulnak fel, hanem az élet – többé-kevésbé való – értelmezése is végbemegy, sőt az életnek olyan értelmezése, amely egészen a haláláig eltarthat – felvetve azokat a kérdéseket, hogy mit akart elérni, miért, ez mennyire sikerült.

Az ember tehát nem születik személyiségnek, hanem azzá válik (vagy nem). Nem csak fejlődik, mint bármely organizmus, hanem története van. A generációk továbbfejlesztik az elődök művét. Ahogy az emberiség fejlődését a társadalmi gyakorlat eredményei, termékei közvetítik, ugyanúgy a személyiség alakulását (legalább bizonyos mértékig) tevékenységének eredményei mutatják. Az ember nem csak megnyilatkozik fizikai és szellemi tetteiben, hanem változik is végrehajtásuk során. A pszichikum (képesség stb.) nem csak feltétele az emberi cselekvésnek, hanem eredménye is. Kölcsönkapcsolat létezik: az ember csak annyiban személyiség, amennyiben története van és fordítva. Ebből következik, hogy sok embernek nincs története, bár életrajza természetesen van. A kettőt elválasztani pedig csak nagyon feltételes lehetséges, hiszen a filmek zömében az állapotok, a cselekvések stb. jelennek meg úgy, mint bizonyos hősközhöz tartozó – azok által véghezvitt vagy azok által elszenvedett – olyan események, amelyek bizonyos szerveződés esetén már eleve esztétikai jellegű nyernekek.

Az életrajzi szerveződés két – közös tényezővel összekötött – alapváltozatot⁵ mutat. A közös tényező „mások” bevonása az életrajzba. Nem csak külső szereplőként, hanem az értékorientáció biztosítóiaként is. Az életrajz nem információk egymasmellérakását jelenti, miként maga az élet sem csupán tények sorozata. Ezért van helye – még önéletrajz esetében is – a külső megközelítésnek, valamiféle szemszög, érték érvényesülésének. Ennek függvényében alakult ki az életrajz egyik – kalandregényre emlékeztető – változata.

Az ember vágyik rá, hogy „hős” legyen, jelentőségre tegyen szert a világban, hogy pozitíven viszonyuljon hozzá végül, hogy változatos, sokszínű életet éljen. Az életrajznak ez a három szerveződési pontja, tulajdonképpen azonos bizonyos műalkotásokéval. A hős ilyen törekvése és annak beteljesülése vagy be nem teljesülése, már gyönyörködtető hatás forrásaként is megjelenik. Tehát esztétikai minősítettsége hangsúlyozódik. A dicsőségvágy ösztönözte „valakivé válás” akarása a hőst a történelmi folyamatban élő közösség viszonylatába helyezi, hiszen arra kíván hatni, azt akarja változtatni. A pusztá léte ennek nevében válik értelmes emberi létté. Belső és külső magatartásával vállalja azt az értékrendet, amelyen kívül nem lenne képes elfogadtatni magát, ugyanakkor azonban a kiemelkedés érdekében tagadja is azt, ami megadja a „kalandosságnak” a bizonytalansági feszültségi stb. alapját.

Ha esztétikai színezete van (lehet) is az életrajznak, ettől még, a „másik” jelenlétének érvényesülése ellenére, sem válik műalkotássá. Többek között azért, mert ami az életben az egyén számára mély élményt kiváltó tényező, az a kívülálló szemében lehet csupán szokványos esemény, hiszen az élet általában ismétlődő eseményekkel, meglehetősen sablonos formában telik el. Ennél is fontosabb azonban a lezáratlanság, a nyitottság problémája, amely – a befejezetlenségénél fogva – más síkra helyezi az egész valós életrajzot.

A „kalandos” életrajz esetében maga a történelem kap igen jelentős szerepet, amely a szokványos mindennapitól eltérő „méretnagyságot” érzékeltet. Éppen ezért nem általános. Az életrajzok zömét a köznapiság jellemzi, s közege nem a történelem, hanem az aktuális társadalom, a maga egyedeivel, a „mások” tömegével. A történelmet ugyan nem lehet kizárni, de az inkább csak a széles értelemben vett kulturális közegként van a hős számára jelen. Olyan értékek a meghatározók, mint a becsületesség, a munkaszeretet, az emberi tisztesség, a családi élet tisztasága stb. A leíró (és nem kalandos-drámai) jelleggel előadott életrajzban a magánélet, a hétköznapi értelemben vett boldogság válik jelentős-

sé. Az ösztönző erő itt nem a „kiemelkedés” vágya, hanem az élet szeretete. A kötődés a személyi és a tárgyi környezethez, a kiegyensúlyozottság velük. Ez adja meg az „ittlét” pozitív élményét.

Nyilvánvaló, hogy ebben az életrajz-változatban a hős belülről való ábrázolása nagyobb teret kap. Ezzel együtt pedig erősödik a többiek megjelenítésében a külsőségesség. Lehetséges másokat esetleg csak típusonként megformálni, hiszen nem folyik velük jelentős harc, nem kelesztői valamiféle súlyos kimenetelű összeütközésnek. (Például a feleség elcsábítójának megölése már a másik típushoz sorolná az életrajzot.) Az ábrázolásnak ez a kétsíkúsága – ha következetesen végigvitt – elkerülhetetlenül az életrajz felbomlásához, eltűnéséhez vezet. A belső élet eluralkodása, dominanciája már nem életrajz. Éppen ezért a befejezettség sem elkerülhetetlen, hiszen nem kell ahhoz fizikai halál, hogy pszichikailag lezáruljon egy igazi emberi élet, s felváltsa azt a lét szintjén való vegetálás. Csakhogy – eltérően az irodalomtól – az ilyenfajta koncentrált belső világábrázolás a filmművészetben máig is vagy kuriózumként, vagy kísérletként, vagy nagyon-nagyon ritka művészeti teljesítményként van jelen. A befejezettség ezért sem kapcsolható az életrajzhoz. Megadása tehát a műalkotás a film létrehozójára vár.

Az olvasó lebecsülése lenne annak feltételezése, hogy a saját filmélményeire nem képes alkalmazni a fentieket. Mégis – elsősorban a filmművészet, mint folyamat érzékeltetése érdekében – fel kell sorakoztatni néhány alkotást.

Tarthatja valaki a saját életét nevenségesnek vagy elszomorítónak, ez azonban nem egyenlő a komikummal és tragikummal. Azokat (az itt nem részletezett) általános esztétikának már sikerült olyan formulákban meghatározni, amelyek, a módosulások ellenére, máig érvényesek. A komikum alapja valamely (társadalmi) álcázódás gyors és váratlan lelepleződése, a tragikum pedig a hős olyan vétségére utal, amelynek elkövetése után csak bukásával (pusztulásával) állhat helyre az a közösségi együttérés (érdekazonosság), amely korábban, a vétség elkövetése előtt, vele már fennállt. Az így keletkező élményekben – felszabadultság, illetve katarzis – a kívülálló (a másik) összemberire hivatkozó értékrendje érvényesül, persze csak akkor, ha a lelepleződés tényleg végbement, illetve ha a vétséget már követte a bukás. A befejezettség hiánya az esztétikum alapját rombolná le. Éppen ezért a lezártság a filmdramaturgia egyik legelemibb problémája, – amelynek megoldási nehézségét már az is mutatja, hogy az alkotók előszeretettel alkalmazzák végként a halált. A filmművészet fejlődésével azonban ez egyre inkább elkerülhetővé vált, de, már csak minősítő ereje folytán, sem tűnt el teljesen a drámai befejezések köréből.

Nem tekintve vissza a némafilmre, érdekes néhány harmincas években készült művet kiemelni. A szerelem, konfliktusteremtő ereje folytán, tematikaként igen elterjedt volt. Marcel Carné különösen gyakran ábrázolt szerelmes hősokeket és szerelmi konfliktusokat. A *Ködös utak* (1938) és *Mire megvirrad* (1939) című műveinek egyaránt olyan hőse van, akinek a halál akadályozza meg szerelme kiteljesedését. Az első esetben megölik, a másodikban öngyilkos lesz. Mindkét filmben azonban előzetesen ő maga válik gyilkossá. Ugyancsak vonatkozik ez Jean Renoir *Állat az emberben* (1938) című alkotására és más korabeli filmekre. Leginkább a *Mire megvirrad* képlete a jellemző: Keletkező szerelem, a lány kiszolgáltatottsága más szereplőnek, aki akadályozza a viszonyt, tehát meg kell ölni, de ezt a tragikus vétséget a hős pusztulása (bukása) kell, hogy kövesse. A néző együttérez a szerelmes hőssel és reméli e tiszta szép érzés kibontakozását, de elfogadja, hogy félresiklása, vétsége után buknia kell, mert gyilkosként nem válhat boldoggá. A hős megnemesedett (személyiséggé vált) az egyik legemberibb érzésében, a szerelemben, de (emberi módon) vétkezett, majd bukásával (halálával) visszaszerezte a nézők rokonszenvét. Ez egy kiemelt és, meghatározott formula szerint strukturált életrajzdarab, amely történetté vált. Ha élet-

rajz marad, akkor a hős börtönből szabadulva esetleg boldog lesz a rá váró lánnyal. Vagy, – ami még rosszabb, – a lány megsiratja, majd elfeledve a hőst, ő lesz boldog valakivel. – Ezzel az egész értelmét veszítené. A lezárás tehát elkerülhetetlen. S a halál e tekintetben kézenfekvőnek mutatkozott.

Kalmár László 1939-ben a *Halálos tavasz* című művét két befejezéssel készítette el. Az egyik szerint öngyilkos lesz a két nő közül választani nem tudó férfi, a másikban viszont az egyik nő terhessége megoldja számára a választás kérdését és boldogan élnek (majd) egy szép családot alapítva. Nem véletlen, hogy a happy-end-es befejezés üzleti számítás alapján készült. Ez ugyanis agyonüti a választani nem tudás drámáját, amennyiben a bonyolult érzelmeket külső tényező söpri el. Életrajz a történet helyett. Ahogy ez Deák Krisztina *A miskolci boni és klájdjában* (2004) történik – Arthur Penn *Bonnie és Clyde* (1967) című alkotásához viszonyítva. Az előbbi az életben maradt lány börtönbeli naplója alapján készült, így a film némileg egy Rómeó és Júlia változat lett, amelynek a végén a néző –, függetlenül attól, hogy nem éppen finom lelkű bűnözőről van szó – megsajnálja az egyedül maradt kislányt. Itt nincs semmiféle katarzis, mert nincs tragédia. Szemben az amerikai változattal, ahol a külső körülmények által lehetetlenné tett „valakivé válás” visz a tragikus vétség felé és úgy következik be a bukás (pusztulás). A bukást – esztétikailag – nem lehet börtönbüntetéssé változtatni. S a szerelmet sem felmentő körülménynek tekinteni. Talán ezért elterjedt máig is a filmek halállal való lezárása. Elegendő néhány tényleg jelentős filmalkotás címét felsorolni.

Luchino Visconti: *Megszállottság* (1942), Arne Mattson: *Egy nyáron át táncolt* (1951), Grigorij Cuhraj: *Negyvenedik* (1956), Francois Truffaut: *Jules és Jim* (1961), Bernardo Bertolucci: *Utolsó tangó Párizsban* (1972). – Szerelmi történetek, amelyek halállal végződnek és éppen így nyerik el esztétikai minőségüket. Persze a harmincas évekhez képest jóval bonyolultabb drámai konstrukciójúak ezek a filmek. Az alapvető – lezárási – követelményen azonban ez nem változtat. Pedig a bonyolultság már arra is utal, hogy – szemben a korábbiakkal – nem feltétlen szükséges a halállal való befejezés. Van annyira fejlett a filmművészet, hogy e tekintetben többre, még inkább másra is képes. Megint csak néhány példát véve.

Michelangelo Antonioni *Napfogyatkozásában* (1962) a szereplők kapcsolata nem érik szerelemmé. Kísérletet tesznek viszonyuk elmélyítésére, megjátsszák a szerelmet, de az érzelmek „napfogyatkozása” egy majdnem rideg elválást eredményez. Milos Forman *Egy őszi szerelme* (1965) című filmjében viszont csak a lány szerelmes, aki, a viszonzatlanság miatt, az ábrándok világába menekül. Andrej Mihalkov–Koncsalovszkij *Szerelmesek románcja* (1974) című filmjében – mivel a hőst halottnak hiszi – a lány minden további nélkül máshoz csatlakozik. Ugyanezt teszi az előkerülő fiú is. S a két új pár boldogan él egymással (pontosabban mással) a rendkívülinek mutatott szerelmük után. Ez tulajdonképpen nem más, mint az érzelmek „napfogyatkozása” változat. Martin Scorsese *Taxisofőrje* (1975) gyilkol a lány miatt, de nem hogy nem bukik, hanem – hála az amerikai médiának – ünneplott hőssé válik, hiszen egy prostitúcióra kényszerített lányt mentett meg a striciktől. A szerelem itt már bonyolultabb közegbe kerül. Ennek megfelelően válik az alkotás többretegűvé. Ez jellemzi Krzysztof Kieslowski *Rövid film a szerelemről* (1988) című alkotását is. Fiatal hőse az öngyilkossági kísérletig is eljut a visszautasítás miatt (ami ebben az esetben nem érzéki elzárkózást jelent). Ez a rendkívüli érzelmek rendíti meg annyira a hősnőt, hogy a fiú ápolásával tulajdonképpen vezekelni kezd. Rádöbben érzelmi életének, tragikus vétséggel felérő, sivárságára és büntudat tölti el.

A „vezeklés” megjelenése a halál helyett nem ebben a filmben jelent meg. Mihail Kalatazov *Szállnak a darvak* (1957) című művének hősnője, aki hűtlen lett fronton lévő kedveséhez, rádöbbenve tragikus vétségére, szintén egyfajta önbüntetésbe kezdett. De e

felé mutatott már Ingmar Bergman, korábban készült, *Nyári közjátéka* (1951) is. A – nem egyszer leegyszerűsítő – fizikai megoldás (a halál) helyét átvette a lelki lezárást érvényesítő büntudat, vezeklés. Annak megfelelően, hogy az egész valóságábrázolás bonyolultabbá vált.

Természetesen az adott problematika nem csak a „szerelmes” filmekkel kapcsolatban vethető fel. A fentiekben a hős dramaturgiai fogalmat jelentett. De a hősiesség esztétikai kategória is. S azokban a filmekben, amelyek kiemelkedő, az emberiségért átlagon felüli vállalással sokat tevő szereplőket mutatnak be, az önfeláldozás, a halál talán még gyakoribb, mint más tematikában. Még akkor sem mellőzhető, ha éppen deheroizáló alkotásról van szó. Jíri Menzel *Szigorúan ellenőrzött vonatokjában* (1966) leszámolt az emberfelettséggel, a rendkívüliséggel, mégis halállal nyomatékosította szereplője hős voltát. De ezzel ő az objektív körülmények erejét hozta előtérbe a szubjektív vállalásokkal szemben. A modern filmművészet tehát e tekintetben is újat hozott, bár kétségtelen, hogy teljes fordulat ebben a tematikában nem ment végbe. S ez éppen a halál szerepére vonatkozik leginkább.

Teljes képet adni a hősről a filmben egy cikk keretében belül nem lehet. Még a különböző tematikák mutatta elérések érzékeltetésére sincs mód. Egy sommás utalással azonban ki kell tekinteni arra, hogy az alkotó maga is lehet a film – és nem csak a dokumentum jellegű alkotások, hanem a játékfilm – hőse. Az ilyen művek nemhogy életrajzot nem adnak, hanem még az élet egy–egy szakaszát sem idézik meg. Rövid jeleneteket, esemény–töredékeket, képeket sorakoztatnak egymás mellé. Ezeket leginkább az ismétléssel kiemelt motívumok kötik össze. Pontosabban a visszatérő mozzanatok érzékeltetik, hogy a rendező mivel kapcsolatban szeretne hangulatilag–érzelmileg hatni a nézőre. Hősök ezekben a filmekben nincsenek, ahogy valamilyes jelentés együttesek sem. Éppen azért sorolják őket a kísérleti kategóriába. Bár lehet, hogy éppen ez lenne az önálló és sajátos filmművészet igazi útja. Az ilyen típusú alkotások kivételessége azonban ezt a kérdést eldönthetetlené teszi. Ezért a hősök ábrázolásával mindenképpen számolni kell, s helyük a filmben a fentiekben talán valamilyes megvilágítást nyert.

JEGYZETEK

- 1 A kiindulópont: MIHAIL BAHTYIN A szerző és a hős (Gond-Cura Alapítvány Bp., 2004) című műve, illetve a neokantianista HERMANN COHEN – A filozófia rendszere (1902-1912) című könyvében kifejezett – Bahtyinra is ható elmélete.
- 2 MARCEL MAUSS: Szociológia és antropológia (Osiris, Bp., 2004)
- 3 CARL R. ROGERS: Valakivé válni A személyiség születése (Edge, Bp. 2004) 153.o.
- 4 Lásd SZERGEJ RUBINSTEIN: Az általános pszichológia alapjai II. (Akadémia, Bp., 1964) című művét.
- 5 Lásd Mihail Bahtyin idézett művét.

Életmód helyett életvezetés? Egészségkockázatok a posztmodern társadalomban

---

(*Életmód a modern és a posztmodern társadalomban*) Az életmód *per definitionem* szociológiai kategória. Szociológusok sora próbálta meghatározni ezt a rendkívül komplex jelenséget, amelyek közös gyökerét a szükségleteink kielégítésére irányuló magatartási döntések jelentik, amiket a társadalmi helyzetünk által behatárolt alternatívákkal kapcsolatban hozunk. Azonban nemcsak a társadalmi helyzetünk szabja meg életmódbeli döntéseinket, hiszen ebben az esetben az egyénnek nem volna igazán döntési lehetősége, azokat a társadalmi kényszerek diktálnák. Ezzel szemben az életmódunk egyszerre tükrözi a személyes, a csoportbeli és a társadalmi helyzetünk által kijelölt identitásunkat, ahogyan azt Giddens értelmezi.¹ Ez a meghatározás választ ad arra a kérdésre, hogy miért nem lehet az életmódbeli választásokat kizárólag egyéni, vagy pedig csupán társadalmi alapú döntésnek tekinteni. Mindkét szintnek megvan a maga jelentősége az életmód meghatározásban, valójában mind az egyéni, mind pedig a társadalmi hatások beszűkíthetik az egyéni döntések mozgásterét.

Max Weber életmód-meghatározásában az adott körülmények között viszonylagos szabadsággal megválasztott tevékenységek szerepelnek életmódformáló erőként.² A választásokat tehát mindig behatárolják az esélyek. Ez még akkor is igaz, ha látszólag úgy tűnik, hogy szabadon dönthetünk életmódunk felől, az adott társadalmi struktúrában elfoglalt helyünk, illetve személyiségünk a választási lehetőségeinket beszűkítik. Bizonyos feltételek megléte biztosíthatja ugyan az esélyeket egy bizonyos döntésre, de mivel komplex hatásról lévén szó, a döntése attól el is térhet. A társadalmi-gazdasági helyzeten túl a társadalom értékrendszerével, normáival, szokásrendszerével alakítja a benne élők mindennapjait, és így életmódbeli döntéseit is. Dahrendorf a döntés szabadságát bizonyos vagyoni-jövedelmi szinthez köti, amennyiben e szint alatt csak látszólagos a döntés, hiszen a választási lehetőségeket a külső körülmények behatárolják.³ Ha viszont valaki ezt a szintet meghaladja, már megvan rá az esélye, hogy tudatosan, belsőleg irányított módon hozza meg életmódbeli döntéseit. Téves lenne azonban azt hinni, hogy e szint fölött nincsenek kényszerek, kétségtelen azonban, hogy másfajta kényszerek vannak, mint a társadalmi-gazdasági helyzetből adódó korlátok.

Miben is nyilvánul meg az életmód a társadalmi valóságban? Mindennapi tevékenységeink, szokásaink, fogyasztási preferenciáink, a munka és a szabadidő eltöltésének módjai alapjaiban határozzák meg az egyén életstílusát. Korunkban a fogyasztási preferenciák szinte mindenfelől jellemzik az életmódot.⁴ Ennek hátterében a fogyasztási javak szimbólummá, azaz lényegében „kommunikációs eszközzé” válása áll. A fogyasztás társadalmi normává, és értékrendünk domináns elemévé vált. A korábbi történelmi korokban az életmód társadalmi osztálytól való függősége igen erőteljes volt. Természetesen a posztmodern társadalomban is jelentős eltérések igazolhatók az egyes társadalmi rétegek vagyoni-jövedelmi helyzetében, azaz továbbra is fennmarad az egyenlőtlenségek rendszere. Am az értékek és normák nivellálódása, az emberi kapcsolatok emancipálódása, valamint egy általános gazdasági fejlődés következtében az életmód megnyilvánulásai egyre kevésbé tükrözik a társadalmi rétegbeli különbségeket. Beck ezt úgy fogalmazza meg, hogy az egyén válik a társadalom reprodukciós egységévé.⁵ Ezt az individualizáció folyamata mellett a fogyasztói kultúra megjelenése tette lehetővé, például a műanyag térhódítása jól jelzi

a kultúra általános nivellálódását, ami a fogyasztáshoz való viszonyban is megnyilvánul. A csak keveseket érintő elit kultúra helyett fokozatosan dominánssá válik a populáris kultúra, ami már a társadalom széles rétegeihez jut el. Ezáltal nem egyszerűen nivellálódásról beszélhetünk, hanem az életformák standardizálásáról is.

Választási lehetőségeink látszólag soha nem látott méreteket öltöttek, s a döntési folyamatban az egyén társadalmi hovatartozása egyre kevésbé játszik szerepet. Az individualizáció ugyanis megnövelte az egyén mozgásterét, önmegvalósítási motivációját pedig társadalmi normává tette. A fogyasztói társadalom a fogyasztási javak szimbólummá alakításával, azaz normatív előírásával pervazív módon formálja az egyének identitását, ezzel pedig lényegében mintegy standardizálja, nivellálja is az életstílust. Featherstone megfogalmazásában ez a folyamat úgy jelenik meg, hogy annak ellenére, hogy a választási lehetőségek látszólag sokfélék, erős kényszer hat abba az irányba, hogy a meghatározott identitás eléréséhez megfelelő fogyasztási preferenciákat, azaz életstílust válasszon az egyén.⁶ Választott életformává így a legtöbb esetben a standard életforma válik.

Ugyanakkor a választások kényszere mellett mégis megjelenik az életmódok plaszticitása, amit többek között éppen a társadalmi rétegződés határainak rugalmassá válása, a növekvő multikulturalitás és multietnicitás, a nemek megváltozott viszonya és szerepfelfogása, a tudás szerepének felértékelődése, az emberi kapcsolatok átértékelődése, a tradicionális tevékenységek háttérbe szorulása idéz elő.⁷ Az individualizáció a fogyasztói társadalom standard módon elért fogyasztási preferenciáiból és értékeiből válogatva végső soron mégis egyénre szabott életstílust tesz lehetővé. Ez megnyilvánul például az életmódbeli választások egyéni összefüggésrendszerében, azaz az életmódbeli koherencia hiányában. Mechanic ezt azzal magyarázza, hogy az egyén életmódbeli elemeit eltérő motivációk alakítják ki.⁸ Ez a jelenség megnyilvánul abban is, hogy az egészségkockázatokhoz való viszony egyéniesedik, az egészségkockázatok számos variációja alakul ki, s ezáltal egészségi állapotunk alakulásában az egyéni variációk érvényesülnek. Kérdés, hogyan alakul az egészségi állapot újfajta meghatározottságában az életmód szerepe?

(Az ún. *Roseto-történet*) Ha korunk népbetegségeit és vezető halálokait vesszük számba, az egészségi állapotot meghatározó tényezők között az életmódot tekinthetjük első számú egészségkárosító tényezőnek.⁹ A különböző rizikófaktorokon belül az életmóddal összefüggő hatások mintegy 43%-ot tesznek ki. Természetesen, amikor életmódbeli tényezőkről van szó, legtöbbször az egészséggel összefüggő életmódról, s ezen belül is többnyire az egészségmagatartásra gondolunk. Még konkrétabban a káros szenvedélyekre, az egészségkárosító magatartásokra, mint például a rendszertelen vagy egészségtelen táplálkozás, illetve az egészségvédő magatartások hiányára, amire jó példa az inaktív életmód, illetve a preventív ellátások alacsony igénybevétele. Már évtizedekkel ezelőtt kutatások sora igazolta számos életmódbeli tényező egészségre káros hatását. A népegészségügyi kutatások a lakosság körében előforduló kockázatok populációbeli gyakoriságát és összefüggését bizonyították. A populációsztintű vizsgálatok alkalmasak arra, hogy egy-egy betegség kialakulásához hozzájáruló tényező, azaz rizikófaktor szerepét alátámasszák, például kiszámítható, hogy populáció szinten egy bizonyos rizikófaktor jelenléte hányszorosára növeli egy adott betegség kialakulásának valószínűségét. Egyéni szinten természetesen más hatások (rizikófaktorok, genetikai alapok) jelenlététől függően a kockázatbecslés egyéni profilja, az ún. rizikóprofil kiszámítása úgy történik, hogy egy pontrendszert alakítanak ki a rizikófaktorok relatív súlya, azaz jelentősége alapján.¹⁰ Mindkét esetben azonban csupán kockázatról, és nem ok-okozati kapcsolatról beszélhetünk, azaz a valószínűségi modell érvényesül. A biokémiai szintű kutatások ugyanakkor igazolni tudják az adott rizikófaktor

károsító hatásának mechanizmusát, például a dohányfüst alkotóelemeinek hozzájárulását az érfal rugalmasságának csökkenéséhez vagy akár vérrög keletkezéséhez. Ez azonban továbbra sem írja felül a kockázati modellt; a rizikófaktorok jelenléte, és főként halmozódása megnöveli ugyan az adott betegség kialakulásának kockázatát, azonban az ún. civilizációs betegségek (például szív- és érrendszeri, daganatos betegségek) kialakulása továbbra is sok tényező és nagyrészt megjósolhatatlan marad.

Mindezek következtében elindult egyfajta „vadászat” a rizikófaktorok felkutatására.¹¹ A dohányzás tüdőrák-kockázatot növelő hatása már az 1950-es években bizonyítást nyert. Később szintén a dohányzás rizikófaktor jellegét igazolták a szív- és érrendszeri betegségekkel, egyéb daganatokkal és tüdőbetegségekkel kapcsolatban is. A szív- és érrendszeri betegségek vonatkozásában eddig kb. 300 rizikófaktorot azonosítottak, főként a szívinfarktus és az agyi ereket érintő betegségekkel összefüggésben. Ezek mintegy 75%-ban ún. hagyományos rizikófaktorok. A nagy népegészségügyi jelentőségű rizikófaktorokra jellemző, hogy magas előfordulásúak, jelentős mértékben és függetlenül növelik a szív- és érrendszeri betegségek kockázatát, kontrollálásuk, kezelésük viszont jelentősen csökkenti azt. Az elhízás, mint korunk kiemelt „táplálkozási betegsége”, főként az inaktív életmóddal és a stresszes életvitellel karöltve szintén a civilizációs betegségek táptalaja.¹² Ezek a rizikófaktorok már a köztudatban is benne élők, elfogadott rizikóhatások. Ugyanakkor mára már jelentősen megszaporodott az ún. nem hagyományos rizikófaktorokkal foglalkozó kutatások száma is.¹³ A szív- és érrendszeri betegségekkel kapcsolatban kevésbé köztudott, hogy például a tartós lehangoltság, a depressziós állapot szintén hozzájárul a kialakulásukhoz, ezért mára már hivatalosan is szerepel a rizikófaktorok listáján.¹⁴

A nem hagyományos rizikófaktorok között kevésbé közismertek az életstílusnak olyan elemei, amelyek például a társas kapcsolatok minőségével, a közösségi részvétel hatékonyságával, a szociális készségek meglétével, tehát tényegében az életvezetéssel függnek össze. Az 1960-as évek elején egy amerikai kisvárosban, a pennsylvaniai Roseto nevű helységben felfigyeltek arra, hogy az itt élő lakosok szívinfarktus okozta halálözása lényegesen alacsonyabb, mint az amerikai lakosságban, többek között a városka közvetlen közelében élő kisvárosokban. Amikor azonban a hagyományos rizikófaktorok előfordulását elemezték és hasonlították össze a kontroll-lakosságával, meglepetésszerűen a várttal ellenkező eredményre jutottak a kutatók.¹⁵ Az egészségkárosító rizikófaktorok legalább olyan mértékben, vagy még magasabb gyakoriságban fordultak elő az alacsony szívinfarktusú Roseto város lakossága körében. A magyarázat nem a hagyományos rizikófaktorok eltérő profiljában, sőt nem is magában a rizikófaktorok magasabb vagy alacsonyabb jelenlétében keresendő, hanem az ún. protektív, azaz védőfaktorok hatásával függ össze. A vizsgálatban ugyanis megállapították, hogy a várost az 1800-as évek végétől olasz emigránsok lakták, akik homogén etnikumú lakosságot alkotva megőrizték mediterrán életstílusukat, többek között a családi és közösségi összetartást, a közösségi tradíciókat. A közösségi kohézió, és a belőle fakadó társas támogatás pedig védőfaktoroként funkcionált az egészségmegőrzésben.

Az 1960-as éveket követően azonban jelentős kulturális változások történtek a városban. Köztudott ugyanis, hogy az egymást követő generációk egyre lazábban kötődnek nemcsak fizikailag az anyaországhoz, hanem a kultúrához való viszonyuk, a tradíciók követése is generációról generációra lazul. Ez még abban az esetben is igaz, ha számos hagyomány megőrzésre kerül, és például a nyelvet gyakorolják, vagy az ünnepeket megtartják. Ami a változásban leginkább megnyilvánul, az életmód átfőrmálódása. A modernizációval, sőt, a fogyasztói társadalom és a globalizáció térhódításával az akkulturáció még inkább felgyorsul. Mindezek következtében megváltozott Roseto város kulturális közege, a lakosság életmódja egyre inkább amerikanizálódott, elveszítette közösségi tradícióinak elevenségét, a

közösségi kohézió erejét, családközpontúságát. Például a korábban háromgenerációs családi házak helyét a nukleáris családmodell elterjedésének megfelelően a kisebb alapterületű lakások vették át. A kulturális változások hatással voltak a szív- és érrendszeri betegségek gyakoriságára is: az 1980-as évek közepére a szívinfarktus okozta halálozás Rosetóban nemcsak elérte, de meg is haladta a környező városokban tapasztaltak mértékét.¹⁶

A családi kapcsolatok, valamint az egészség összefüggése a társas támogatás mechanizmusán keresztül érvényesül.¹⁷ A társas támogatás mint védőfaktor már az 1970-es évek óta áll a kutatások középpontjában, többek között a korai halálozásban, a szív- és érrendszeri megbetegedések, a magas vérnyomás, valamint a daganatos betegségek arányában sikerült védő hatását igazolni, de a műtétek utáni regenerálódásban is szerepet játszik.¹⁸ Hatásmechanizmusát biokémiai szinten is bizonyították, többek között az agy endogén fájdalomcsillapító rendszerét – például az ún. endogén opiátrendszert – befolyásolva, vagy a hangulatszabályozásért felelős idegi átvivőanyag – a szerotonin – megfelelő szintjét biztosítva fejt ki hatását. A társas kapcsolatok stressztelítettsége, vagy a társas kapcsolatok hiánya, a szociális izoláció ugyanakkor pszichoszociális rizikófaktoroként hat, és számos betegség kialakulásához járul hozzá. A különböző szinteken jelenlévő társas támogatás azonban akkor is képes védőfaktoroként hatni, ha egyébként stresszel telített kapcsolatokkal rendelkezik valaki a közvetlen környezetében. Mindez alátámasztja a védőfaktorok jelentőségét az egészségi állapot alakulásában, ami új szemlélet meghonosodását igényli nemcsak a kutatók részéről, hanem az egészségügy gyakorlatában is.

(Hagyományos és nem hagyományos rizikófaktorok) A rizikófaktor elnevezést először a szív- és érrendszeri betegségekkel kapcsolatban alkalmazták az 1970-es években, ezután pedig elterjedt nemcsak a tudományos életben, hanem a köztudatban is. Az ezt követő évtizedekben a kutatások elsősorban a rizikófaktorok azonosítására irányultak, és egyre többet fedeztek fel közülük, kezdve a biológiai-genetika hatásoktól a pszichoszociális rizikófaktorokig. A társadalom- és magatartástudományok módszertanának fejlődése következtében az utóbbiak száma is jelentősen megnövekedett. Így például az alacsony társadalmi helyzet számos betegség, többek között szív- és érrendszeri megbetegedések kockázatát emeli.¹⁹ Ebben az összefüggésben ki kell emelni a táplálkozás, a dohányzás vagy a túlzott alkoholfogyasztás státusfüggőségét is, hiszen az életmód, az egészségmegtartás, valamint a társadalmi helyzet összefüggése ebben az értelemben tehát a szív- és érrendszeri betegségek kockázatemelkedésében nyilvánul meg.²⁰ Hasonlóképpen, a daganatos halálozás társadalmi meghatározottságában kiemelten szerepel az életmódnak olyan eleme, mint a munkahelyen észlelt egészségkárosító környezeti tényezők jelenléte. Az alacsonyabb társadalmi státusú egyének emiatt fokozottabban veszélyeztetettek a foglalkozási betegségek és foglalkozási daganatok kialakulása szempontjából.²¹ A munkanélküliség vagy a szociális depriváció betegségkeltő hatását szintén igazolták a kutatások.

A pszichoszociális rizikófaktorok között napjainkra már igazolás nyert az is, hogy számos pszichológiai faktor rizikótényezőként szerepelhet egy-egy betegség kialakulásában. A negatív érzelmi hangulat és gondolkodás, a depresszív állapot például a magas vérnyomás betegség rizikófaktor, és növeli számos szív- és érrendszeri betegség kockázatát.²² Az ellenséges beállítódás (hosztilitás) nemcsak biokémiai szinten járul hozzá az erek állapotának romlásához, hanem dohányzásra is hajlamosít, azaz egy másik rizikófaktor esélyét is megemeli.²³ Nemcsak a betegségek kialakulásában játszanak azonban szerepet a pszichoszociális rizikófaktorok, hanem a betegségek prognózisában is, a betegségek lefolyása ugyanis eltér a betegek pszichoszociális körülményeitől függően. Ha két azonos korú férfibeteg szívinfarktusban megbetegszik, és a kórkép súlyossági foka szerint közel

azonos prognózissal kellene az esetükben számolni, a kimenetet a pszichoszociális rizikófaktorok jelentős mértékben módosíthatják. Ha az egyik beteg depressziós és özvegy, a másik pedig boldog családban él és nincs depressziója, a prognózis (például a gyógyulás időtartama vagy egyáltalán a fatális kimenet elkerülése) az utóbbi esetben lényegesen kedvezőbb lesz.

Míndezek következtében egyre inkább előtérbe kerül a pszichoszociális rizikófaktorok jelentősége, és a hagyományos rizikófaktorok mellett a nem hagyományos rizikófaktorokkal is növekvő arányban kell számolnunk. A prevenciót, egészségfejlesztést célzó programok kiemelten a hagyományos életmódbeli rizikófaktorok csökkentésével kívánják a betegségeket megelőzni. Ennek következtében az egyének egyre jobban odafigyelnek életmódjukra, például táplálkozási szokásaikra, s emiatt a nyugati típusú társadalmakban csökkenő előfordulást mutat a dohányzás, és emelkedő tendenciát a sportolás vagy az egészségtudatos táplálkozás.²⁴ A köztudatban az egészséges életmód domináns szerepe az egészség megőrzésében evidenssé vált. Mi a helyzet azonban a nem hagyományos, például pszichoszociális rizikófaktorokkal? Tudjuk-e például, hogy az ellenségesség vagy a konfliktusmegoldó képesség hiánya is megbetegíthet? Lehetséges, hogy ahogyan a hagyományos rizikófaktorok kontrollja egyre jobban megvalósul, többek között például az egyének növekvő egészségtudatossága, vagy a szűrővizsgálatok elterjedtsége következtében, a nem hagyományos rizikófaktorok szelektív hatása fog egyre inkább érvényesülni?

(A védőfaktorok jelentősége) Az egyének rizikóstátusa tehát hajlamosíthat betegségek kialakulására. Ugyanakkor a kutatások során kiderült, hogy számos rizikófaktor, illetve rizikómarker (amelyek nem közvetlenül járulnak hozzá a kockázattnövekedéshez, hanem mintegy jelzik a nagyobb kockázatot, mint például a nem vagy az életkor), csak nehezen vagy egyáltalán nem változtatható meg. Ennek következtében a rizikófaktorok két csoportját lehet elkülöníteni: a módosítható, illetve nem módosítható tényezők csoportját. Kérdés azonban, hogy mit lehet kezdeni az utóbbiakkal? Ezért újabban az ún. rizikó- és protektív modell értelmében nem csupán a rizikófaktorok azonosítása a cél, hanem a védőfaktorok felkutatása is. Ezek ugyanis még abban az esetben is képesek semlegesíteni, vagy legalábbis csökkenteni a betegségkockázatot, ha a rizikóstátus számos eleme nem módosítható. Ezt a semlegesítő, kiegyenlítő hatást a biokémiában pufferhatásnak nevezik, s ilyen értelemben a kockázatkiegyenlítő magatartásokat pszichoszociális puffereknek tekinthetjük.²⁵

A stressz például a modern társadalomban mindennapi tapasztalattá vált, a felgyorsult életritmus, a folyamatosan észlelhető gyors változások jelentős stresszhatást közvetítenek, amelyek szinte kivédhetetlenek. Megelőzni nem tudjuk, ha társadalomban élünk. Ismeretes, hogy a túlzott stresszhatás megbetegíthet. Számos betegség kialakulásában játszik szerepet a stressz, sőt, nem is beszélhetünk stresszbetegségekről, hiszen a stressz szinte minden betegség esetében kockázattnövelő, például az immunrendszert gyengítő vagy egyéb biokémiai hatásai révén. Igazából nem is rizikófaktorról, hanem mediátor tényezőről van szó, amely számos egészségkárosító hatás közös mechanizmusát jelenti.²⁶ Mégis, annak ellenére, hogy a stressz nap, mint nap jelen van életünkben, sokan egyáltalán nem betegszenek meg, ha megfelelő adaptációs kapacitással rendelkeznek, azaz képesek feldolgozni a stresszhatásokat. A stressz „pufferelésében” szerepet játszik a hatékony konfliktusmegoldó képesség vagy a társas támogatás.

Először a fiatalok problémaviselkedésével, például az agresszív viselkedéssel, drogfüggőséggel vagy a serdülőkori depresszióval kapcsolatban figyelték meg a rizikó- és protektív tényezők egyensúlyának szerepét. Korábban ezekben az esetekben is a rizikófaktorok azonosítására helyezték a hangsúlyt. Az otthoni és iskolai környezet számos eleméről

derült így ki, hogy emelik például a drogfogyasztás vagy a magatartászavarok kialakulásának kockázatát.²⁷ S bár természetesen az egészségfejlesztési programok során az iskolai környezetben is történnek attitűdbeli változások, mint ahogy például a családterápia során is az egyéni szintet meghaladóan történik a gyógyítás, a konfliktusmentes környezet kialakítása nem lehetséges. A konfliktusok, a stressz hozzátartozik az élethez. Ezek elkerülése helyett a hatékony konfliktuskezelő, stresszoldó technikák elsajátítása a cél,²⁸ hasonlóan ahhoz, hogy a kórokozók teljes kiirtása és steril környezetben tartózkodás helyett a hatékonyan működő immunrendszer a megoldás. Ahogyan létezik testi, ugyanilyen értelemben létezik lelki immunitás is, a megfelelő védekezőképesség segítségével fel tudjuk vértézni magunkat a káros hatásokkal szemben.²⁹

A protektív hatások kiemelt szerepet játszanak mind a testi, mind pedig a lelki értelemben vett ellenálló képesség formálásában. Ezek erősítésére még inkább szükség van olyankor, ha olyan környezetben él az egyén, amely stresszhatásokkal telített, vagy ha megemelkedett hajlama van valamilyen betegségeire. Nemcsak rizikóstatus létezik, hanem protektív státus is, s ennek feltérképezése ugyanolyan fontos a hatékony alkalmazkodás céljából, mint a veszélyek számbavétele. Hasonlóan a rizikófaktor meghatározásához, egy protektív tényezőnél is alapkövetelmény, hogy önmagában is képes legyen kockázatsökkentő hatásra, és a hatásmechanizmus biokémiai szinten is igazolható legyen. A protektív tényezőkről fontos tudni azt is, hogy nem egyszerűen a rizikófaktorok hiányáról, tehát nem „fordított rizikóhatásról” van szó. A vallásosság például igazolt védőfaktor, amely számos mechanizmuson (például lelki támogatás, életmód-szabályozás, karitatív beállítódás) keresztül fejti ki jótékony hatását.³⁰ A vallásosság hiánya azonban önmagában nem rizikófaktor. A sportolás szintén védőfaktor, számos, biokémiai szinten is igazolható jótékony hatást fejt ki a szervezetre.³¹ Hiánya azonban nem vezet betegséghez, szemben az ún. „ülő életmóddal”, ami a fizikai aktivitás alacsony szintjét jelenti, nem egyszerűen az aktív sportolás hiányát. Ugyanígy a káros szenvedélyekkel kapcsolatban is elmondható, hogy a dohányzás vagy a drogfogyasztás mellőzése még nem protektív tényező.

Az életmódnak számos egészségkockázatot növelő és protektív aspektusa van. A protektív tényezőkkel kapcsolatban is elmondható azonban, hogy a rizikófaktorokhoz hasonlóan itt is megkülönböztetünk hagyományos és nem hagyományos védőfaktorokat. A nem hagyományos védőfaktorok, azaz főként pszichológiai jellemzők egészségvédő hatásaira a pozitív pszichológiai kutatások irányították a figyelmet. Napjainkra pedig már az egészségfejlesztő programoknak integráns részévé kezd válni a készségfejlesztés, a pozitív, egészségtudatosságot is erősítő személyiségjegyek és készségek fejlesztése.

(Az egészséges személyiség, mint a védőfaktorok forrása) Ha az egészség jelentéséből indulunk ki, a holisztikus egészségkép nemcsak azt hangsúlyozza, hogy a teljesség, tökéletesség jelenti az egészséget, hanem azt is, hogy az egészség lényegileg dinamikus egyensúlyi állapot.³² A dinamikus jelző azt fejezi ki, hogy nem statikus állapotról van szó, azaz folyamatosan változó feltételek mellett kell a relatív egyensúlyi állapotot megőrizni. A betegség vagy magatartászavar ebben az értelemben véve adaptációs zavar következményei, azaz az egyensúly hosszabb ideig fennálló megbomlásának jelei. Az egyensúly megteremtéséhez mindenekelőtt hatékony adaptációra, alkalmazkodásra van szükség. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha elegendő adaptációs kapacitás áll rendelkezésre az egyén számára. A megfelelő adaptációs kapacitást viszont nem egyszerűen a rizikófaktorok hiánya biztosítja, hiszen a mai, ún. kockázati társadalomban ez nem is lehetséges.³³ A védőfaktorok erősítésére ezért nagyobb szükség van, mint valaha. A nem hagyományos védőfaktorok közül egyre inkább az attitűdök, az érzelmek, a személyiségjegyek felé fordul a figyelem.

Az emberi karakterjegyek önmagukban se nem negatívak, se nem pozitívak, csak hatásuk alapján nevezhetjük őket kockázatot emelő vagy védő jellegűnek. A kérdés az, hogy mennyire szolgálják az egyén és környezete közötti adaptációt.³⁴ Az egészséges karakterjegyek olyan vegetatív idegrendszeri, hormonális, enzimatikus stb. folyamatokat indítanak el a szervezetben, amelyek az egészségre védő hatásúak. Ez a meghatározás még akkor is igaz, ha az uralkodó korszellemnek egyenesen ellentmond, mint például az altruizmus, a spiritualitás vagy a mértékletesség, amelyek nem éppen a fogyasztói társadalom normáihoz igazodnak. A pszichológiai védőfaktorok között vannak érzelmi szintűek, mint például az optimizmus, a boldogság, a megelégedettség; motiváció szintűek, mint az önmegvalósítás vagy a belső motiváció; intellektus szintűek, például bölcsesség, kreativitás, érzelmi intelligencia, eredetiség; társas készségek, például empátia, proszociális viselkedés, kommunikációs készség; és társadalmi szintűek, mint a tolerancia, méltányosság, szolidaritás.

A pozitív pszichológiai irányzat a betegségcentrikus megközelítés és a kóros eltérések elemzése helyett azt kutatja, hogy miként élhetünk boldogan és egészségesen a mai, mindennapi kockázatokkal tarkított társadalomban. Ahogy Seligman és Csikszentmihalyi, a pozitív pszichológia mozgalmának két úttörő egyénisége megfogalmazta: azoknak a tényezőknek a felkutatása és erősítése a cél, amelyek az egyének és közösségek virágzását, jóllétét segítik elő.³⁵ Nem a negatív történések, problémák, konfliktusok kiiktatására való törekvést javasolja, hanem a velünk történő események helyes és tudatos feldolgozását, és ennek eredményeként a pozitív tapasztalásokat állítja a középpontba. Egyszóval az adaptáció sikeres megoldásainak képességét hangsúlyozza, a folyamatos személyiségfejlesztés lehetőségeire koncentrál. Ehhez azonban tudnunk kell, melyek az adaptációt segítő személyiségjegyek, azaz milyen az egészséges személyiség.

Az egészséges személyiség legfontosabb tulajdonsága, hogy elősegíti az egyén hatékony alkalmazkodását adott körülmények között. Az egészséges személyiséget úgy is nevezzük, hogy „érett, integrált személyiség”³⁶. Az integráltság továbbá azt is jelenti, hogy az érett személyiség képes integrált módon észlelni az élet történéseit, mintegy folyamatában látni és elhelyezni azokat a változások tükrében. Az integráltság továbbá azt is jelenti, hogy az egyén képes az ellentétes nézetek összehangolására. Nem feltétlenül azonosul velük, nem is minden esetben képes elfogadni azokat, de a másik nézőpontot is képes értelmezni adott körülmények között. Jellemző rá továbbá a megfelelő reagálóképesség, reflexivitás, ami az adaptív viselkedés képességének sajátossága. Nélkülözhetetlen az egészséges személyiség működéséhez az érzelmi intelligencia bizonyos szintje is. Ez megnyilvánul például abban, hogy az egyén képes saját érzelmeit kontrollálni, illetve saját és mások érzelmeit értékelni, valamint azokra megfelelően reagálni. A hatékony kommunikációs készség, diszkrét szociális nyitottság, érdeklődés mellett az egyénnek képesnek kell lennie megfontolt és nem elhamarkodott döntésekre.

Vajon az egészséges személyiség mindig boldog és kiegyensúlyozott, sikeres és hatékony? Újabban a személyiségfejlődéssel kapcsolatban felmerült, hogy a személyiségfejlődés komplexitása, az érettség és integritás talán fontosabb, mint maga a boldogság.³⁷ Az önreguláció akkor hatékony, azaz akkor segíti elő a személyiségfejlődést, ha az egyén képes rugalmasan kezelni élete történéseit, s akár veszteségekről, akár sikerekről van szó, azok szélesítik látókörét, biztosítják alkalmazkodását. Ide tartozik ezért a változások „menedzselése” is, az életváltoztató tapasztalatokkal való megbirkózás. Az egészségfejlesztési programokban való részvétel akkor sikeres, ha készen állunk életmódunk, magatartásunk bizonyos elemeinek megváltoztatására. Ez a változás pedig szorosan összefügg a választások felett érzett kontrollal.³⁸ Az érettség magában foglal egyfajta életbölcsességet, az életünk koherenciáját, az élet értelmébe vetett hitet.³⁹ A boldog élet helyett az értelmes élet

az, ami elégedetté tesz, ami elősegíti személyiségünk fejlődését, integritását. Nem maguk az élet történései azok, amelyek segítenek a fejlődésben, ezek csupán lehetőségek a fejlődésre. A történések megélése, a tapasztalatok feldolgozása, az élmények betegítenek meg, vagy tartanak egészségesen. A rizikó- és védőfaktorok hatása a *Self*, az Én szűrőjén át jut szervezetünkbe, és idéz elő egészséget vagy betegséget.

(Életmód helyett életvezetés az egészségfejlesztés fókuszában?) Az életmód sok mindent elárul az egyénről, de még többet árul el életvezetése, személyiségének integritása, érettsége vagy annak hiánya. Az életmód-változtatás az egészségfejlesztés egyik lényeges eleme, de ugyanilyen lényeges az is, hogy az egyén birtokában legyen a hatékony életvezetési készségeknek.⁴⁰

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy nem arról van szó, hogy az egyén élete minden szempontból problémamentes legyen. Manapság a könyvesboltok telve vannak olyan csodákat ígérő könyvekkel, hogy amennyiben az egyén megváltoztatja gondolkodását, csak pozitív dolgok fognak vele ezután történni. Természetesen nem erről van szó, hiszen az élet történései vagy változásai – akár pozitívként, akár negatívként éljük is meg azokat – folyamatosan zajlanak. Ha csak olyan változások történének életünkben, amelyek nem kívánnak erőfeszítést, akkor nem is fejlődnénk. Gondoljunk csak a sportversenyekre, amelyeket hosszú, kemény edzések előznek meg. Ha nem volnának konfliktusok életünkben, a konfliktusmegoldó képességünk nem is fejlődne. A pozitív fejlődés inkább azt jelenti, hogy életünk történései személyiségünkön belül olyan karakterjegyek megerősödését vonják maguk után, amelyek elősegítik az alkalmazkodást és az egészséget. Ilyenek például a kompetencia, az önbecsülés, a kreativitás vagy a társas kapcsolatépítési készségek. A kompetens viselkedés tehát nem azt jelenti, hogy kikerüljük a problémás helyzeteket, hanem hogy egyre hatékonyabban vagyunk képesek megoldani azokat. Ha pedig ez nem sikerül, akkor ezt tudomásul vesszük, mint egy kevésbé hatékony próbálkozást, és ezzel gyengésséget is a személyiségfejlődési, tanulási folyamat részeként könyveljük el.

Ahhoz, hogy az egyén képes legyen kompetens viselkedésre, mindenekelőtt életvezetési készségekre van szükség, azaz egyéni és társas készségek hatékony használatára az életproblémák megoldására készítő helyzetekben. Még akkor sem biztos azonban, hogy mindig hatékonyan tudjuk alkalmazni ezeket a készségeket, ha már elsajátítottuk őket. A hatékony alkalmazáshoz az egyénnek szüksége van egy alapvetően bizalom alapuló és pozitív (azaz optimista) viszonyulásra önmagához, környezetéhez, valamint az élet dolgaihoz, amelynek megoldására az egyén képesnek hiszi magát. Lényeges az is, hogy a viszonyulásnak egyszerre kell optimistának lennie, és a realitás talaján állnia. Az egyéni készségek mellett azonban ugyanilyen fontosak a szociális készségek, annál is inkább, mert az előbbieket is nagyrészt társas közegben nyilvánulnak meg és nyernek visszacsatolást. A szociális készségek a modern, individualista társadalomban különösen sorvadásnak indultak. Az egyéni boldogulásra, egyéni önmegvalósításra kihelyezett figyelem sokszor elfelejti azt az evidenciát, hogy az ember társas lény.⁴¹ A szociális kompetenciát is gyakran összekeverjük azzal, hogy az egyén képes saját akaratát másokra erőltetni, „győzni”, nem a kompromisszumkészséget; tehát azt, hogy az egyén képes legyen úgy érvényesíteni saját elképzeléseit, hogy azt közben másokkal összehangolja. Lehet, hogy a versengő attitűd sikeres jellemvonás a mai társadalomban, de sokan egészségük elvesztésével fizetnek érte. A harmóniára törekvő személyiségjegyek inkább segítenek megőrizni a testi és lelki egészséget, mint a konfliktusokat keltő, megosztottságot elfogadó beállítódás.

Mindenki szeretne egészséges maradni. A posztmodern társadalom normatív és viselkedési szabályainak útvesztőiben azonban nem könnyű eligazodni. A kutatások azt igazolják,

hogy mégis lehetséges megtalálni az egészség megőrzéséhez vezető utat. Az életmód mellett az életvezetés bizonyos elemeinek megváltoztatásával közelebb jutunk a betegségek megelőzéséhez. Újabban vizsgálatok sora bizonyítja, hogy vannak olyan személyiségjegyek, életvezetési készségek, amelyek protektív tényezőként szerepelnek. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az életmódot nem könnyű megváltoztatni. A személyiségünk megváltoztatása pedig még nehezebbnek tűnik. Ugyanakkor az életmódunk és a személyiségünk is folyamatosan változik, gyakran tudattalanul vagy kényszerek hatására. Csak rajtunk múlik, hogy örömmel és tudatosan tesszük, vagy kiengedjük kezünkől a kontrollt.

JEGYZETEK

- 1 GIDDENS, A.: *Modernity and self identity*. Polity Press, Cambridge, 1991.
- 2 WEBER, M.: *Economy and Society*. University of California Press, Berkeley, CA., 1978.
- 3 DAHRENDORF, R.: *Life chances*. University of Chicago Press, Chicago, 1979.
- 4 PIKÓ B.: *Kultúra, társadalom és lélektan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- 5 BECK, U.: *Risk society: Towards a new modernity*. Sage, London, 1992.
- 6 FEATHERSTONE, M.: *Lifestyle and consumer culture*. *Theory, Culture & Society*, 1987, 4, 55-70. o.
- 7 COCKERHAM, W.C.: *Health and social change in Russia and Eastern Europe*. Routledge, New York, 1999.
- 8 MECHANIC, D.: *Adolescents at risk: New directions*. *Journal of Adolescent Health*, 1991, 12, 638-643. o.
- 9 PIKÓ B. (szerk.): *Introduction to medicine. Basic principles of behavioral sciences and preventive medicine*. University of Szeged, Faculty of Medicine, Szeged, 2004.
- 10 JACKSON, R.: *Guidelines on preventing cardiovascular disease in clinical practice*. *British Medical Journal*, 2000, 320, 659-661. o.
- 11 LONN, E.M., YUSUF, S.: *Emerging approaches in preventing cardiovascular disease*. *British Medical Journal*, 1999, 18, 1337-1341. o.
- 12 RODRÍGUEZ-ARTALEJO, F., BANEGAS, J.R.B.: *Cardiovascular epidemiology and prevention*. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 2004, 58, 116-119. o.
- 13 KOPP M., KOVÁCS M.E. (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2006.
- 14 LESPÉRANCE, F., FRASURE-SMITH, N.: *Depression in patients with cardiac disease: A practical guide*. *Journal of Psychosomatic Research*, 2000, 48, 379-391. o.
- 15 BRUHN, J.G., CHANDLER, B., MILLER, C., WOLF, S.: *Social aspects of coronary heart disease in two adjacent ethnically different communities*. *American Journal of Public Health*, 1966, 56, 1493-1506. o.
- 16 LASKER, J.N., EGOLF, B.P., WOLF, S.: *Community social change and mortality*. *Social Science and Medicine*, 1994, 39, 53-62. o.
- 17 KOVÁCS E., PIKÓ B.: *Nem hagyományos egészségvédő faktorok szerepe a prevencióban: család, társas támogatás, egészség*. : HIPPOCRATES, 2007, 9(3), 108-111. o.
- 18 PIKÓ B.: *Fiatalok pszichoszociális egészsége és rizikómagatartása a társas támogatás tükrében*. Osiris, Budapest, 2002.
- 19 PIKÓ B.: *Egészségpszichológia. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2002.*
- 20 POMERLEAU, J., PEDERSON, L.L., OSTBYE, T., SPEECHLEY, M. SPEECHLEY, K.N.: *Health behaviours and socio-economic status in Ontario, Canada*. *European Journal of Epidemiology*, 1997, 13, 613-622. o.
- 21 JENKINS, C.D.: *Social environment and cancer mortality in men*. *The New England Journal of Medicine*, 1983, 308, 395-398. o.
- 22 JONAS, B.S., LAND, J.F.: *Negative affect as a prospective risk factor for hypertension*. *Psychosomatic Medicine*, 2000, 62, 188-196. o.
- 23 BRUMMETT, B.H., WILLIAMS JR., R.B.: *Hostility and risk for disease*. *Current Opinion in Psychiatry*, 1998, 11, 607-613. o.
- 24 BLAXTER, M.: *Health and lifestyles*. Routledge, London, 1990.
- 25 COHEN, S., WILLS, T.A.: *Stress, social support and the buffering hypothesis*. *Psychological Bulletin*, 1985, 98, 310-357. o.
- 26 NAJMAN, J.M.: *Theories of disease causation and the concept of general susceptibility. A review*. *Social Science and Medicine*, 1980, 14, 231-237. o.
- 27 DEKOVIĆ, M.: *Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence*. *Journal of Youth and Adolescence*, 1999, 28, 667-685. o.
- 28 PIKÓ B. (szerk.): *Ifjúság, káros szenvedélyek és egészség a modern társadalomban*. L'Harmattan, Budapest, 2005.

- 29 OLÁH A.: Megküzdés és pszichológiai immunitás. In: Pléh Cs., Boross O. (szerk): Bevezetés a pszichológiába. Osiris, Budapest, 2002, 631-634. o.
- 30 National Institute on Aging, Fetzner Institute Working Group: Measurement scale on religion, spirituality, health, and aging. National Institute on Aging, Bethesda, 1997.
- 31 PIKÓ B., KERESZTES N.: Sport, lélek, egészség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007.
- 32 World Health Organisation. Health promotion: a WHO discussion on the concept and principles. World Health Organisation, Geneva, 1984.
- 33 BECK, U.: Risk society: Towards a new modernity. Sage, London, 1992.
- 34 STERNBERG, R.J.: Implicit theories of intelligence, creativity, and wisdom. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985, 49, 607-627. o.
- 35 SELIGMAN, M.E.P., CSIKSZENTMIHALYI, M.: Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 2000, 55, 5-14. o.
- 36 BUSS, D.M.: Evolutionary psychology: The new science of the mind. Allyn & Bacon, Boston, 1999.
- 37 KING, L.A., HICKS, J.A.: Whatever happened to "What might have been"? Regrets, happiness, and maturity. *American Psychologist*, 2007, 62, 625-636. o.
- 38 HITZLER, R., KOENEN, E.: Kehren die Individuen zurück? Zwei divergente Antworten auf eine institutionentheoretische Frage. In: Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (szerk.): Riskante Freiheiten. Suhrkamp, Frankfurt Am Main, 1994, 447-465. o.
- 39 PIKÓ B.: Lelki egészség a modern társadalomban. Akadémiai Kiadó, Budapest
- 40 BOTVIN, G.J., GRIFFIN, K.W.: Life skills training as a primary prevention approach for adolescent drug abuse and other problem behaviors. *International Journal of Emergency Mental Health*, 2000, 4, 41-47. o.
- 41 KISS A., PIKÓ B.: Elidegenedett én a posztmodern, fogyasztói társadalomban. *Valóság*, 2004, 46(7), 57-63. o.

A romániai magyar sajtó mérföldkövei

A romániai magyarság XX. századi története során három fő erővonal, három döntő esemény befolyásolta a bel- és kisebbségpolitika alakulását, s ily módon a sajtó működését, szemléletét, strukturáját. E három eseményt három évszámmal jelölhetjük (1920, 1945, 1989), mégis csupán két csoportba sorolhatjuk, így csoportosíthatjuk: 1920, 1945, valamint 1989. A jelen írás azt tekinti át, hogyan hatott Trianon, a kommunista diktatúra és az 1989-es eseménysorozat a romániai magyarság sajtójára. Ugyanakkor az első két esemény, jelenség ilyen tekintetben egyazon helyre sorolható, s a harmadik – azaz az 1989-es mód-szerváltás – jelentette a nagyobb cezúrát. Az első két esetben rövid történeti áttekintés és háttérismertetés is tartozik a témához. Ugyancsak megtalálható ez az 1989 utáni korszak sajtótörténeti áttekintésében, ám ebben az esetben további részletes elemzés és leírás egészíti ki a bemutatást.

Örökérvényű megállapítás, hogy teljes sajtószabadság nem létezik és nem is létezhet. A szabad sajtó a mindenkori hatalom egyik legfontosabb korlátja, így maga is hatalom – hiszen hatalmat csak egy másik hatalommal lehet korlátozni.

Max Weber szerint az állam és a politika is fizikai erőszakon alapszik, ez működtet minden rendszert, s megszűnése anarchiához vezetne. Ennek tudatában jobban megérthető, miért is törekszik a vezetés ilyen vagy olyan formában, de mindig korlátozásra, kíméletlen (bár gyakran burkolt) érdekérvényesítésre. A sajtó pedig – a modern társadalmakban betöltött ideális és elméleti szerepét tekintve legalábbis – nem más, mint a hatalom mumusa: ellenőr, felvigyázó, kritikus és/vagy bíró. Az is nyilvánvaló, hogy a sajtó a társadalmi kommunikációs folyamat egyik fontos közvetítő eleme, s mint ilyen szüntelen nyomás alatt áll: különböző érdekek és érdekcsoportok ténykedésének válhat áldozatává.

Így tehát szabad sajtó és hatalom szüntelen sűrűlődban van egymással. Utóbbi agresszív döntésekkel bármikor saját szolgálatába állíthatja a hírközlést, amely tulajdonképpen része a politikának. A sajtószabadság mértéke ilyenformán a mindenkori hatalom felvilágosultságának mércéje, de függvénye is annak.

A külső befolyás mellett a – csak elméletben létező – teljes sajtószabadság másik legfőbb akadálya maga az emberi tényező. Az individuum gondolatai, az őt vezérlő legfőbb eszmék ugyanis előbb-utóbb és kisebb-nagyobb mértékben, de felszínre törnek, az értékrendszer átsüt a megnyilvánulásokon. Mindez már önmagában véve is állásfoglalás, ami pedig a véleménynyilvánítás, a manipuláció magja lehet. (vö. Vitray Tamás egyik kedvenc fordulata: „az újságírás – bármelyik műfajára és formájára gondoljunk is, és a legjobb szándék ellenére is – eleve manipuláció. A sportriporterségtől a politikai jegyzetírásig mindig, minden formájában”.)

Így alakul ki aztán az „orientáltság”, így lesz egy sajtótermék, vagy a sajtó maga ilyen vagy olyan szemléletű. (A másik – manapság gyakoribb – ide vezető út nyilván, az eleve „vonalas” médiaorgánumok alapítása, valamint az egyes, független médiatermékek befolyás alá vonása. Ezt azonban itt most nem tárgyaljuk, a jelen részben történő elvi alapvetés szempontjából ugyanis nem érdemel részletesebb elemzést, hiszen ennek a fajta betagozódásnak minden eleme és stációja evidens, a szemünk láttára zajlik napjainkban is. Mindazonáltal a téma konkrétumaira az 1989 utáni állapotokat elemző fejezetekben visszatérünk.)

Az egyes ideológiákkal, törekvésekkel, paradigmákkal való rokonszenvezés, vagyis a szemlélet változását, alakulását a történelmi események diktálják. A sajtó komolyabb szemlélet- és/vagy struktúráváltása döntő fontosságú események vagy eseménysorozatok alkalmával következik be.

Elegendő csak átfutni a romániai magyarság XX. századi történetét ahhoz, hogy megállapíthassuk: három fő erővonal, három döntő esemény befolyásolta a bel- és kisebbségpolitika alakulását, s ily módon a sajtó működését, szemléletét és struktúráját.

E három eseményt három évszámmal jelölhetjük: 1920, 1945, 1989. Ugyanakkor tény, hogy az első két esemény(sorozat) egyazon irányba, a bezárulás, a szűkülés, a korlátozódás felé mutat. Ezért valamiféleképpen összetartoznak a jelent kontextusban, s így is tárgyaljuk őket. A harmadik már ellenkező előjelű: a nyitást, a kitágulást, a térnyerést hozza, még akkor is, ha nehezkesebben, mint annak idején remélni lehetett volna. Ez utóbbinak nagyobb teret szentelünk majd a továbbiakban, és a trendek, valamint a konjunktúra bemutatásán túl esettanulmánnyal is megvilágítjuk az akkori helyzetet.

Lássuk tehát, melyik korszak mit hozott – és esetenként mit vitt – sajtótörténeti vonatkozásban.

Trianon után a romániai magyar kisebbség markáns identitásmegetartó küzdelembe kezdett, megpróbált „berendezkedni”, minél élhetőbb miliőt teremteni az új, hirtelen jött kisebbségi léthez. A legelsőkhöz a sajtó indult fejlődésnek: kiépült a megfelelő intézményesített rendszer, a kiadványok nagy része felvállalta a kisebbségi önrendelkezés igényének hangsúlyozását is.

A korszak sajtóélete meglehetősen pezsgő volt, számos sajtótermék látott napvilágot, színesnek, finomvegyesnek mondható tartalommal, mégis felfedezhetünk bennük közös vonásokat, törekvéseket.

A kisebbségbe szorult erdélyi magyarságra általában is jellemző a hagyományok fokozottabb tisztelete, bizonyos – jó értelemben vett – konzervativizmus. A múlt század első éveiben jelentkezett, majd a 20-as években is tartott az a törekvés, hogy a vidéki városok korábbi, provinciális jellegű kultúráját eleven és korszerű szellemi élet váltsa fel. Ezt a programot képviselte több erdélyi magyar lap is (a kolozsvári *Haladás*, a dési *Erdélyi Figyelő*, a szatmari *Kalotaszeg*, a *Kolozsvári Szemle*, a szintén kolozsvári *Új Erdély*). Ugyancsak ezekben a sajtótermékekben jelentkezett a későbbi kisebbségi magyar irodalom néhány markáns egyénisége, közöttük Áprily Lajos, Tompa László, Reményik Sándor, Kós Károly, Szentimrei Jenő, Berde Mária, Bárd Oszkár, Ligeti Ernő. Ők képviselték a regionális hagyományokat, ők alapozták meg az erdélyi tradíció fontosságát, s az 1919-es fordulat után hozzájuk csatlakoztak azok a budapesti írók, akiket családi vagy kultúrpolitikai megfontolások vezettek vissza erdélyi szülőföldjükre, közöttük Benedek Elek, Bánffy Miklós és Kuncz Aladár, illetve Gaál Gábor, Franyó Zoltán és Kádár Imre. Szintén színre léptek azok a fiatalabb írók, akik már a kisebbségi lét körülményei között szereztek meghatározó tapasztalataikat, így Tamási Áron, Nyíró József, Kacsó Sándor, Kemény János és Karácsony Benő.

Az elvi küzdelmekben kifejlődő nemzetiségi irodalomnak létre kellett hoznia a maga struktúráját, a folyóiratok és kiadók rendszerét, a napilapok mellé. Elsőnek (még 1919 nyarán) Tabéry Géza jelentette meg Nagyváradon a *Magyar Szó*, illetve Zsolt Béla ugyancsak Nagyváradon a *Tavaszi* című folyóiratot. 1919–1920-ban Osvát Kálmán Marosvásárhelyen adta ki a *Zord Időt*, 1920–1922-ben Kádár Imre, Ligeti Ernő, Paál Árpád és Szentimrei Jenő szerkesztésében Kolozsvárott jelent meg a *Napkelet*, a *Keleti Újság* mellékleteként. Különleges volt Szántó György rövid életű képes revüje, a *Periszkóp* (Arad), s nagy példányszámú lappá nőtte ki magát Benedek Elek *Cimbora* című gyereklapja.

További említésre méltó kiadványok voltak még a következők: *Székely Közélet* (1918), *Brassói Lapok*, *Erdélyi Fiatalok*. A modern felfogásnak adott teret Franyó Zoltán 1924–1925-ben Aradon szerkesztett *Genius*, illetve *Új Genius* című folyóirata. 1926-ban jelent meg Dienes László *Korunkja*, 1921-ben pedig Reményik Sándor *Pásztortűz* című kiadványa.

Fontos szerep jutott a napi-, illetve hetilapoknak. Közülük a kolozsvári *Ellenzéket*, a *Keleti Újságot* és a *Vasárnapot*, a *Nagyvárad* *Naplót*, a *Brassói Lapokat* és a *Temesvári Hírlapot* kell megemlítenünk. Lényeges évszám 1928 is, amikor a marosvécsi íróközösség megjelenteti az *Erdélyi Helikont*, amelynek „az erdélyi gondolat” a vezéreszméje. Ez az eszme, a transzilvanizmus egyébként már a tízes évek sajtójában is tetten érhető, igazi kifejlődése azonban csak később következik be. (Ennek fontos zászlóvivője például a fentebb már említett, Kós Károly Sztánán szerkesztett *Kalotaszegye*.)

A század elején a Partium sajtóélete sokkal gazdagabb volt, mint Erdélyé, a két világháború közti időszakban azonban változott a helyzet, s Kolozsvár nőtte ki magát sajtóközponttá. Utána következett csak Nagyvárad, Arad, Marosvásárhely, Szatmárnémeti, Bukarest, Brassó, Nagykároly és Székelyudvarhely.

Jelentős szerep jutott a nemzeti önszerveződés eme szegmensében a kisvárosok, nagyközségek és a tehetősebb falvak iparvállalkozásainak, amelyek főleg napi- és hetilapokat, vallási kiadványokat, egyesületi értesítőket jelentettek meg. Egészen addig matatott ez a csendes konszolidáció, ameddig a fasiszmus rá nem törte az ajtót.

Ekkor az Erdély déli részén élő magyarság Antonescu tábornok fasiszta rendszerének uralma alá került. Sajtója és iskolahálózata szinte teljesen megszűnt. Az Észak-Erdélyben élő magyarok sem örvendhettek maradéktalanul a magyar állami keretek visszaállításának.

Demokratikus intézményeiket létükben fenyegette a hatalom, amely erdélyi berendezkedése után rögtön betiltotta a *Korunkat*. A szocialista eszmék akkor éppen üldözött képviselői a népi mozgalom, illetve a szociáldemokrácia lapjaiban és kiadójánál – a *Szabad Szóban*, a *Kis Újságban* és más lapokban – kaptak nyilvánosságot.

Másként alakult a sajtóélet az 1944-et követő évtizedekben. A második világháború után másodsor is meg kellett szervezni a sajtót. Annál is inkább, hogy mindössze hat kiadvány vészelte át azon kulturális intézmények feldúlását, amelyeket az erdélyi magyarság oly sok áldozattal létrehozott.

Jellemző erre a korszakra a független, a demokratikus, köztük a szocdem lapok elorsvasztása, közben a kommunista párt sajtó erősítése, egyeduralomra való törése. Szinte minden nagyobb erdélyi városban alakultak magyar lapok, amelyek azonban már egyértelműen „vonalasak” voltak. Így Brassóban a *Népi Egység*, Temesvárott a *Szabad Szó*, Székelyudvarhelyen a *Szabadság*, Nagyváradon a *Népakarat* és a *Fáklya*, Szatmáron a *Szabad Élet*, Aradon a *Jövő*, Kolozsvárott az *Erdélyi Szikra*, az *Erdély* és a *Világosság*. Bukarestben ekkor jelent meg a *Romániai Magyar Szó* című központi napilap (amely 1989 után, a kommunista rezsim második vonalával egyszerre ismét előtérbe lépett, és szinte napjainkig élt, amikor is ötét gazdaságilag „megölte”, majd annak örökébe lépett az *Új Magyar Szó* címet viselő klón.)

Ugyancsak ebben a korszakban jelent meg a rurális szócso, a *Falvak Népe*. A *Romániai Magyar Szó* 1951-ben formálisan az *Előrének* adja át a helyét. 1953-ban kiadják az *Iffjómunkást*, 1957-ben a *Tanügyi Újságot* és a *Munkáséletet*, 1956-ban a *Művelődési Útmutatót*, amely később – betiltásáig – *Művelődés* címen jelent meg.

Időközben megtörténik a közigazgatás átszervezése is, s ezzel egy időben új megyei lapok is indulnak: a csíkszeredai *Hargita*, a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör*, a szatmárnémeti *Szatmári Hírlap*.

Mindezen lapok életébe döntő módon szült bele a kommunista diktatúra erősödése, a kijátszhatatlanságra törekvő központi ellenőrzés és maga a bevaduló cenzúra. A kisebbségi lapok lényegében a hatalom szócsövei lettek, s egyben kirakati jellegűek voltak. Létük nevezhető a legfőbb pozitívumnak – már amennyiben egyáltalán méltányolandó, ha egy-egy lap kifejezetten a kisebbség nyelvén csapnivaló és specifikusan a kisebbséghez szólóan nem ír semmiről, hanem közvetít tükörfordított propagandát, mindezt az adott etnikumhoz tartozó szolgálatos árulók „kommentárjainak” segítségével közösségre szabva.

A romániai magyar lapokból tulajdonképpen a diktatúra erősödésével párhuzamosan tűnt el a mondanivaló, s egyre inkább tartani lehetett attól, hogy végül már senkihez sem szólnak majd. Sokszor – főleg a központi és megyei napilapok esetében – már csak egyszerű szórólapoknak, propagandaanyagoknak tündek az újságok: Különösen így volt ez a Dej-diktatúra egész ideje alatt, majd pár évnyi relatív enyhülés után a Ceausescu-rezsim utolsó éveiben.

Később – a nyolcvanas években – léteztek ugyan szamizdat lapok is (*Ellenpontok, Kiáltó Szó*), példányszámuk azonban annyira kicsi volt, hogy szinte csak néhány ember olvashatta őket. Nem is beszélve arról, hogy birtoklásuk, netán terjesztésük életveszélyes volt. Üzenetük így pusztába kiáltott szó maradt, a hatalom pedig hamarosan el is hallgattatta őket.

A kisebbségi sajtó azonban nemcsak a kommunista önkény cenzúrájának volt kitéve, hanem a nemzetpolitika, a kisebbségek beolvasztását célzó lépések áldozata is volt. Kettős szorításban a megsemmisülés veszélye fenyegette.

Az igazi változás, a komoly cezúra még hosszú évtizedekig váratott magára, s csak a század utolsó évtizedének beköszöntével jött el. Az 1989-es események egyik tagadhatatlan pozitívuma a viszonylagos sajtószabadság kivívása volt, mely az első euforikus hónapok teljessége óta érezhetően szűkült, s szabadságba ment át. *Ennek a fordulatnak, s az ezt követő fejleményeknek nagyobb helyet érdemes szentelni, hiszen ez már közvetlenül átvezet a mába.*

A decemberi események után a romániai magyar lapok kétharmada címet változtatott. Sok új lap látott napvilágot, ám jórésztük gazdasági nehézségek miatt hamar meg is szűnt. A lapok számának robbanásszerű növekedését a hosszú évtizedeken át elfojtott önkifejezési vágy segítette, de az új kiadványok megjelenése feltétlenül összefügg a kisebbségi magyarság 1989 után újrakezdődő önszerveződésével, valamint a nyiladozó üzleti látásmóddal is.

Mint előbb láttuk, a megyei napilapok (az összes többi újsághoz hasonlóan) a pusztta túlélésre törekedtek az előző rendszerben, illetve a Párt hátán léteztek csak. 1989 után ezek az átörökített lapok lettek azok, amelyek a változást követően is kicsi, de biztosabb anyagi és némi szellemi háttérrel láthattak munkához.

Fejlődésük azonban nem mondható látványosnak: nagy gazdasági vállalkozásokká sem nőttek ki magukat, még terjedelmük sem változott számottevően. Mégis szükség volt (és az aktuális felmérések szerint van) rájuk, s talán ők építkeztek a legbiztosabb alapra – igaz, hogy a konjunktúra is nekik kedvezett a „félfordulatkor”. (Ilyen például a kolozsvári *Szabadság*, a csíkszeredai *Hargita Népe*, a marosvásárhelyi *Népújság*, a nagyváradi *Bihari Napló*.)

Az 1989-es események után olyan hosszú, instabil időszak jött el Romániában, amely számos vonatkozásban ma is tart, s ez rányomta bélyegét a sajtóra is. A legingatagabb időszak 1989–2000 közöttre tehető. Ebben az adott periódusban élve úgy tűnt, változásnak nyoma sincs. Visszatekintve azonban érzékelhető, hogy mind társadalmi, mint politikai téren tart a lassú változás: akár csak 1997-tel összevetve azonnal nyilvánvalóvá lesz, hogy pregnáns különbségek vannak az akkori és a mostani romániai viszonyok között.

Ami a sajtót illeti, az nem is a társadalommal együtt mássza meg lassanként a változás lépcsőit, hanem beszállt a liftbe: így – bár a pincéből együtt indult minden és mindenki mással – máris magasabbra jutott, mint általában véve Románia.

Már csak ezért is érdekes és releváns tehát úgy elemezni az 1989 utáni romániai magyar sajtóviszonyokat, hogy a jelen esszé szerzőjének korabeli – azaz éppen tíz évvel ezelőtti – vonatkozó elemzéséből is idézünk. Ebből még nyilvánvalóbbá válik, melyek azok az összetevők, amelyek változtak, illetve milyen vonatkozásban maradt mozdulatlan a konjunktúra. Az is szembeszökő lesz, mennyit és mennyiben változtak a trendek, s e módosulások miatt milyen előrejelzések nem váltak valóra.

Íme tehát a korhú, helyszíni jelentés arról a frontról, amely a jelen írás fő témája is: „’89 után a teljes kisebbségi magyar sajtó orientációja megváltozott. A monolitikus propaganda helyett természetszerűen teret nyertek benne a különböző eszmerendszerek. A legszembeötlőbb vonulat azonban még mindig a sajtónkban is a hagyománytiszteletből táplálkozó – és a diktatúra után újjáéledt – konzervativizmus. Ez egyrészt szükséges (hiszen társadalmi-történelmi-politológiai kompenzációja a kommunista diktatúra évtizedeinek), másrészt azonban mára már elavult, sokat vesztett igazi alapértékeiből. A kül- és belföldi változások eredményeképpen a hagyományos nemzeti tartalmak előregedtek, és nem születtek modern, korszerű nemzeti tartalmak a helyükbe.

A tradíció, mint érték egész Európában hanyatlóban van, a devalválódás üteme azonban változó, Erdélyben sokkal lassúbb. Ezen fogalmak (konzervativizmus, tradíció, nemzeti tartalom) jelen esetben összefüggenek, s talán ebből ered a kisebbségi sajtó nagy részére vonatkoztatható legkomolyabb negatív jelenség. Nevezetesen a rosszul értelmezett összetartás, az etnikum politikai pártjának (manapság már: pártjainak) feltétel nélküli támogatása, a kritika visszaszorítása. A központi napilaptól a helyi kiadványokig sok sajtótermékben megfigyelhető ez a tendencia, ami még nem jelent ugyan mindig elkötelezettséget, függőséget, mégis a sajtó objektivitásának rovására megy.

Kétségtelenül vannak ellenpéldák is, létezik a pártfüggetlen kisebbségi újságírás is, ez azonban a bulvár felé kezd elhajlani (ld. pl. a társadalmi-politikai folyóiratként útjára indított, majd gyökeresen átalakított és lebutított *Európai Időt*). Ami a napilapok esetében vizsgálható igazi és teljes függetlenséget illeti, az csak egyes szerkesztőségeken belül, egyedi esetekben, azaz individuumok szintjén nyilvánul meg, lapszinten nem, lapszinten nem. Azaz – amennyiben nem megengedők, hanem következetesek vagyunk – nincs.

A romániai sajtó egészét érintik azok a gazdasági nehézségek, amelyek részben az általános válságból eredeztethetők, részben pedig mesterségesek, azaz a cenzúra szerepét vették át. Az adott kiadvány előállításához szükséges eszközök és pénzalapok hiánya azért súlyosabb mégis kisebbségi lapok esetében, mert ezek már eleve csak korlátozott számú olvasóhoz szólhatnak, s ez határt szab terjeszkedésüknek, népszerűségük és ezen keresztül jövedelmezőségük növelésének. A kisebbség sajtótermékeinek egy része (külföldi) támogatás igénybevételével jelenik meg, az is megfigyelhető azonban, hogy bizonyos esetekben a magyarság köréből kikerülő személy válik kisebb sajtócézárrá. Ő birtokolja a tőke jelentős részét, és az ő döntéseitől és néha szakértelmétől függ a kezében lévő kiadványok sorsa (pl. Verestóy Attila). Ezzel együtt kijelenthető, hogy a teljes romániai magyar lapkiadás és sajtóstruktúra törékeny, nem tud kellőn megfelelni a versenyhelyzetnek, s ennek oka jelentős részben gazdasági. Ez pedig jelen pillanatban elválaszthatatlanul összefügg az ország általános gazdasági, politikai helyzetével. A másik ok viszont a szakmai felkészületlenség, valamint a „megélhetési újságírás” és a szerkesztőségeken belüli őrségváltás lassúsága, ami még akár hosszú évtizedekig is amatőr szinten tarthatja a hazai magyar sajtót.

»Mert a demokrácia csak a lelkiileg művelt és fegyelmezett emberek között működik

jól. (...) A demokrácia nagy nehézsége minden más rendszerrel szemben éppen abban áll, hogy erkölcsi érettséget követel meg a társadalom minden tagjától, vagy legalábbis annak döntő többségétől« – ha a Márton Áron szavaival megfogalmazott erkölcsi érettség, vagyis a demokrácia felé halad tovább Románia, az lehet az egyedüli biztosítéka a sajtó, és ezen belül a kisebbségi sajtó túlélésének és a káoszról való kilábalásának.”

Eddig tartott tehát az 1989 utáni időszakot – gyakorlatilag a változások első évtizedét – bemutató gyorselemzés. Ami ezután következett, az már a román EU-csatlakozással, a belső politikai változásokkal és a Nyugat felé való hangsúlyosabb nyitással, illetve a nyugati befektetőknek a romániai sajtópiacra való benyomulásával is összefügg. Ez ugyanis gyökeresen átalakította a hazai sajtópiac – és ezen belül a magyar sajtóvilág – szerkezetét.

Alig telt pár évbe és jelen pillanatban már ott tartunk, hogy a sajtópiac felosztása, nem-hogy megkezdődött, de lényegében lezárult. A hazai és külföldi konszernek közötti harc szükségképpen véget ért, mert lényegében nincs több igazán számottevő szabad tér, megszerzhető sajtóorgánum. A jövőben is lehetőség van még persze változásokra, de már csak a konszernek közötti tárgyalások, vagy a „hit and run” jellegű akciók folyamányaképpen.

Két fő trend figyelhető meg: az országos médiaorgánumokat (természetesen nem csak a nyomtatott sajtóban) vagy világszintű multik, vagy hazai óriások tartják ellenőrzés alatt (Ringier, MediaPro stb.), míg a regionális orgánumok megszerzéséért, illetve azok megtartásáért (itt értelemszerűen főleg napilapokért) a jelenlegi tulajdonosok és a kisebb multik futottak versenyt (pl. az egyik legnagyobb ilyen érdekeltségű vállalkozás az Ausztriából indult, Magyarországon át érkezett és már Ukrajna felé tekintető Inform Média).

Mint azt a romániai magyar sajtót vizsgáló magyarországi elemző, Gavra Gábor is megjegyzi, a 18 évvel ezelőtti változások óta eltelt idő így összegezhető: „A megyei lapok elkerülték az 1990-ben csomagban privatizált magyarországi társorgánumaik sorsát, azaz nem kerültek egyetlen multinacionális befektető kezébe. Ehelyett a kiadók tulajdonjogát túlnyomórészt a szerkesztőségek tagjai szerezték meg spontán privatizáció útján. A romániai magyar sajtóban az 1989-es fordulat után 10 évig nem bukkant fel nemzetközi szakmai befektető; az 1999-ben indult *Krónikába* szálltak be magyarországi befektetők; két évvel később pedig a *Nyugati Jelelnél* és a *Bihari Naplónál* bukkant fel egy tengerentúli szakadt erélyi magyar üzletember, illetve egy, a magyarországi megyei sajtóban is érdekelt osztrák cég.” Ezt közvetően indult meg a már említett lapfelvásárlási és -alapítási verseny, amely mostanság látszik véget érni.

További fontos részlet, hogy az RMDSZ néhány prominens politikusa több erdélyi médiapiaci termékben érdekelt tulajdonosként, sőt, az egyetlen országos magyar napilapban is. Emellett van példa rá (például Nagyváradon), hogy román vállalkozók bizonyos üzleti megfontolásokból indítottak magyar lapot, miután a már létezőt sikertelenül próbálták felvásárolni.

A fennebb vázolt tulajdonosváltások (a regionális orgánumokért zajlott verseny az addigi tulajdonosok, pontosabban általában az adott lapoknál dolgozókból álló zárt részvénytársaságok és a kisebb multik között) soha nem mentek egyszerűen. Az egész jelenség hazai történetében is első, ráadásul tipikus példa erre a nagyváradi *Bihari Napló* (és ezzel párhuzamosan az ugyancsak felvásárolt nagyváradi „laptestvér”, a román nyelvű *Jurnal Bihorean*) sorsa. Ezért ezt kronologikusan, sajtótudósítások tükrében mutatjuk be most röviden.

a.) 2000. július 17. „*A Bihari Napló* nagyváradi napilap részvényeseinek júl. 15-i közgyűlésén úgy határoztak, hogy a lap vezetőtanácsát az igazgatótanács fölé helyezik. A vezetőtanács elnöke Kiss Sándor lett, Králik Lóránd pedig a vezérigazgató. Kiss Sándor és Bíró Rozália birtokolja a részvények többségét, Králik tíz százalékkal rendelkezik”.¹

“Kiss Sándor vállalkozó a Nagyváradon román nyelven megjelenő *Jurnal Bihorean* lapnak is többségi tulajdonosa. Kiss Sándor, miután megvásárolta a *Bihari Napló* részvényeinek egy részét, kijelentette, hogy a lap függetlensége megmarad, a szerkesztőség munkájába nem avatkozik bele.”²

b.) 2001. január 9. “Kiss Sándor, a *Bihari Napló* Rt. elnöke bejelentette, hogy az üzletársával együtt tulajdonában lévő többségi BN-részvénytársaság, valamint a *Jurnal Bihorean* napilapot kiadó cég értékpapírjainak eladásáról tárgyalásokat folytattak egy osztrák érdekeltségű cégcsoporttal. A megállapodás szerint januárban és februárban átvilágítják a *Bihari Napló* Kiadóvállalat Rt.-t, a *Jurnal Bihorean* kiadó Multiprint céget, valamint a hirdetésszervezéssel foglalkozó Floris Kft.-t. Ha az adatok megfelelnek a cégek mérlegében szerepeltekkel, akkor március elején megveszik a többségi részvényeket. A román jogi személyiséggel bíró Forum Verlag Kft. az osztrák Funk Verlag und Druckerei Kft. és a magyarországi Inform Stúdió közös tulajdonosa.”³

c.) 2001. március 9. “Az osztrák-magyar Forum Verlag Kiadó ügyvezető igazgatói, Josef Kogler és Kovács Géza, március 8-án bejelentették, hogy cégük tulajdonába kerültek a *Bihari Napló* és a *Jurnal Bihorean* nagyváradai napilapok. Többen leépítéstől tartanak. Arról tájékoztatták a két lap újságíróit, hogy a *Bihari Napló* szerkesztőségét a továbbiakban is Rais István vezeti, míg a *Jurnal Bihorean* főszerkesztőjévé Mircea Jacant nevezték ki. Kovács Géza elmondta, hogy mindkét napilapot családi lapként képzelik el, amelyek a helyi közéletről, helyi emberekről tájékoztatják az olvasókat. Szándékaik szerint a tájékoztató anyagok lesznek túlsúlyban, nem akarnak ugyanis véleményt alakítani. Az ügyvezető szerint szükség van a szerkesztőség karcsúsítására. Rais István kifejtette, hogy véleményanyagok is helyet kapnak majd a lapban, nem kívánják feladni a nagyváradai újságírás hagyományait. A *Bihari Naplónál* fájljálják, hogy külföldi kézre került a kiadó.”⁴ “Nagyváradai lapokat vásárolt a debreceni központú Inform Média Kft. – jelentette be Szabó Miklós, a cég helyettes ügyvezető igazgatója, a megállapodást március 7-én írták alá. Százszázalékos tulajdonukká vált a román nyelvű *Jurnal Bihorean* című lapot megjelentető Multiprint Részvénytársaság és a lapot értékesítő Floris Kft., 95 százalékos tulajdonosi részesedést szereztek a magyar nyelvű *Bihari Naplót* kiadó cégben is. A két megyei lap eddigi tulajdonosa, Kiss Sándor nagyváradai vállalkozó tavaly vette meg a lapokat kiadó társaságok részvényeinek többségét, de az év végén már új vevő után nézett. Az 1990 januárjától megjelenő *Bihari Napló* az egyik legnagyobb példányszámú magyar nyelvű napilap Romániában. A magyarországi tőke 1999 végén jelent meg a romániai magyar sajtóban, amikor egy magyar pénzügyi befektető csoport 1,2 millió dolláros beruházással újtárá indította az országos terjesztésű *Krónika* című napilapot.”⁵

d.) 2001. november 8. “November elsejei hatállyal a *Jurnal Bihorean* című napilapot megjelentető Multiprint Rt.-t, illetve a reklámértékesítéssel foglalkozó Media Expert Kft.-t olvasztotta magába az Inform Média Kft., amely október elsejétől a *Bihari Napló* napilap kiadója is. Így az Inform Média Kft. vált a két napilap, a *Bihari Napló* és a *Jurnal Bihorean*, valamint a *Bazar Bihorean* apróhirdetési hetilap közös kiadójává.”⁶

e.) 2002. február 12. “Tíz újságírótól vált meg két nagyváradai napilap. Kovács Géza kiadói igazgató szerint a *Jurnal Bihorean* és a *Bihari Napló* menesztett munkatársai nem emeltek kifogást elbocsátásuk ellen, és elfogadták a nettó 15 millió lejes végkielégítést. A *Jurnal Bihorean*tól hat újságírónak kellett távoznia.”⁷

f.) 2003. október 18. “A nagyváradai magyarságot jobban érdekli a hétvégi referendum, mint a helyi románokat, derült ki a napokban szervezett lakossági fórumokon, hiszen míg a *Jurnal Bihorean* napilap szópárban alig páran, addig a *Bihari Napló* okt. 16-i vitájára körülbelül ötvenen voltak kíváncsiak. A módosított alkotmány megszavazását jelenlegi ál-

lapotában ellenző Kovács Zoltán és Szilágyi Zsolt parlamenti képviselőkkel Lakatos Péter megyei RMDSZ elnök, Kiss Sándor választmányi elnök, az SZKT újraválasztott alelnöke, Pete István szenátor és Bíró Rozália, Nagyvárad alpolgármestere vitáztott.⁷⁸

A fenti esettörténet is rávilágít arra, hogy a helyi napilapok keresettek voltak multinacionális konszernnek részéről is. Hogy miért? Egyrészt azért, mert az országos médiapiac tulajdonosi struktúrái már hamarabb kialakultak és rögzültek, oda tehát szinte lehetetlen betörni. Másrészt pedig a helyi lapkiadásban is van üzlet, sőt.

Amerikai és európai sajtószakértők egybecsengő véleménye ugyanis, hogy világszerte trend: az országos és a helyi lapok közötti versenyben mindig az utóbbi győz.

A romániai magyar helyi napilapokra kivetítve ez így alakul (Papp Z. Attila médiakutató felmérése szerint): a *Nyugati Jelent* kivéve valamennyi magyar helyi napilap piacvezető saját megyéjében (Biharban és Szatmárban konkurensnek mondható magyar lapok működnek. Biharban a két konkurens közül a Bihari Napló tartja vezető pozícióját, is a Reggeli Újság leszakadt a versenyben, míg Szatmárban a Szatmári Friss Újság vezet a Szatmári Hírlappal szemben). Még ott is piacvezetők a magyar helyi lapok, ahol a magyarok az összszakosság alig ötödét teszik ki (mint Kolozsban). A képet árnyalja, hogy míg a román olvasók több megyei újság közül válogathatnak (nem beszélve az országos román lapokról), addig a magyar lappiac főszereplőinek tekinthető megyei lapok – területi átfedések híján – nem jelentenek konkurenciát egymásnak, és köreiket nemigen zavarja a két „országos” magyar nyelvű napilap.

A helyi lapok vezető szerepét nem veszélyezteti a két magyar „központi” lap, a Krónika és az Új Magyar Szó. Az utóbbi különösen nem versenytárs, az előbbitől pedig csak indulásakor tartottak néhány helyi szerkesztőségben. A Krónika ügyet Gavra Gábor is tanulmányozta, s megállapította róla, hogy a korábban a nagyváradi Erdélyi Naplót irányító, később a szintén Nagyváradon megjelenő Erdélyi Riport című hetilapot gründoló Stanik István által létrehozott, idővel a budapesti Napi Gazdaság körébe tartozó befektetők tulajdonába került lap (a Krónika – Szeghalmi Örs megj.) eredeti célja több forrásunk szerint a megyei lapstruktúra bedöntése volt. Ám kiderült: sem a helyi információkra fókuszáló hírversenyt nem tudja felvenni a megyei napilapokkal, sem a hirdetések nem mozdulnak a hét magyarlaktá megyében terjesztett lap felé.

Mint azt magyarországi elemzők is jelzik, nehéz meghatározni az erdélyi magyar sajtó iránti valós érdeklődés mértékét, egyetlen kivétellel ugyanis nincsenek auditált adatok a piac szereplőinek eladási mutatóiról. (A kivétel egész Romániában a Bihari Napló, amely a Román Példányszám Auditáló Irodával, a BRAT-tal auditáltatja magát.) A lapok – üzleti titokként kezelt – példányszámaira vonatkozó 2001 és 2003 közötti informális főszerkesztői közlések összeadásával Papp Z. Attila médiakutató 117 ezerre teszi az általa felkeresett 24 országos, megyei és helyi napi- és hetilap együttes példányszámát, ám ennél pontosabb adatok nincsenek. Ezzel együtt a megyei lapok bevételeinek nagy része még ma is az eladásokból és nem a hirdetési bevételekből származik.

A magyarországi támogatások közül kiemelkedik az Ilyés Gyula Közalapítvány (IKA) sajtószaktestülete által elbírált pályázatokon elnyerhető, tavaly összesen 20 millió forint körüli összeg; de az erdélyi magyar lappiac szereplői ide sorolják egyes magyarországi médiumok azon gyakorlatát is, hogy megjelentetik az erdélyi sajtó munkatársainak műveit, és helyi tudósítókat alkalmaznak. A magyarországi támogatásokhoz tartozik, hogy a Határon Túli Magyarok Hivatala finanszírozza egyes orgánumok MTI-hírekkel történő ellátását. A román állam 2002 óta a *Communitas* alapítványon keresztül (ma már a magyarországi támogatásokhoz hasonló nagyságrendű összeggel) dotálja az országban élő kisebbségek intézményeit. Az alapítvány működését szabályozó kormányrendeletek nagy mozgásteret

hagynak a pénzek elosztásáról döntő kisebbségi szervezeteknek, jelen esetben az RMDSZ-nek. A magyarországi és a romániai pénzek, támogatások elosztása újra és újra vitákat, gyanúkat, elégedetlenségeket szül.

Magyari Tivadar médiakutató mindehhez hozzáfűzi vonatkozó tanulmányában: “Összevetve a Kárpát-medence más országaiban élő magyar kisebbségek helyzetével azt mondhatjuk, hogy a romániai magyar média függ a legkevésbé a többségi nemzet államának pénzügyi juttatásaitól. Az állami (központi) finanszírozás kapcsán ritkán jelennek meg azok az általános politikai, médiapolitikai, diskurzusbeli és jogi kérdések, amelyek például Szlovákiában vagy Jugoszláviában felmerülnek a magyar sajtó kapcsán. Így például ritkábban fogalmazódik meg a kisebbségi nyilvánosságban az a követelés, hogy román állami támogatásban részesüljenek az amúgy nagyrészt magánvállalkozásként működő sajtótermékek – bár többször felmerült már az a gondolat, hogy a sajtót és különösen a kisebbségi sajtót az államnak támogatnia kellene. Az állami támogatást főleg azoknak a termékeknek az esetében várják el, amelyek valamilyen módon az elitkultúrát szolgálják (vagyis többnyire szépirodalommal és irodalomkritikával foglalkoznak), és amelyek eddig is részesültek állami – pontosabban művelődésügyi minisztériumi – támogatásban.”

Zárasképp megállapítható: a romániai magyar tömegkommunikáció egyszerre mutatja a kisebbségi média jegyeit és a viszonylag nagy, rétegzett közönség médiájának sajátosságait. Magyari Tivadar médiakutató is jelezte már, hogy a médiaszereplők szakmai tudatát, médiapolitikai gondolkodását erősen meghatározzák a romániai magyar diskurzus domináns alaptételei: a hetven-nyolcvan éves hagyományok továbbörzése és a kisebbségi jogvédelem, jogfélést. Ez gyakran olyannyira kitölti a szakmai tudat terét, hogy a pragmatikus szakmabeli, médiagazdasági szempontok másodlagossá válnak, relativizálódnak.

A sajtótevékenység ellentmondásos: a külföldön is becsült teljesítmény mellett mindennapos az elfogult, érzelgős, közhelyes, sablonos témakezelés. A sajtó sokszor mozgósító-propagandisztikus jellegű, a kisebbségi közéletet egészében igenlő, viszont teljes skálájú, napi rendszerességű tájékoztatást nyújt: másfél millió embert célozva szól bel- és külpolitikáról, gazdaságról, irodalomról és művészetekről, oktatásról, tudományról, egészségügyről, életmódról, sportról és időjárásról.

Összefoglalásképpen: a romániai magyarság XX. századi története során három évszámhoz kötődő három fő eseménysorozat befolyásolta a bel- és kisebbségpolitika alakulását, s így módon a sajtót: 1920, 1945, 1989.

Trianon után a romániai magyar kisebbség markáns identitásmegetartó küzdelemben kezdett megpróbált „berendezkedni”, minél élhetőbb miliőt teremteni az új, hirtelen jött kisebbségi léthez. A legelső között a sajtó indult fejlődésnek: kiépült a megfelelő intézményesített rendszer, a kiadványok nagy része felvállalta a kisebbségi önrendelkezés igényének hangsúlyozását is.

Másként alakult a sajtóélet az 1944-et követő évtizedekben. A Második Világháború után másodszer is meg kellett szervezni a sajtót. Annál is inkább, hogy mindössze hat kiadvány vészelt át azon kulturális intézmények feldúlását, amelyeket az erdélyi magyarság oly sok áldozattal létrehozott. Jellemző erre a korszakra a független, a demokratikus és a szocdem lapok elsorvasztása, közben a kommunista párt sajtó erősítése, egyeduralomra való törése.

Az 1989-es események egyik tagadhatatlan pozitívuma a viszonylagos sajtószabadság kivívása volt, mely az első euforikus hónapok teljessége óta érezhetően szűkült, s szabadságba ment át.

A decemberi események után a romániai magyar lapok kétharmada címet változtatott. Sok új lap látott napvilágot, ám jó részük gazdasági nehézségek miatt hamar meg is szűnt.

A lapok számának robbanásszerű növekedését a hosszú évtizedeken át elfojtott önkifejezési vágy segítette, de az új kiadványok megjelenése feltétlenül összefügg a kisebbségi magyarság 1989 után újrakezdődő önszerveződésével, valamint a nyiladozó üzleti látásmóddal is.

IRODALOM

Könyvészet:

- Kókay-Buzinkay-Murányi: *A magyar sajtó története*. MÚOSZ-kiadvány, Budapest, 1994
 Ágoston Hugó, Ambrus Attila: *A Magyar Újságírók Romániai Egyesületének évkönyve*. Marosvásárhely, 1999
 Riggins, Stephen Harold: *Ethnic Minority Media: An international perspective*. London, SAGE Publications, 1992
 Szeghalmi Örs: *A romániai magyar sajtó mérföldkövei*. Szélrózsa – tudományos és kulturális évkönyv, a Romániai Magyar Doktorandusok és Fiatal Kutatók Szövetségének gondozásában megjelent kötet, Nagyvárad, 2002.
 Weber, Max: *A politika, mint hivatás*. Medvetánc füzetek, Budapest
 Pomogáts Béla: *Jelenidő az erdélyi magyar irodalomban*. Magvető, Budapest, 1987
 A székely művelődés évszázadai. Panoráma, Budapest, 1988
 P. Szőke János: *Márton Áron*. a Görög Katolikus Püspöki Hivatal gondozásában megjelent kötet, Nyíregyháza, 1990

Internetes források:

- Gavra Gábor: *Az erdélyi magyar napi- és hetilappiac: Ady Endre unokái*. (<http://www.manca.hu/index.php?gcPage=/public/hirek/hir.php&id=10149>)
 Magyarai Tivadar: *A romániai Magyar média*. (http://www.mediakutato.hu/cikk/2000_01_osz/09_a_romaniai_magyar_media/01.html)

Egyéb források:

- Papp Z. Attila: A romániai magyar sajtónyilvánosság a kilencvenes években. A működtetők világa. doktori disszertáció, ELTE Szociológiai Doktori Program
 Vitray Tamás *előadása* az Ady Endre Sajtókollégiumban
 Dr. Varga László egy. képviselő *előadása* a Deák Ferenc Politikai Kollégiumban, Lakitelek
 Kristóf Attila főszerkesztő *előadása* a Deák Ferenc Politikai Kollégiumban, Lakitelek
 Bencsik András főszerkesztő *előadása* a Deák Ferenc Politikai Kollégiumban, Lakitelek
 Seszták Ágnes újságíró *előadása* a Deák Ferenc Politikai Kollégiumban, Lakitelek
Hitel. irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat, Budapest, 1994 május, VII évfolyam, 5. szám
 Cseke Péter: Egyetlen hatalmunk a (sajtó)nyilvánosság. Korunk, 1992/7.

JEGYZETEK

1	Jakab Lőrinc: Vezetőtanácsot választottak; <i>Krónika</i> , 2000. júl. 17.	5	Erdélyi lapokat vásárolt a debreceni Inform Média; <i>Szabadság</i> , 2001. márc. 13.
2	Simon Judit: Új tulajdonos a Bihari Naplónál; 2000. <i>Krónika</i> , júl. 14.	6	Új, közös kiadó; <i>Romániai Magyar Szó</i> , 2001. nov. 8.
3	Közlemény; Bihari Napló, 2001. jan. 9.	7	Simon Judit: Leépítések a nagyváradai napilapoknál; <i>Krónika</i> , 2002. febr. 12.
4	Simon Judit: Elbizonytalanodtak az alkalmazott újságírók. Osztrák tulajdonba került két nagyváradai napilap; <i>Krónika</i> , 2001. márc. 9.	8	Balla Tünde: Pro és kontra referendum előtt; <i>Romániai Magyar Szó</i> , 2003. okt. 18.

Egy kolozsvári polgár család-alapító a 19. században

2006 novemberében a Tudomány Napja alkalmával rendezett ülés szak Történelmi Tagozata keretében ismertettem Kolozsvárott Gergely János (a továbbiakban G. J.) kocsigyártó mester írásbeli hagyatékát. Ez, bizonyos átfedésekkel, három részből áll: 1. Gyermekekre vonatkozó áldásból. Keltezés nélküli szöveg, amelyből kiderül, hogy 1886-ból származik. 2. 1892. március 2-ikán keltezett, az 1816-1845 időszakra vonatkozó önéletrajzból („élet le írásom”). 3. Egy 1902. augusztus 6-ikán keltezett, *Emlékirat*nak nevezett, gazdasági természetű beszámolóból, az 1845 és 1902 közötti időszakaszban végzett építkezéseiről.

Az írások érdekessége, talán külön értéke, hogy azokat nem egy értelmiségi, hanem egy a polgárság körébe felemelkedett egyszerű mester vetette papírra. Mégpedig – mondhatni – történelmi felelőssége tudatában. Hiszen önéletrajza bevezetőjében („Bévezetés”) írja: „Tájékozással, s tudomás végett Kedves Családommal közölni akarván egyszerű életírást azon indoknál fogva, mint hogy régi esemény számba, 50. 60. és 70. évelőtli történetek a melyek a mai korba alig találhatnának hitelre!”

Az írásokból nem csupán a XIX. századi polgárosodás folyamata bontakozik ki, hanem azok nagyon sok adatot tartalmaznak az akkori életvitelre, az iskolai, utazási, gyógykezelési viszonyokra, a vállalkozások megalapozásának módjaira, a céltársak egymás közti viszonyára, a hitelkörülményekre, a javadalmazásokra és az építkezési költségekre vonatkozólag. Ha mindezekhez még hozzávesszük a kolozsvári helytörténeti jellegű felvilágosításokat is, úgy megállapíthatjuk, hogy G. J., akaratlanul, *kordokumentumot* hagyott maga után. Ez még akkor is igaz, ha egy-két adatnál G. J. emlékezetének torzításával számolunk.

E kordokumentum megőrzéséért hálás vagyok dédunokájának, Nyilas Évának (a továbbiakban Ny. É.), aki a kéziratokba és a G. J.-sal kapcsolatos más családi okmányokba bepillantást engedett, továbbá a 2004-ben utódai részére írt *Családom a XIX. és XX. században* című terjedelmes összeállításának tanulmányozását is lehetővé tette. Ezek nem csupán bizonyos, szükséges kiegészítések megírását, hanem olykor G. J. írásainak megértését is megkönnyítették. Ez utóbbi nehézségek abból fakadtak, hogy G. J. írásait családjának szánta, ezért az akkori hozzátartozók számára evidens tényeket, természetesen, nem magyarázza meg.

Az első írás, az atyai áldás – a dolgok természetéből kifolyólag, nem tartalmaz közérdekű adatokat. Hiszen ez egy rövid visszatekintés a család életére, annak a megelégedettségnek kifejezésével, hogy „... bennetek egyenként kedves szeretett gyermekeink minket szüzlőket tisztelő s szerető gyermekeket ölelhetünk karjaink közé...” . Sorait mély vallásosság hatja át: „... esküvőnk napján este a mielőtt szemeinket álomra zártuk volna, előbb Isten áldását kértük hogy az kiérje szerény fiatal házasetűnket atyai kegyelmével.” Ebben az írásban és csak ebben található némi politikai vonatkozás is, amikor említést tesz a „forradalmi üdökre a mikor élet és halál közt lebegtünk” és kissé később: „Sok kemény próbára voltunk ki téve a Viktória bukásához...”

Azért, hogy az olvasót megsegítsem abban, hogy a G. J. által önéletrajzában említett számos adatát melyik időszakra vonatkoztassa, összeállítom G. J. életének fontos periódusait, melyek elszórt észrevételeiből következtethetők ki: 1. 1816 – 1830: gyermek- és iskoláskor; 2. 1830 – 1834: inasévek egy kereszműhelyben; 3. 1834 – 1839: segédi munkakör uyanott; 4. 1840 – 1842: világlátás időszaka, a kocsigyártás mesterségének elsajátítása; 5.

1842 – 1845: segédi munkakör egy kocsigyártó műhelyben; 6. 1845: a házasságkötés és az önállósodás kezdetének időpontja. Ezután kísérjük figyelemmel önéletrajzát:

1816. szeptember 8-ikán a Kolozsvár közeli Kolozson született. Ácsmester apját korán elvesztette, mert az a helyi református templom zsindelezése alkalmából a fedélről lezuhant. Anyja egy csizmadiahoz ment feleségül, aki a kisfiúval rosszul bánt. Ezért ő nagyszülei vették gondozásba és 14 éves koráig iskoláztatták. De szegények voltak, ezért ő „familiárisi” szolgálatot vállalt: már reggel 6-kor elkérte a kántortól az iskola kulcsát és ott télen tüzet gyújtott. Így egy-egy télen 5-6 Ft-ot keresett, amellyel jól fel is ruházta magát.

14 éves korában nagyapja Kolozsvárra vitte, ahol egy Rusz János nevű kerekesmester három és fél évre inasnak fogadta. A mester „a mostani Biró-féle patika” helyén lakott. (Megj.: itt, a Szamos-parti, mostani Széki palotában jelenleg is működik gyógyszertár!) A próbahetek után önként ajánlott fel csizmát és „surtzot” (Megj.: surtz = kötény) évente, s azt is megengedte, hogy munkaidő után kovácsok részére kalapácsnyeleket készítsen. Ő élt is a lehetőséggel, s ezáltal lényegesen tehermentesítette nagyszüleit.

Eljött a „felszabadulás” időpontja. Ezután mestere segédként alkalmazta. Kifizette adósságait, felruházkodott és a céhbe is belépett.

„Ekkor már vágytam világot látni” – írja. Nagyszebeni, gyulafehérvári, nagyenyedi intermezzo után Pestre utazott szekéren, ahová 8-9 nap alatt érkezett. Itt nem kapott munkát, ezért tovább ment Vácig, ahonnan egy kavicsot szállító hajóval Pozsonyig utazott. Önéletrajzának e részénél lírai hangnemet üt meg: „Itt a háló helyem illetve derekalyam a körontsolékos hajo feneke, a párnám a pinklim, a takaróm jó felső hiányán a csillagos ég.” (Megj.: pinkli = batyu.) Onnan Bécsbe érkezett, ahol munkát kapott és „két legénynek is számot tett volna annyit dolgoztam” – írja. (Megj.: legény = segéd.) A túlerőltetett munka miatt beteg lett, kórházba ment, de ott nem javult. „Egy Besztercei orvos növendék azt ajánlotta, hogy jöjjenek haza, s itt az idevalo levegő helyre hoz” – írja. (Megj.: Ebből az valószínűsíthető, hogy tüdőfertőzést kaphatott, ez gyakori jelenség volt olyanoknál, akik tiszta levegőjű helyről nagyvárosba kerültek!)

Megfogadta a tanácsot és hazaindult. A Pestig tartó úton még jobban megbetegedett és egy kórházba nyert felvételt. Négy hét után az ablakból megpillantotta a már ismert szekerest, ezért – az orvos tiltása ellenére – elhagyta a kórházat. A lépcsőkön összeesett, de az orvos már nem fogadta vissza. „Ekkor hajóhídon a Dunán át vándorogtam Budára. Ott az akkori irgalmas nénik kórházába sok kéréssel felvételtem, itt még négy hétig gyógykezelés alatt voltam.” (Megj.: itt „nénik” = nővérek.) Egészségi állapota valamicskét javult, ezért egy szekeressel nyolc nap alatt Kolozsvárra utazott. Szekérébe 5 Ft volt, de ezt már a kolozsvári mester fizette ki, mert 20 Ft-nyi készpénze útközben, rendkívül szerény táplálkozás, naponta 1-1 tányér leves vagy tej és egy főtt kukorica elfogyasztása mellett is elfogyott. (Megj.: nyilvánvalóan szállásköltségei is voltak, de ezeket nem említi.)

Kolozsvárról hazament Kolozsra, ahol hat hét alatt feljavult és megerősödött. Ideje is volt, mert, volt gazdája ajánlatára, várta egy Hilbert nevű kocsikészítő mester, mint koczikas készítő. „Itt Isten kegyelméből meg szűnt a sok nyomorúságom. Volt munka volt becsület a minél többet nem lehet egy előre kívánni. Ez 842-be volt.” Mintegy másfél évi munka után az önállósulás vágya ébredt fel benne, s azért, hogy ehhez anyagi alapot teremtsen, egy jobban fizető műhelyt keresett. Erre egy Bukovinából érkezett kovácslegény közvetítésével nyílt alkalom, Bukovinában. Az ottani műhelyvezetővel levelezés útján meg is egyezett és az indulás időpontját is kitűzte. De Hilbert lebeszélte az önállósulás megsegítésének ígéretével. „Simon Elekhez folyamodtam egy kérelem meg írásáért” a nemrég elhunyt „Józsika Lajos (Megj.: valószínűleg Jósika Lajos báró) anyjához, a ki sok hozzám hasonló fiatal embert segítézettséggel kölcsönökkel.” „Ő Simon Elek, a nélkül, hogy esmert

volna, azzal az ajánlattal fogadott, hogy nálla valami árváknak sok pénz van, s szükségem van ő azokat az akkori válto pénzbe 100 Ft-ot költsön. En köszönettel fogadva, ő nékem rögtön át is adta minden írás nélkül.” De az önállósulás elindítása mégis késedelmet szenvedett, ui. mesterét agyvérzés érte, s a család kérte, hogy ő vezesse a műhelyt. „Ezt én a bajt látva meg nem tagadhattam...” – írja.

Mesterének 1845 tavaszán bekövetkezett halála után a Simon Elektől kapott pénzen azonnal anyagot vásárolt, s most már mint „gazda” folytatta a kocsigyártást, egyelőre Hilbert kocsiszínjének hátsó felében. Nagyon sokat dolgozott „egy jobb, és 1 gyengébb legenyel” (Megj.: legeny, azaz legény = segéd.) és már négy hónap alatt 700 ft jövedelemre tett szert.

Még azelőtt próbálatogatást tett „égy olyan tisztos háznál a hol égy nékem alkalmas kedves leány van a mit én néhány havi látogatásom után két erős vetély társ mellett kedves nőmé tettem a ki ma szerető édes anyátok.” – írja büszkén gyermekeinek. Menyasszonyát 1845. október 15-ikén vezette „Isten oltárához”. Ezzel az írás közérdekűnek tekinthető része be is fejeződik. Kiegészítésül felesége érdemeit méltatja és kéri gyermekeit, hogy „ha én majd nem leszek, ne háborgassátok ötöt meg e szerény hajlékból a mig élni fog.” Utolsó mondata: „Isten áldása legyen mindnyájatokkal.”

Megjegyzések. 1. Utazásai még a Kolozsvárt Pesttel összekötő Biasini-féle rendszeres postakocsi-szolgálat beindítása előtti időpontokra esnek. Az időtartamokról és az anyagi vonzatokról csupán az említett két város esetében kaptunk felvilágosítást. Ha összevetjük a legkevesebb 25 Ft-nyi költséget magával az 5 Ft-nyi székérbérrel, vagy az önálló vállalkozás beindításához elegendő 100 Ft-nyi összeggel, megállapíthatjuk, hogy ezek az utazások bizony nagyon sokba kerültek.

2. Mivel G. J. írásaiban mindenütt pontos pénzügyi vonatkozásokkal találkozunk, és ilyenre a bécsi, pesti és budai kórházi kezelések esetében még csak utalás sem található, indokoltnak tűnik az a következtetés, hogy ezek ingyenesek voltak.

3. Ha megismerjük Rusz Jánosnak inasa és későbbben segédje irányába többszörösen kimutatott jóindulatát, a kölcsönt adó Simon Elek gáláns gesztusát, másrészt azt, hogy G. J. mesterének betegsége miatt elhalasztotta önállósulási álmának megvalósítását, levonhatjuk azt a következtetést, hogy ezeknek az embereknek egymáshoz való viszonyulását kölcsönösen nagyfokú bizalom és becsületesség jellemezte.

Amint már említettem, *Emlékiratnak* nevezett harmadik írása 1845-től kezdődő építkezéseinek és azok költségeinek felsorolása. Ez utóbbiakat továbbra is forintban adja meg, ami abból a szempontból is érthető, hogy az (ezüstalapú) forintról az (aranyalapú) koronára való áttérés 1892-ben kezdődött és 1900-ban fejeződött be.

Telkének elhelyezkedésére vonatkozólag az emlékiratból csupán annyi következtethető ki, hogy azt délről a jelenlegi Petőfi (akkor Kül-Torda) utca, északról a várfal határolta, továbbá azt, hogy a várfal és a Farkas utca közötti szomszédos telek a Református Egyház tulajdonában volt. Ebből az következik, hogy G. J. telke a jelenlegi Akadémiai Levéltár háta mögött volt, a Farkas és Petőfi utcákat összekötő, kiszélesített utca és kocsi parkoló helyén. Ezt Ny. É.-nek családi emlékezetet tükröző megállapítása is megerősíti. E helymeghatározás alapján az is állítható az emlékirat alapján, hogy ott 1845-ben még állt a várfal, továbbá – G. J. későbbi észrevétele alapján – az is, hogy a falnak ezt a szakaszát 1884-ben bontották le. Íme két helytörténeti adat!

Következzen az emlékirat rövid összefoglalása, zárójelben tüntetve fel a költségeket:

1849-ig volt elfoglalva a (várarokban fekvő) telek vásárlásával, annak az utca szintjéig való feltöltésével és egy kétszoba-konyhás vályogház, továbbá egy műhely felépítésével (2000 Ft). Az utca szintjénél két méterrel mélyebb várarok feltöltéséhez egy esztendőn

keresztül négy ökörrrel szállították a földet, a töltést az oldalak felé vastag tölgyfa-cövekekkel biztosították. 1851-ben növelte telkét (500 Ft). 6-8 évvel később, a család növekedése miatt, bővítette a házat, a tartócövekeket kövel helyettesítette és egy Székely József nevű kovácsnak műhelyt építtetett (500 Ft). 1873-ban nagyobb házat épített téglából (5000 Ft). 1884-ben a város a Református Egyháznak ajándékozta a várfalnak a két telket elválasztó részét. Azt az új tulajdonos lebontatta. Mivel azonban G. J. háza a várfalnak támaszkodott, kénytelen volt azt ő is lebontani, majd újból felépíteni (1600 Ft). Kárpótlásul megkapta a várfal nyomvonalát, s így telke másfél méter széles csíkkal bővült. A váratlanul megnövekedett építkezési költségek fedezetére egy nagyszabású banktól kért kölcsönt. A hitel nagyságáról és folyósításának időpontjáról nem tesz említést, de megnyugvással állapítja meg, hogy a részletek pontos törlesztésével és 2000 Ft-nyi életbiztosításának birtokában, biztosan nem fogja adóssággal terhelni örököszeit. 1901-ben még egy szoba-konyhás lakással bővítette házát (380 Ft), majd 1902-ben műhelyét alakította át kétszoba-konyhás lakássá (460 Ft).

Megjegyzés. Az 1873-ban épített és 1884-ben újjáépített ház nagy alapterületére a kisebb lakrészek építésére fordított, lényegesen kisebb költségekből lehet következtetni. Az árviszonyokra egy pontos adatot szolgáltat az 1873. évi építkezéssel kapcsolatban, 20 Ft-ban tüntetve fel ezer téglá árát. Még azt is hozzáteszi, hogy ez „ma” (tehát 1902-ben!) 14 Ft. Az árcsökkenés minden bizonnyal az ipar fejlődésével magyarázható és adalék az életszínvonalban beállott pozitív változásra.

Utószóként néhány olyan kiegészítő észrevételt teszek, amelyeket az írások nem tartalmaznak:

G. J.-ék négy fiú- és ugyanannyi leánygyermeket neveltek fel. Kálmán fiuk örökölte a kocsigyártó mesterséget, Ferenc az akkori Kolozsvár legrangosabb textilkereskedését működtette, Albert jogász, József pedig színész volt. G. J.-nek az akkori kor viszonylatában modern gondolkodására vall az, hogy lányait is taníttatta. Rózsa tanítónő lett, de nem ment férjhez. Ida Andrásosfzky Dániel tímármester, Teréz Benedek Ferenc banktisztviselő, Mária pedig Mayer József mérnök felesége lett.

Egyetlen Gergely nevű unokájuk volt, Ny. É. édesanyja, az ő házassága után a leszármazottak közül már senki sem viselte a Gergely nevet. Egyébként 17 unokájuk volt.

G. J. színész fia, József, valamilyen kényelmetlen nőügybe keveredve, 1897-ben öngyilkos lett Szegeden.

A kocsigyártást öröklő és továbbfejlesztő Kálmán fia, Ny. É. nagypapja, kártyaadósság miatt lett öngyilkos 1902 őszén, tehát apja harmadik írásának megfogalmazása után.

A családi hagyomány szerint a puritán és vallásos G. J. elítélte színész fia cselekedetét és többé nem beszélt róla. De nem valószínű, hogy a Kálmán fia által okozott csapáson túl tudta volna tenni magát. Hiszen fiának elvesztésén túlmenően az is megviselhette, hogy vasszorgalommal összegyűjtött minden javát elvesztette. Mert fiának adósságát ki kellett fizetnie.

Az sem valószínű, hogy az utókor szemüvegén keresztül tudta volna nézni helyzetét, nevezetesen azt, hogy társadalmi küldetését elvégezte: a kis falusi szolgadiák nem csupán polgárrá küzdötte fel magát, hanem egy terebélyes, mindinkább értelmiségivé váló polgárcsaládot teremtett meg. Hiszen már unokái között is tisztviselő, tanító, tanár, orvos, mérnök, magas rangú vezérkari katonatiszt egyaránt található.

1904-ben hunyt el. Nyughelye a kolozsvári házsongárdi temetőben található, a főbejáratától a hegyre irányváltoztatás nélkül vezető úton, jobb kézre a 13-ik sír. Hűségese feleségét, Borbély Rozáliát ugyanabba a sírba temették négy évvel később.

Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban (III. Zsidóság, cionizmus, antiszemitizmus az 1967-es arab-izraeli háború utáni években)

(Az MSZMP első reakciója a hatnapos háborúra) Az MSZMP vezetője, Kádár János mindenkor igazodott a Szovjetunió külpolitikájához, főleg annak érdekében, hogy saját belső mozgásteret minél szélesebb legyen. Az 1967-es hatnapos arab-izraeli háború után újra megjelent a szovjet tábor ideológiájában az erőteljes anticionizmus: mivel a Szovjetunió az arab országokat és a palesztinokat támogatta a konfliktusban, a nyugathoz kötődő Izrael az szovjet blokk számára ellenséggé vált. A propaganda volt annyira kreatív és megoldotta, hogyan rakja egy táborba a nyugati imperialista, „potenciálisan fasiszta” országokat és Izraelt.

Magyarország sem tehetett másképp, a pártállam felsorakozott az arab fél mellé és agresszornak kikiáltva elítélte a zsidó államot. Ettől kezdve az államszocialista korszak idején egészen a rendszerváltásig a közel-keleti konfliktusban a magyar politika és a média csatlakozott a szovjetek vezényelte kórushoz és Izraelről folyamatosan elítélően nyilatkozott, illetve tudósított.

A döntés azonban nem volt könnyű, illetve több szempontot is mérlegelni kellett a részleteket, és különösen a belpolitikai következményeket tekintve. A hatnapos háború következtében ugyanis az MSZMP-re és Kádárra többoldalú nyomás nehezedett. Miközben egyértelmű és erős volt a szovjet elvárás a tábor felsorakozására Izrael ellen – csak Románia vette a bátorságot és lett ebből a szempontból „különutas” – ugyanolyan fontosak voltak a belpolitikai megfontolások, a törekény társadalmi béke megőrzésének célja: a pártvezetés tartott attól, hogy az arabpártiság antiszemita indulatokat gerjeszthet. De aggódtak „az arabbarát politikát értetlenséggel és az izraeli győzelmet alig leplezett kárörömmel fogadó közvélemény” miatt is.¹ Ugyanakkor számolniuk kellett a hazai zsidó közösség érzékenységgel, akik egyrészt a szovjet tábornak és azon belül Magyarországnak az Izraelt elítélő politikája miatt féltek az antiszemitizmus megerősödésétől, másrészt érthetően alapvetően Izrael-barátok voltak és ebben az ügyben nem akaródzott elfogadniuk a hivatalos politikai irányvonalat. A kommunista zsidók túlnyomó többsége is rokonszenvezett Izraellel, azt nem imperialista államnak, hanem a „zsidó újjászületés szimbólumának” tartotta. Kádárék féltek attól, hogy zsidó származású közéleti személyiségek esetleg nyíltan a pártvonal ellen foglalnak állást, esetleg a nem zsidó antikommunista ellenzékhez sodródnak, sőt, a párton belül is törés támad és megszűnik a pártegység.²

A Politikai Bizottság június 13-i ülésén foglalkozott a háború következtében kialakult helyzettel (pár nappal a háború befejeződését követően, illetve miután a szovjet blokk vezetői 9-én egyeztettek a követendő politikáról). A PB-ülésem belpolitikai szempontból két felszólalás érdekes.

Komócsin Zoltán azt fejtegette, hogy a közel-keleti események a pártban politikai jellegű problémákat okoztak. Nem sikerült egyértelműen elmagyarázni a párttagoknak és a közvéleménynek a hivatalos álláspontot, miszerint a nemzetközi osztályharc részeként értékeljék az eseményeket. Az országban felütötte a fejét az antiszemitizmus, de találkozni olyan magatartással is, amely tájékozatlanságból, szubjektív, érzelmi alapon, „zsidó-kérdést lát a dologban, s a kis, pusztulásnak kitétt zsidó nép melletti kiállást tart indokoltnak”.

A helyzet bonyolultságát jelzi, hogy a „velünk szemben ellenzéki, sőt esetleg ellenséges szélsőséges jobboldali, nacionalista és antiszemita körök” is Izraelt támogatják, „így fejezve ki a párttal és a Szovjetunióval való szembenállásukat”. Ezért párton belül és kívül is fokozni kell az agitációs és propaganda tevékenységet, hogy a közel-keleti események ne zsidó-antiszemita színezettel csapódjanak le, legyen a kommunikációban teljesen semleges, hogy Izrael milyen jellegű (ti. zsidó) állam, hogy az országban „egységes, politikailag és ideológiailag világos helyzetet teremtsünk”.³

Kádár keményebben fogalmazott: „A párttagság egy bizonyos kisebb része – ne értsen félre senki –, de bizonyos területen létező és nagy hatással bíró kis része nem kommunista módon viselkedett. S én ebből semmiféle faji dolgot nem akarok kihozni, és megértem, hogy nem mindenki előtt elég világos, ki az agresszor, a támadó, bizonyos aggodalmat meg lehet érteni, de ez nem jár együtt azzal az engedéllyel, hogy vitassák a párt és a kormány álláspontját ilyen döntő kérdésben, hogy ki mellett vagyunk, és ki ellen harcolunk. [...] rendszerünk életkérdése, hogy a párt intakt legyen és szilárd. És ha kevesebb lesz a párttag, az kisebb veszély, mintha ingadoznak. Ezt nem szabad tűrni és megengedni. Tessék elképzelni, hogy a párttagoknak és a magyar állampolgároknak milyen rokonsága van a határokon kívül, annyi legalább, mint itt bent. És akkor a pártot osszuk fel izraeli szekcióra, felvidéki szekcióra, erdélyi szekcióra és a Szovjetunióknak csak az marad, aki orosz diáklányt vett feleségül?!⁴ [...] ha nagyon elszaporodnak ezek a tendenciák, rendszabályokat kell foganatosítani. Mert hogy mi jó állásokban hizlaljunk embereket, akik kritikus helyzetekben így lépnek fel, az nem engedhető meg! [...] És ha én valahol összetalálkozom az Izraelt sajnáló emberekkel, nagyon el fogom verni rajtuk a port!”⁵

Világos beszéd volt, Kádár egyértelműen utasítást adott arra, hogy bármelyik káder, legyen az zsidó, vagy nem-zsidó, aki szembeszáll a hivatalos állásponttal, elveszíti pozícióit és repül a párt- és államapparátusból.

A politikai vezetés aggodalmainak volt alapja, már ami a hazai zsidóság „különvéleményét”, a kommunista zsidók zavartságát illeti. Ezt tudjuk abból a politikai rendőrségre befutó feljegyzésből, amit pár nappal a PB ülés után készített az egyik zsidó hitközségi besúgó. Vagy kéttucat budapesti zsidó véleményét szedte csokorba a jelentéstévő, köztük rabbik, hitközségi vezetők, párttagok is akadtak. A feljegyzés jól visszaadja a zsidóság álláspontját a hatnapos háborúról, véleményük gyökeresen eltért az állampárti hivatalos politika vonalától, különösen a kommunista zsidók egy része érezte magát nagy zavarban (bár sokan óvatosságból inkább hallgattak, és egyáltalán nem beszéltek az ügyről).

A jelentés szerint a magyar zsidóság lojalitása, hűsége változatlan Magyarország és a szocialista társadalmi rendszer iránt, „nem kívánják az imperializmus támogatását”, de „érthetően igen sokan szentimentalista érzéseket táplálnak az izraeli nép iránt”, és a közel-keleti konfliktus kapcsán sokan nem értnek egyet a Szovjetunió álláspontjával. Szerintük Izrael nem volt agresszor, hanem „védelmi helyzetben cselekedett”. Az is megnehezítette a pártvonal követését, hogy a hazai zsidóság véleménye szerint „zsidó ember nem mondhatja”, hogy a közismerten antiszemita arabok „a barátai, testvérei” és „a sokat szenvedett izraeli nép az ellensége. Ez nagyon fura helyzet.” A legtöbben ráadásul idehaza antiszemita jelenségek felerősödésétől is féltek, volt, aki a pártállami propagandát zsidóellenesnek érezte, és volt olyan is, aki a Szovjetunió magatartásában antiszemita indítást gyanított.

Ami a kommunista zsidó véleményeket illeti, egyikük úgy általánosított, hogy „a magyar zsidó kommunisták is Izrael mellett állnak, annak ellenére, hogy továbbra is jó kommunistának tartják magukat.” Egy másik vélemény szerint: „mi kommunisták, akik származásunknál fogva zsidók is vagyunk, ebben a kérdésben nem értünk egyet a Szovjetunióval, mert az arabok antiszemita és kommunistaellenesek voltak mindig. Nem

hihető róluk, hogy most megváltoztak, és haladó gondolkodásúak lennének. A izraeli nép sokkal haladóbb, hiszen ott három kommunista párt működik. Izraelben sohasem üldözték a kommunistákat, mint azt pl. Szíriában és Egyiptomban tették. Mi, akik egyébként a Szovjetunió mellett állunk, ebben a kérdésben féltjük a Szovjetunió tekintélyét.”⁶

Ezek az ellenvélemények magánbeszélgetéseken hangzottak el, legfeljebb a politikai rendőrségnek jutottak a tudomására, hasonló megközelítések nyilvánosságra nem kerültek, nem kerülhettek. Az MSZMP az Izrael-ellenes és arab-barát hivatalos politikát illetően sem tűrt el semmiféle különutat, a „zsidó állam arabellenes agressziója” miatt 1967 nyarán a magyar állam a többi szocialista országhoz hasonlóan szintén megszakította diplomáciai kapcsolatait Izraellel, és azt követően a hivatalos anticionista vonal tiltott minden Izraellel kapcsolatos rokonszenvenyilvánítást, „Izrael a hivatalos zsidóság számára nem létezett. Nevét nyilvánosan ki sem ejtették, le sem írták.”⁷

A hitközségi vezetés ezt az irányvonalat elfogadta és hűen kiszolgálta, bár a zsidó közösséggel való elfogadtatása rendkívül nehéz volt. Seifert Géza, a hitközség elnöke, a közel-keleti válságról szólva az Országos Rabbistület egyik ülésén rámutatott arra, hogy „ha bennünket fűznek is érzelmi szálak az izraeli néphez, sohasem szabad eltévesztenünk az úgynevezett ’alapállást’, amely szerint magyar állampolgárok és a szocialista társadalmi rendszer építői vagyunk. A szocialista magyar hazafiság minden hazai zsidó érdeke és vágya”. Az ötvenes évek elején cionizmus vádjával börtönbe került főrabbi, Benoschofsky Imre felszólalása is a realitáshoz igazodott: „Izraelben lehetnek rokonaink, összeköthet a valláskultúra közössége, de nem viheti a rabbi a felekezet bőrét a vásárra.”⁸

A magyar politikai vezetés mindenesetre nem készítette nyilvános megalázkodásra a hazai zsidóságot, és – ellentétben a Szovjetunióval és a többi csatlós országgal, valamint a Rákosi-korszak hazai gyakorlatával – nem követelte meg a hazai zsidóságtól és vezetőitől, hogy nyilvánosan részt vegyenek Izrael elítélésében.⁹

(Anticionizmus antiszemitizmus nélkül (?)) Magyarországon a zsidó állam elítélését, a diplomáciai kapcsolatok megszakítását nem követte nyilvános és széles körű anticionista propaganda, a kádári politika ugyanis ismét pragmatikusan alkalmazkodott az összetett kül- és belpolitikai feltételrendszerhez. Kádár az antiszemitizmus elvi elítélése mellett egyrészt „az esetleges zsidóellenes kampányt Magyarország nemzetközi megítélése szempontjából is károsnak tartotta”.¹⁰ Másrészt „az 1956-os tapasztalatok alapján tartott minden olyan konfliktustól, amely megbonthatta a párt egységét és zavarhatta a társadalmi nyugalmat – az antiszemitizmus felkorbácsolásának pedig nyilvánvalóan ilyen következményei lehetnek volna”. E megfontolások alapján a pártvezetés nem csak, hogy nem kezdeményezte, hanem egyáltalán nem tűrhette a nyíltszíni antiszemita megnyilvánulásokat, „a pártapparátus ilyen irányú próbálkozásait határozottan letörte”.¹¹ Kádár később, az 1973-as arab-zsidó háború idején sem engedett teret esetleges antiszemita indulatoknak.

Egy-két afférról tud csak a fővárosi legendárium, de ezek sem biztos, hogy valóban megtörténtek. Állítólag a budapesti szovjet nagykövetség egyik attaséja megpróbálta a nemzeti érzelmű magyar írókat egy anticionista kampányra rávenni, de a Kádár-vezetés azonnal visszahívatta az illetőt, és már csírájában elfojtotta az antiszemita hullám előkészítésének kísérletét. A *Népszavában* megjelent a cinizmust bíráló furcsa írás, amit eredetileg a szóbeszéd szerint először a cionizmus ellen írtak, és a cenzorok az „o” betű kitörlésével egyszerűen megoldották a problémát.¹² A következő években is csupán néhány esetről tudunk, ilyen volt például az Erdei Ferenc temetésén elhangzott egyik beszéd, vagy Csurka István állítólagos szigligeti részeg zsidózása, és ilyen volt az 1973-as ideológiai konferencián¹³ a pártközpontban dolgozó Sütő Gábor által (a KB külügyi titkár Komócsin Zoltán

személyes tanácsadója) elmondott hírhedt felszólalás, amelynek a szövege érdekes módon sehol nem maradt fenn. A visszaemlékezések szerint a felszólaló antiszemita-anticionista beszédet tartott, szerinte cionista befolyás határozza meg a magyar sajtót és a kultúrpolitikát, a *Népszabadság* palesztin szabadságharcosok ellen ír, és Izraelt dicsőíti, zsidó darabokat játszanak a színházak, zsidó alkotóktól rendeznek kiállításokat. A kisebbfajta botrány egyetlen következményeként Sütőt a „feletteseinek engedélye nélkül elmondott” felszólalás miatt visszaküldték a pártközpontból korábbi külügyminisztériumi beosztásába, az enyhe büntetést kirovó jelentés egyetlen szóval sem utalt a beszéd zsidó vonatkozásaira.¹⁴ A kérdés pedig megválaszolhatatlanul ott motoszkál az emberben, most akkor ez így történt vagy nem így történt?

Annak ellenére, hogy nyilvános kampány nem folyt, az anticionista hullám többek véleménye szerint a színpad mögött Magyarországot is elérte. Kovács András úgy tudja, hogy a hatnapos háborút követően a nyilvánosságtól rejtve „csendes tisztogatás zajlott le a külügyi, katonai és biztonsági apparátusban: számos zsidó származású – egyébként hithű, régi kommunista – kádert mentettek fel, illetve helyeztek át jelentéktelen beosztásba”.¹⁵ Dr. Kende Péter szerint a háború után „különböző irányítószerveknél és apparátusokban ’szabályos’ zsidótanítási hullám söpört végig”.¹⁶ Minderről azonban Kádárnak a PB ülésen elhangzó fentebb idézett mondatain kívül más hiteles dokumentumot nem sikerült eddig feltárni, legalábbis én nem talákoztam ilyennel, ezért még kellőképpen nem bizonyított, de egyáltalán nem elképzelhetetlen állítás. Nem kizárt persze, hogy Erényi Tibornak van igaza, aki szerint semmi ilyesmi nem történt, már csak praktikus megfontolásokból sem, mert Kádár a „zsidó káderek jelentős részének teljesítményét hasznosnak ítélte”.¹⁷

A pártapparátus „zsidótanításával” kapcsolatban 1969 januárjában Péter György öngyilkosságáról merültek fel zsidó vonatkozások. A Központi Statisztikai Hivatal – egyébként zsidó származású és „öskommunistának” számító – elnöke ellen többedmagával elkövetett csempészes, üzérkedés és devizabűntettek gyanújával 1968 tavaszán kezdődött titkosszolgálati nyomozás, mégpedig Kádár János, Fock Jenő és Biszku Béla felhatalmazásával. A PB többi tagja csak az év végén szerzett tudomást az ügy fejleményeiről. Péter Györgyöt többszöri kihallgatás után szívbetegségére való tekintettel végül nem tartóztatták le, hanem kórházba került, ahol betegágyában szíven szúrta magát. A Péter elleni vádak valószínűleg „koholmányokon alapultak”, de nem ismerjük az ügy valódi mozgatórugóit, vélhetően a magyar reform egyik vezéralakjaként akarták őt bizonyos körök gyanúba keverni.¹⁸ Azt sem tudjuk, mennyire játszott szerepet kiválasztásában a zsidó szál. Az mindenesetre érdekes, hogy az előzetes letartóztatásba került bűntársak között szinte csak zsidó személyeket találunk (Spitzer, Grönwald, Reichardt Gutenplan), akikről a nyomozati jelentés hamisítatlan anticionista hangnemben tudósított (így jellemezve például a foglalkozásokat: „lektorfoglalkozású rabi” (sic!), „gebines üzletvezető”, „általában munkakerülő és nyereségre törekvő, harácsoló személyek”).¹⁹ A közvéleményben, értelmiségi körökben számos pletyka terjengett a Péter-ügyről, nevezetesen, hogy cionista volt, sőt, az izraeli titkosszolgálat ügynöke, aki a zsidó állam megbízásából csempészett aranyat.

A zsidóság egy része mindenesetre a hazai antiszemitizmus megerősödésének időszakaként élte meg ezeket az éveket, még ha ennek illusztrálására konkrét írott források, példák, hangulatjelentések nem állnak rendelkezésünkre. Révész Sándor egy konkrét esetről tud, amikor valaki azért vándorolt ki az országból, mert a hivatalos politika, az állampárt nem tárgyalta meg nyíltan és nem kezelte, hanem ehelyett „elkente” az antiszemitizmus kérdését.²⁰

A zsidó származásúak körében kétségtelenül feléledt ebben az időben a félelmi reflex – ha a múltra gondolunk, mindenképpen érthetően –, többen úgy érezték, hogy az anti-

szemitizmus bármikor kitörhet Magyarországon, és csak kis híja volt, hogy az 1967 utáni években ez nem történt meg. Annak ellenére, hogy antiszemita jelenségek sem a kommunista párton belül, sem azon kívül szinte nem is dokumentálhatóak, és a félelmeknek ezúttal valós, konkrét alapjuk nem volt, ilyen lelkiállapotban a legkisebb afférok is felnagyították és fokozták a veszélyérzetet.

Seifert Géza 1968 őszén írt egyik feljegyzésében összegyűjtötte a hatnapos háború óta eltelt év antiszemita jelenségeit, 15 vidéki és 12 fővárosi esetről számolt be, ezek apróbb jelentőségű rendbontások voltak, temető- és sírkőrongálásokban, zsinagógák ablakainak betörésében, istentiszteleti botrányokozásban nyilvánultak meg. Az elkövetők többnyire fiatalok voltak, ellenük az ügyek ötödében hoztak a hatóságok elmarasztaló intézkedést.²¹

A Kádár-rendszerben a nyílt politikai antiszemitizmusra lényegében nincs példa, illetőleg a hatóságok határozott és szigorú fellépéssel tettek róla, hogy ne is legyen, ám a mindennapok „apró” antiszemitizmusát, az „otthoni, kocsmai, futball-lelátói zsidózást a rendszer nem gátolta, a hatalom ésszerűbbnek tartotta, ha „egyszerűen tudomást sem vesz róla” – sommázta a korszakot Standaesky Éva.²² Az idő ezt a kezelésmódot annyiban igazolta, hogy a korszak évtizedei alatt a társadalom oly mértékben homogenizálódott és modernizálódott, hogy a hagyományos, népi antiszemitizmus lényegében megszűnt.

Magyarországon az anticionizmus valóban Izrael elítélését és cionizmus-ellenességet jelentett, nem pedig antiszemitizmust, a magyar vezetés a zsidó állam „imperialista és sovinszta politikáját” sem ostromozta túl nagy vehemenciával, inkább csak az elvárt, feltétlenül szükséges mértékben. Az állampárt az antiszemitizmust nem használta eszközül.

A Kádár-rendszer hozzáállásának értékét növelte, hogy ezzel a magatartással kilógott a többi szocialista állam közül, a csatlós országokban ugyanis, főként a nacionalista vezetéseikben, erőteljesen kacérkodtak az antiszemitizmussal. Azokban az országokban, ahol a társadalom széles csoportjaira jellemző volt az antiszemita attitűd (pl. Szovjetunió, Lengyelország), ott a kommunista vezetés az Izrael-ellenességet belpolitikai célokra, a tömegek megnyerésére, a rendszer stabilizálására, elfogadottságának növelésére is felhasználta. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a látványos és erőteljes államilag szervezett cionista-ellenes kampányok nyomán kisebbfajta antiszemita hullám söpört végig a szovjet blokk országaiban.

Lengyelországban például a hatnapos háború után az Izrael-ellenes kampányt rövidesen anticionista, sőt 1968-ban állami, kommunista vezetők által is támogatott antiszemita kampány váltotta fel. A lengyel zsidókat egyrészt lengyeellenességgel vádolták, azzal, hogy összejátszanak az ország ellenségeivel, fő elemként pedig az jelent meg, hogy a zsidók rossz kommunisták, a kommunizmus, a sztálinizmus bűneit zsidók követték el. Az április végéig tartó antiszemita kampány következtében a maradék zsidó értelmiség nagy része kivándorolt.²³ Románia diktátora, Ceausescu százezernyi romániai zsidót lényegében „eladott” Izraelnek; Csehszlovákiában a Prágai Tavasz leverése után az antiszemitizmust is felhasználva a médiában végrehajtott tisztogatásokat a rendszer úgy állította be, hogy ezáltal véget vetettek a sajtó „elzsidósodásának”.²⁴

A testvéri szövetséges államokban tapasztalható antiszemita jelenségekről természetesen a magyar politikai vezetés is tudott, és ezekről, elsősorban a lengyelországi fejleményekről szó is esett a PB ülésein.

1968 áprilisában az. ún. Praxis-ügyről hallgatott meg a PB beszámolót. A több nyelven megjelenő horvát *Praxis* című filozófiai folyóirat levélben kérte a szerkesztőbizottság magyar pártoló tagjait (Lukács Györgyöt, Heller Ágnes, Varga Ivánt), hogy aláírásukkal tiltakozzanak lengyel egyetemi professzorok elbocsátása és a lengyelországi antiszemitizmus

ellen. Aczél György magához kérte a jugoszláv nagykövetet, és jelezte, hogy ez kényes ügy, más ország belügyébe való beavatkozás. A nagykövet válasza szerint ellenzéki magatartása miatt a *Praxis* nekik is gondot okoz, de nem akarnak adminisztratív beavatkozást, politikai eszközökkel lépnek fel ellene.²⁵

1968 májusában a magyar pártvezetés a lengyel kommunista párt vezetőivel találkozott. Szóba kerültek a tavasszal lezajló lengyelországi antiszemita „események” is. Gomulka azzal magyarázta a történeteket, hogy az értelmiség érzékenységre hivatkozva a pártvezetés egyes tagjai ellenezték az írószövetség, az alkotó szövetségek és az egyetemek párt-szervezeteinek megtisztítását a revizionista elemektől. A helyzet úgy hozta, hogy ezeknek a személyeknek a többsége zsidó volt. Ezt a tényt, valamint az arab-zsidó háborút és a csehszlovákiai eseményeket kihasználva az opposíció újabb támadást indított a LEMP²⁶ vezetése ellen. A pártvezetés megtette a szükséges lépéseket és leleplezte az időközben „revizionistából cionistává, zsidó nacionalistává, ellenforradalmárrá átvédlett elemeket, mozgósította a pártközvéleményt és a munkásosztályt, s kimutatta, hogy a cionista, ellenforradalmár erők stratégiája objektíven egybeesik a csehszlovák párt akcióprogramjának negatív tételeivel”. A párttagság és a munkásosztály egységesen támogatta a párt vezetését, ugyanakkor a nemzetközi cionista központok a cionizmus és az antiszemitizmus fogalmát szándékosan összekeverve, világméretű támadást indítottak a LEMP ellen.²⁷

(*A pártállam fellépése a cionizmus ellen*) A cionista jelenségek elleni, de antiszemítizmustól mentes hatósági fellépések mindenesetre 1967 után, az Izraellel való diplomáciai kapcsolatok megszakítását követően megszigorodtak. A színpalak mögött, a nyilvánosság elől rejtve erőteljesebbé vált a rendőrségi, hatósági fellépés az egyébként már korábban is tiltott cionista tevékenységgel szemben.

A hivatalos zsidó rendezvényeken az állampárt kiküldöttjei rendszeresen elítélték a „cionista agressziót”. Azonban a nyugati baloldali mozgalmakon és az új gazdasági mechanizmus nyitottabb szellemiségén felbuzdulva egy-egy alkalommal, néhány zsidó fiatal nyílt színen vitába bocsátkozott a kommunista pártkaderrel. A hatalom azonnal retorziókkal válaszolt, egyértelműen rögzítve, hogy a cionizmus tabu: a főkolompost egyéves börtönbüntetésre ítélték és elbocsátották a Rabbiképző Intézetből, a többiekre kisebb büntetéseket szabtak ki.²⁸ 1969 kora tavaszán egy zsidó egyetemi hallgató a Budapesti Izraelita Hitközség (BIH) választmányi ülésén szólalt fel igen bátor hangvételrel. Kijelentette, hogy a zsidó fiatalságban, az új generációban van zsidó érzés, mégpedig „nem olyan kompromisszumos, mint amilyeneket az *Új Élet*ben szokott olvasni”. A zsidóságnak van egy új állama, és „mi nem csak magyar, hanem zsidó állampolgárok is vagyunk... Izrael mellett több és bátor kiállást akarunk.”²⁹ A belügyminisztérium gépezete beindult, miután a „Sárosi” nevű ügynök – alias Seifert Géza hitközségi elnök – jelentést tett az esetről. Az illetékes alosztály kiterjedt nyomozásba kezdett a „cionista hangnemben” felszólaló fiatalemberről és környezetéről, besúgókat állítottak rá az egyetemén, folyamatos megfigyelés alatt tartották. A vizsgálatban nagy lehetőséget láttak, mert úgy vélték, hogy a konkrét személyen túl „egyetemi hallgatók esetleges cionista tevékenységét tudjuk majd felderíteni ezen az úton”. A korszak kezelésmódjának megfelelően kemény eszközöket nem vettek igénybe, hanem utasították az egyetemi KISZ-szervezeteket, hogy tereljék a „cionista tevékenységgel gyanúsítható fiatalokat” Sárosi ügynök felé, és ezáltal „robbantsák szét” különböző csoportjaikat.³⁰ Vélhetően nem találtak semmi érdemlegeset.

Cionista nézeteket tehát nem volt ildomos a nyilvánosság előtt hangoztatni, az illetőkre retorzió, akár börtönbüntetés is várhatott. A kádári évtizedekben fél tucat ilyen esetről tudunk, elsősorban a közvetlenül az 1967-es arab-izraeli háború utáni időszakban.³¹ A várha-

tó következmények ismeretében később már csak szórványosan vette valaki a bátorságot, hogy nyilvános helyen ismertesse a hivatalostól eltérő álláspontját.

Ezen túlmenően a hatóságoknak különösebben nem is volt mi ellen fellépniük, hiszen a hivatalos politikával szembeni ellenállásnak zsidó részről „csak kicsiny és informális göcai alakulhattak ki”. Ezek a „cionista göcök” részben hitközségi kereteken belül szerveződtek, néhány fiatal rabbi körül formálódott ki fiatalok egy-egy lazább csoportja. Tevékenységüket a politikai rendőrség nem nézte jó szemmel, úgy értékelték, hogy a cionistagyanús rabbik a zsidó fiatalok asszimilációjának megakadályozása érdekében szervezik az ifjúsági csoportokat, a szándék egyértelműségét jelzi, hogy e társaságok az izraeli követséggel is kapcsolatban álltak (amíg az működött). 1967 őszétől megkezdődött a renitensnek ítélt, cionistagyanús egyházi vezetők, rabbik, valamint az általuk „megtévesztett” fiatalok megregulázása. Közvetlen hatósági beavatkozásra többnyire nem is volt szükség, az „izgágább” rabbikat a hitközségi vezetés megrendszabályozta, akár el is bocsátotta.³² A hatóság fellépett azokkal a rabbikkal szemben is, akik pusztán valamilyen közösségi, kulturális életet próbáltak szervezni, így tudatosították mindenkivel, hogy a zsinagógák az istentiszteleteken kívül nem foglalkozhatnak semmi mással.

Az egyik „illegális szervezkedés” ellen „cionista tevékenység” miatt beindult a rendőrségi gépezet is – vélhetően a konkrét ügyön túl a példastatuálás motivációjával. A „lefülelt” szervezkedés központjában Geyer Artúr főrabbi (a cionista mozgalom egyik volt vezetője) és Raj Tamás szegedi rabbi ifjúsági foglalkozásai álltak. Budapesten és Szegeden őrizetbe vettek tíz zsidó fiatalembert, mert titokban vallási és kulturális oktatást, társasági életet szerveztek fiataloknak, és a rendszeres összejöveteleken kinyilvánították zsidó nemzeti identitásukat, illetve szolidaritásukat a zsidó állam iránt, bírálták a népi demokráciák Izrael-ellenes politikáját, és ilyen témájú olvasnivalókat terjesztettek egymás között, a cionista kérdéseken túlmenően napi politikai kérdéseket is megtárgyaltak, mégpedig „rendszerellenes beállításban”. Függetlenül a témájuktól, ezek a bejelentetlen kiscsoportos foglalkozások eleve büntettnek számítottak, hiszen a pártállamban a hatóságok tudta nélkül működő, illegális egyesületeket „állandó veszélyforrásnak” tekintették a közbiztonságra, amelyek valósággal vonzzák a „fennálló rend különféle ellenségeit”. A vád azonban ennél is komolyabb volt, a csoportok tevékenységét államellenes izgatásnak minősítették. A BM III/II-es csoportfőnöksége azt jelentette, hogy az egy év alatt 20-25 főről 150 tagúvá bővülő, és besúgókkal folyamatosan megfigyelt kisközösségek az izraeli követség „tudtával és támogatásával” működtek. A politikai rendőrség értékelése szerint a „csoportokon belül erőteljesen cionista propaganda tevékenység” folyt „azzal a végső céllal, hogy a fiatalok legális és illegális lehetőségek felhasználásával Izraelbe kimenjenek”. A jelentés kitért arra, hogy az előző évben 13 zsidó fiatal szökött ki az országból, akiknek egy része cionista csoportokhoz tartozott és kapcsolatban állt az izraeli követséggel.³³

A szervezkedés egyébként már jóval korábban a hatóságok tudomására jutott, csak éppen most döntöttek a beavatkozásról. Seifert Géza már 1966-ban többször jelentést tett az Állami Egyházügyi Hivatalnak a két rabbi neve alatt futó budapesti és szegedi ifjúsági foglalkozásokról, melyeket aggályosnak ítélt, mivel cionista jellegűeknek, „disszidálásra való közvetett buzdításnak” minősülhettek. A MIOK elnöke ennek az esetnek a hátterében is – mint minden cionistának tartott mozgólódás mögött – az izraeli követség „aknamunkáját” látta.

A szegedi szádra talán azért is különösen érzékenyen reagáltak a pártállami szervek, mivel a déli országrész a jugoszláv szomszédság miatt veszélyeztetett területnek számított, a délszláv államban ugyanis a zsidóság nemzetiségi státust élvezett és a MIOK elnökétől származó információk szerint körükben intenzív cionista propaganda folyt, amely könnyen átcsaphatott, átszivároghatott a határokon.³⁴

A hatóságok alapos vizsgálatot végeztek, több mint harminc embert hallgattak ki, a házkutatások során talált minden könyvet, írásos anyagot (beleértve a naptárbejegyzéseket is) áttanulmányoztak. Az izraeli magyar nyelvű kiadványokat különösen veszélyesnek találták, mert „a népi demokrácia elleni gyűlölet felkeltésére alkalmasak”; aprólékos gondnal kinyomozták, hogyan és kitől kapták kölcsön a vádlottak, kik olvasták őket, az ilyen anyagok birtoklása és kölcsönzése az ítéletben tételesen szereplő bűnnek számított.

Az első és a másodrendű vádlottat, akik Budapesten szerveztek ifjúsági csoportoknak „cionista propagandával” teleshívték előadásokat, 1968 márciusában „folytatólagosan elkövetett államellenes izgatás” miatt négy hónap felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. Az ítélet indoklása kiemelte, hogy a „legális és nem kifogásolható” vallásoktatási célzatú, rendszeres találkozások „fokozatosan vezettek el a bűncselekmények elkövetéséhez”. „A kezdetben csupán vallási összetartozás érzései nacionalista színezetű érzéssé kezdett bennük átalakulni, különböző behatások, az Izraelben élő rokonoktól, ismerősöktől, s főleg az Izraeli Követségről hozzájuk eljutott propaganda eredményeként.” Kialakult körökben az a szemlélet, hogy „ami Izraelből származik, az csak jó lehet”, ez a „kritika nélküli igenlés” vezetett el oda, hogy a vádlottak „az onnan származó sajtótermékeket – nem törődve azok népi demokratikus és saját hazájuk, a Magyar Népköztársaság államrendjével szembeni ellenséges tartalmával – egymásnak tovább adták. [...] A fiataloknak ebben a közösségben kialakulóban lévő szelleme melegágya a még súlyosabb államellenes bűncselekményeknek”.³⁵

Az ítélet hangsúlyozta a vádlottak vallási vezetőinek a felelősségét, ám őket súlyosabb elmarasztalás nem érte. Raj Tamás esetében a nyomozást a BM Politikai Vizsgáló Osztálya a rabbi súlyos betegségére való tekintettel vádemelés nélkül megszüntette, mindössze hatósági figyelmeztetést kapott az „egyesületi joggal való visszaélés” miatt, mivel nem jelentette be semmilyen állami szervnek az összejöveteleket. A hatóság abban bízott, hogy az enyhe retorzió, a „nevelő jellegű intézkedés is elegendő lesz ahhoz, hogy terhelte a jövőben tartózkodni fog minden, társadalomra veszélyes cselekmény elkövetésétől”.³⁶ Az őrizetbe vett fiatalok esetében a hatóságok megelégedtek azzal, hogy a házkutatással és „rendőrségre hurcolással” (72 órán belül mindegyiküket kiengedték) alaposan rájuk ráijesztettek: „menjen el a kedvük egyszer s mindenkorra a zsidó ifjúsági élettől”.³⁷

A „példastatuálás” hatott, a besúgóí jelentések szerint a 70-es évek elejétől a zsidó közösségi, társadalmi életből szinte teljesen eltűnt Izrael témája. Követség híján a cionista „szervezkedések” eleve elvesztették háttérüket, ösztönző bázisukat, a kemény hatósági fellépések aztán végképp elvették a kedvüket az arra esetleg hajlamosoknak az aktivizálódásra. Sporadikusan került sor a hivatalos magyar, illetve magyarországi zsidó politikával szembeni nemtetszés kinyilvánítására, a nagy többség inkább hallgatott. Egyfajta passzív ellenállásnak tekinthető, hogy az 1973-as, újabb arab-izraeli háború idején követett Izrael-ellenes hivatalos irányvonallal, illetőleg a zsidó szervezetek hallgatásával szembeni tiltakozásként sokan lemondták az *Új Élet* előfizetését, mivel az ebben a helyzetben sem foglalkozott „izraeli véreinkkel”.³⁸

Ezekben az időkben a cionizmussal hírbe hozva stigmatizálni lehetett embereket. 1967 októberében az MSZMP Politikai Bizottsága a hitközség volt elnökének a beadványát tárgyalta. Sós Endre a hitközség hivatalos vezetésén belül egyeseknek cionista vonzalmakat tulajdonított. Az ügyet a PB a zsidó vezetésen belüli személyes konfliktusként értékelte, amelyben az arab-izraeli háború apropóján a cionizmus vádját is felhasználják egymással szemben a felek.³⁹

Ebben a közegben a hitközségen belül mindössze egyetlen „alternatív” csoportosulás maradt fenn tartósan. A hetvenes években a Rabbiszeminárium vezetője, Scheiber Sándor

vallási témájú előadásai köré szerveződött fiatal zsidók egy kisebb társasága. Az ÁEH és a politikai rendőrség „cionistagyanúsnak” tartotta a dolgot, folyamatos megfigyelés alatt tartotta az előadássorozatot és a társaságot, de nagy nemzetközi tekintélye a rabbiképző vezetőjének bizonyos védelmet kölcsönzött, nem mertek hozzányúlni.⁴⁰

A Kádár-korszak egész idejére elmondható, hogy végig hatalmas szakadékok tátongtak a hitközség vezetése és a zsidó közösség (azon belül is elsősorban a fiatalok) között, 1967 után azonban a szakadék tovább mélyült, ugyanis „a hatnapos háborúban aratott izraeli győzelem a zsidó identitás újradefiniálásának kiindulópontja lett fiatal zsidók körében”.⁴¹ Közülük egyre többen váltak a politika iránt fogékonnyá, és alakítottak ki a hivatalos politikától eltérő véleményt például Izrael megítélésében. De tisztában voltak vele – különösen a „rabbifegyelmező” rendőrségi eljárások után –, hogy a hitközség keretein belül nem ajánlatos hangot adni nézeteiknek, messzire elkerülték a hitközség vezetőit; más – szervezett – fórumot viszont nem hozhattak létre.

A hivatalostól eltérő nézetek megjelenítésére országon belül más alternatíva nem maradt, mint a teljesen magánjellegű társasági, baráti összejövetelek. Zsidó fiatalok megpróbálták a hitközségen, a hivatalos zsidó intézményrendszeren kívül így önszerveződni, valamiféle rendszeres találkozóhelyet, klubot létrehozni, naivan azt remélve, hogy a kávéházi baráti találkozások, beszélgetések nem tűnnek fel senkinek, és így kibújhatnak a pártállami apparátus ellenőrzése alól. Összejöveteleiknek nem volt politikai jellegük, de olykor „tiltott témák” – Izrael, közel-keleti konfliktus, nem vallásos zsidó identitás - is előjöttek a beszélgetéseken. Nem volt szerencsájük: a politikai rendőrség a cionista szervezkedés csíráinak tekintette, szoros megfigyelés alatt tartotta ezeket a találkozásokat, és még a nyílt hatósági fellépést is fontolgatták, mert a voltaképpen ártalmatlan összejövetelek jelentőségét állambiztonsági szempontból túl is dimenzionálták. Kovács András ellenben úgy látja, hogy bár ezek a laza hálózatok „nem voltak egy spontán zsidó politikai mozgalom kiindulópontjai, a hatalom szervei jól érzékelték, hogy a csoportok „folytonosságában benne rejtett valami veszély: adott esetben válaszolhatnak kívülről jövő impulzusokra”.⁴² Annyi azonban bizonyos, hogy a cionistának nevezett zsidó társaságok bomlasztásának nem antiszemita indítékai voltak, „a politikai rendőrség célja az volt, hogy a fiatalokat integrálják a szocialista társadalomba”, mégpedig úgy, hogy visszatérleik őket a megbízható hitközség felé.⁴³

A belső elhárítás számára a cionistaellenes „vadászat” legértékesebb, legnagyobb trófeájának az egyik ilyen társaság, a magukat ún. „keddistáknak” nevező csoport becserkészése ígérkezett. A vallástalan zsidó értelmiségi fiatalokból álló társaságot, akik éttermekben tartottak rendszeres összejöveteleket, 1971-75 között a titkosszolgálat tizenhárom beépített besúgó segítségével állandó megfigyelés alatt tartotta, mintegy ezer oldalra tehető az ügyben készült jelentések és egyéb vizsgálati anyagok terjedelme.⁴⁴

A keddenként összejáró, magukat innen elnevező csoport, 1960 őszén kezdett alakulni, találkozóikon átlagosan 20-40 fő vett részt.⁴⁵ A társaság három célt tűzött maga elé: „a vegyes házasságok elleni küzdelem, az asszimiláció meggátlása, a zsidó nemzeti érzések táplálása és fenntartása”. A belső elhárítás „hálózati úton” 1969-ben szerzett róluk tudomást. A BM első adatgyűjtése alapján tíz év alatt mintegy 290 fő fordult meg a csoportosulásban. A hatóság „operatív ellenőrzése” jól szervezett cionista csoportnak értékelte a keddistákat, a mivel abból indult ki, hogy a vallástól elszakadó zsidó identitás elsősorban Izrael létéből táplálkozik és vélhetően cionizmusba torkollik. Jubilálók néven 1971 nyarán dossziét⁴⁶ nyitottak róluk. Elkezdődött a minden részletre kiterjedő megfigyelésük, beépített besúgókkal, „bepoloskázott” lakásokkal. Az év végén elkészült első összefoglaló titkosszolgálati jelentés arról számolt be, hogy a csoport saját alkotmányával, ideológiával („keddizmus”), zászlóval, nyilvántartott tagsággal rendelkezik, az idők során néhány tag

disszidált, néhányan radikalizálódtak és „különböző élesebb államellenes tevékenységbe kezdtek”.⁴⁷ Egyik vezetőjük „ún. kihazasításokkal” is foglalkozott, „feltételezhetően abból a célból, hogy pl. szovjet állampolgárságú nőket házasságkötés útján Magyarországra telepíthessenek, majd egy későbbi kedvező időpontban Magyarországról nyugati államokba való disszidáltatásukat segítsék elő.”

A vizsgálótiszt ezek alapján arra a következtetésre jutott, hogy a „kspirációs módszereket alkalmazó” csoport „kimeríti az illegális szervezkedés fogalmát”, és „szinte melegágya az aktívabb cionista tevékenység kialakulásának”. A „keddisták” szervezett cionisták, céljuk a tagok „zsidó nacionalista érzelmeinek felélesztése”, ezen keresztül „szocialista társadalmunkba való beilleszkedésük, asszimilációs folyamatuk” meggátlása, „lényegében faji elkülönülésre törekşenek”.⁴⁸

A következő hónapok során a BM III/II-es csoportfőnökségre beérkező beszámolók szerint a társaság tagjai politikáról, zsidó vallásról, hagyományokról, a holokausztról, a hitközségről szinte soha sem beszéltek, elvértve bukkant fel közöttük olyan személy, aki cionista hírokat „pengetett”. Két év megfigyelés után, 1973. végén a titkosszolgálat úgy látta, hogy mégsem cionista szervezkedésről van szó, s habár a csoportosulás vezetői „zsidó nacionalista beállítottságúak”, de „elhatárolják magukat a cionista nézeteket nyíltan is hangoztatóktól”. Még az egyesülési joggal való visszaélést sem lehetne őket lekapcsolni, azonban a keddistáknak „társadalmi veszélyessége van”, potenciális cionista bázis lehet, ezért valamilyen módon fel kell ellenük lépni. Az a javaslat született, hogy büntetőeljárás kívüli, meghallgatások utáni „rendőrhatalósági figyelmeztetések útján, bomlasztással” kell az ügyet megoldani.⁴⁹ A megvalósítás nem ment könnyen, másfél évvel később a hatóságok még mindig annak a tervezésénél tartottak, hogy miként tudnák a csoportot szétszórni.

Fél évtized szívós munkája után, 1975 decemberére a titkosszolgálat belátta, hogy tehetetlen, illetve nincs dolga az ilyen jellegű társaságokkal. „Az összejöveteleknek politikai tartalma nincs, ellenséges tevékenység vagy annak előkészítésére utaló törekvés” nem zajlik, a keddisták pusztán társkeresésre használják a találkozóikat. A dossziét lezárták, ám azzal a kiegészítéssel, hogy a cionista aktivizálódás veszélye nem kizárt, ezért a csoport ellenőrzését hálózati úton tovább folytatták, azaz besúgókkal továbbra is megfigyeltették a társaságot.⁵⁰

Gadó János a passzív rezisztencia kiváló példájának nevezi a „keddizmust”. Ezeket az informális kapcsolatokat a hatóságok soha nem tudták felszámolni, kellemetlenkedő akcióikkal legfeljebb egy-egy hangadót megfélemlítettek, beszerveztek, de a csoportok néhány hét után ismét összeálltak.⁵¹

(A „hivatalos” zsidóság változatlan irányvonala 1967 után) A konszolidálódott és reformokkal próbálkozó Kádár-rendszer az 1967-es közel-keleti események után a zsidók számára nem hozott tágabb mozgásteret. A hivatalos zsidó intézmények a korábbi időszakhoz hasonlóan továbbra is legteljesebb mértékben együttműködtek a pártállammal, ezt a magatartást változatlanul a zsidó közösségnek az antiszemitizmustól való védelmével igazolták önmaguk és a zsidó társadalom előtt is.

Seifert Géza vezetése idején a hitközség teljesen belesimult a rendszerbe, minden fontosabb döntés előtt kikérte az ÁEH véleményét, politikai kérdésekről a követendő álláspontot, magatartást illetően a hivatal folyamatosan instruálta a hitközséget. Még közvetlen telefonvonalat is kiépítettek az ÁEH és a Síp utca (a hitközségi vezetés központja) között. Az elnök és az Országos Rabbitestület tagjai 1968 januárjában egyetértettek abban, hogy a magyar zsidóságnak pozitív módon integrálnia kell a társadalomba és segíteni kell a szocializmus építését, a passzivitás nem elegendő.⁵²

1968 decemberében, a zsidó hitfelekezet és a magyar állam között létrejött egyezmény 20 éves évfordulóján a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete kiemelte, hogy az egyezmény megkötése óta eltelt időben a magyar zsidóság által követett út mindenben helyesnek bizonyult. Azóta érvényesül a vallási és lelkiismereti szabadság és az állam és a felekezet viszonya mindvégig jó volt.⁵³ Seifert Géza az évfordulós beszédében így fogalmazott: „Mi, magyar zsidók tudatában vagyunk annak, hogy mindazokat a jogokat, a vallás- és lelkiismereti szabadságot, a múlt időknek velünk szemben alkalmazott diszkriminációinak megszüntetését és jogegyenlőségünket a Magyar Népköztársaságnak szocializmust építő, haladó társadalmi rendszerétől kaptuk.”⁵⁴

Az Országos Rabbitestület tagjai 1969 januárjában megállapították, hogy a kormány politikáját egységesen támogatják gyakorlati céljaiban, bár a felekezeti zsidók nem lehetnek ideológiailag marxisták, „de ezt nem is kérték tőlünk”, továbbá leszögezték, hogy a „jó zsidó csak jó állampolgár lehet”.⁵⁵ Még az Ortodox Rabbitestület ülésein is hasonló gondolatok fogalmazódtak meg. Schück Jenő, a testület elnöke megállapította, hogy „olyan társadalomban élünk, a szocializmust építő Magyarországon, amelynek – ha ideológiáját, mi, mint rabbik nem is fogadhatjuk el – tetteit és alkotásait, humanista és haladó törvényeit magunkénak valljuk [...] Rengeteget köszönhetünk ennek a rendszernek, amely nemcsak megtűri a vallást, hanem támogatja is.” Az ortodox rabbik szerint a népi demokrácia a munkát becsüli a legjobban, a szocialista társadalmi rend a munkán alapul, és „ehhez a tanításhoz a mi magunk is ösidőktől fogva csatlakozunk”. A rabbik feladata, hogy a tanításokat összhangba hozzák azzal a társadalommal és a hazával, amelyben élnek, továbbá „biztosítsák a magyar zsidóság fennmaradását és hűségüket a szocialista magyar hazára”. Az ülésen jelen lévő Seifert Géza leszögezte, hogy a zsidók a magyar nemzeti egység tagjai, „amely hazánkban egyesíti a szocializmus és a béke alapvető céljaival egyetértő, különböző világnézetű embereket”, a magyar kormányzat következetesen harcol a fasiszmus és az antiszemitizmus ellen.⁵⁶

Négy évvel később, a felekezet és az állam egyezményének 25. évfordulóján Seifert Géza a következőket írta a MIOK évkönyvébe: „A magyar zsidóság megtalálta a helyét az új társadalomban. Jól tudjuk összeegyeztetni a zsidó tradícióinkhoz való ragaszkodásunkat szocialista magyar hazánk szeretetével és állampolgári hűségünkkel.”⁵⁷ Hasonló szellemiségű és tartalmú megnyilatkozásokat a végtelenségi idézhetnék ezekből az évekből.

A zsidóság vezetői, rabbik, hitközségi tisztviselők engedelmesen bekapcsolódtak a helyi tanácsok, a Hazafias Népfront, és más olyan transzmissziós szervezetek tevékenységébe, amelyeket a párt a „társutasok” – pártonkívüli értelmiségiek, egyházi személyiségek stb. – „összefogására, és a párt társadalmi támogatottságának demonstrálására használt fel”. Különösen Seifert Géza szorgalmazta ezt, és maga mutatott példát, hiszen számos ilyen szervezetben tevékenykedett.⁵⁸

A hitközségi vezetés által az 50-es évek vége óta cionistának, renitensnek minősített rabbiképzős vezetés elleni folyamatos jelentgetéseknek a hatnapos háború után meglett az eredménye, részben felszámolták az intézet autonómiáját, elvesztette önálló jogi személyiségét, és a MIOK fennhatósága alá került. Scheiber igazgató is lerőta a kötelező tiszteltköröket, amikor úgy nyilatkozott a rabbiszeminárium szellemiségéről, hogy az intézet tanárai és diákjai „magyaroknak és zsidóknak érzik magukat, és ez bennük harmonikusan ötvöződik. Mindnyájan építeni kívánják szocialista hazánkat, melyben boldogságban és biztonságban érzik magukat”.⁵⁹ Ettől függetlenül a rabbiszeminárium szellemiségében, működésében megőrizte elkülönülését a hitközségi vezéstől és az „egyház progresszív személyiségeitől”, ahogyan ezt egy 1973-as hatósági feljegyzésben olvasható. A progresszív jelzőt az állami vonalat hüen kiszolgáló személyekre értették. A rabbiképző nemzet-

közi tekintélye változatlanul megmaradt és továbbra is a kelet-európai zsidó szellemi élet egyik központjaként működött.⁶⁰

Az állam külpolitikájához mindenkor szorosan igazodtak a hitközség külkapcsolatai, a nemzetközi kapcsolatok alakításának konkrét elképzeléseit, a nemzetközi szervezetekben folytatott tevékenységet, a kiutazási és vendégfogadási terveit az ÁEH hagyta jóvá. Amellett, hogy Izraellel 1967 után minden kapcsolata megszakadt a hazai zsidóságnak, lényegében a világ más zsidó közösségeitől is elszigetelődtek. Szocialista relációban erre az időszakra egyedül a Szovjetunióban maradt nagyobb zsidó közösség, azonban a magyar zsidóság jószerével semmit sem tudhatott róluk, az *Új Élet* nem foglalkozott a témával. A „Nyugaton” élő zsidóság természetesen gyanúsnak bizonyult, ezért elsősorban a szigorúan vallási jellegű nemzetközi szervezetekkel maradhatott csak fenn a kapcsolat, és azt is szigorúan ellenőrizték. Ellenben az amerikai Joint adományait – ha nem is közvetlenül, de – közvetítő szerveken keresztül beengedték. A hatnapos háború utáni években a cionistának, szovjetellenesnek tekintett fórumokon a hazai zsidóság nem vehetett részt. 1969-ben Seifert hiába javasolta a Zsidó Világkongresszusba (akinek az elnöke éppen a háború előtt járt itt) visszatérést, mondván, hogy tagként eredményesebben lehetne kivédeni a szocialista országok zsidópolitikáját ért alaptalan vádakat. Az ÁEH ekkor még túl szovjetellenesnek ítélte meg a kongresszus munkáját, ezért elutasította a felvetést. A 70-es évek második felétől a világpolitikai enyhülés, a helsinki folyamat következtében sokszínűbbé, intenzívvé váltak a hitközség nemzetközi – elsősorban hitéleti – kapcsolatai. 1975-től megkezdődött a szovjet zsidósággal a kapcsolatok kiépítése, ehhez addig a szovjet állam beleegyezése hiányzott.⁶¹

A 60-as évek végétől évente 3-4 alkalommal néhány hivatalos zsidó vezető utazhatott nyugatra, mégpedig olyan kimondottan nemcionista nemzetközi rendezvényekre, ahol akár konfliktusokat is vállalva képviselniük, dicsérniük kellett a szocialista magyar állam hivatalos (egyház)politikáját. Mindenhol azt kellett szajkózniuk, hogy Magyarországon senki sem akar kivándorolni, ezért nincs cionizmus, másrészt nincs az országban antiszemitizmus sem, a kevés antiszemita ellen pedig az állam keményen fellép. A kiváltságos kiutazóknak 10-15 oldalas beszámolókat kellett írniuk az ÁEH-nak, míg a felekezeti zsidóság legfeljebb az utazás tényéről tudhatott.⁶²

A külföldi utakról készült beszámolók közül illusztrációként két jellegzetes példát idézünk fel. Még a hatnapos háború előtt az akkori hitközségi elnök, Sós Endre számolt be az egyik nyugat-európai útjáról, ahol nyugati zsidó szervezetek vezetői arról faggatták, hogy miért mehetnek el Magyarországról tömegesen a zsidók. Amikor az elnök válaszul azt magyarázta, hogy a magyar zsidóság nem akar kivándorolni, azt vetették a szemére, hogy ne ismétелgesse „a hivatalos kommunista magyar álláspontot”.⁶³ A 70-es évek közepén Seifert Gézáné írt részletes jelentést az Európai Zsidó Közösségek berlini tanácskozásáról. Az egykori hitközségi elnök özvegye a budapesti főrabbi (Salgó László) együtt képviselte a magyarországi zsidóságot a rendezvényen, és minden hivatalos programról, megbeszélésekről és nem hivatalos beszélgetésekről beszámolt az Állami Egyházügyi Hivatalnak. A két küldött a pártállam elvárásainak megfelelően arról próbálta meggyőzni a tanácskozás résztvevőit, hogy a magyar zsidóság „szép életet él”, őrzi a vallási és szellemi örökségét, és ezen „túlmenően még segíteni is képes a szomszédos szocialista országok kisebb hitközségeit”.⁶⁴

Nem túlzott az „izraelita felekezetért” felelős egyházügyi hivatalnok tisztségviselője egy 1975-ben készült feljegyzésében, amikor arról írt, hogy „a magyar izraelita egyházi vezetés, a rabbik és híveik döntő többsége a szocialista állammal való politikai együttműködést vállalja. [...] Az elmúlt évtizedben – az egyházpolitikai fejlődés és a politikai

befolyásolás eredményeként – olyan gyakorlat alakult ki, mely szerint az izraelita egyházvezetőség minden lényegesebb döntés kialakítása előtt kéri az Állami Egyházügyi Hivatal állásfoglalását [...] a hivatal mind nemzetközi, mind hazai (személyi) kérdésekben megfelelő politikai segítséget biztosít az egyházi vezetés számára”.⁶⁵

A 70-es évek végére a magyarországi zsidóság intézményrendszere a mélypontra, „a szétesés határára” jutott – állapítja meg Gadó János –, szinte még a legalapvetőbb szociális és oktatási feladatok ellátására is alig volt képes. A zsinagógákba szinte csak öregek jártak, a hitközségtől a fiatalabb zsidó nemzedékek távolmaradtak, szinte teljesen megszűnt az utánpótlás, az országos rabbiképzőben két hallgató tanult.⁶⁶ A hitközség által fenntartott Anna Frank Gimnázium a 60-as évek közepétől kezdett kiüresedni, összes tanulójának száma tíz fő körülre csökkent, az Állami Egyházügyi Hivatal azzal számolt, hogy néhány év alatt az intézményt fokozatosan megszüntetik.⁶⁷ Egy 1976-ból származó AEH-feljegyzés szerint a zsidó gimnázium vezetése maximálisan betartotta, sőt, szinte már túl is teljesítette az oktatási minisztérium elvárásait, utasításait. Például olyan éves tantervet készítettek, amelyben a „zsidó” szó egyszer sem fordult elő, a hazafias nevelés jegyében a Bibliából a hazával kapcsolatos általános részeket kellett kiemelni, kihagyva az Izraelre vonatkozó konkrét utalásokat. Abszurd helyzet, Csorba László joggal teszi fel a kérdést: „Vajon milyen Őstestamentum-oktatás lehet az, amelyből az Izraellel foglalkozó passzusok hiányoznak?”⁶⁸

Ami a hazai zsidóság világi vezetését illeti, Seifert Géza 1976 májusában bekövetkezett váratlan halála után utódjának kijelölése csaknem egy évet vett igénybe. Végül az ÁEH „szíves iránymutatása alapján” megtalálták az elnökjelölt személyét, és 1977 márciusában beiktatták Héber Imrét a BIH és MIOK elnöki posztjára. Az ügymenet változatlanágát a hitközség főtítkáráként a korábbi elnök özvegye, Seifert Gézáné biztosította. Salgó Lászlóval, a Budapesti Rabbitestület elnökével együtt hármasban alkották a hitközség tényleges vezetését. Az irányvonal nem változott, a szocialista hatalom biztosította biztonságért cserébe a zsidóság csak vallásfelekezeti néven nyilvánult meg, kizárólag hitéletet élt, egyébként pedig a zsidóknak, zsidó származásúaknak részt kellett venniük a szocializmus építésében.⁶⁹

A Kádár-korszak második felében tehát folytatódott a korábbi trend, a zsidó intézmények a közösség, a zsidó vallási és kulturális örökség fenntartása terén nem sok eredményt tudtak felmutatni. Gadó János szerint a hazai zsidóság az állami represszió ellenére is ennél sokkal elevebb közösségi létet és intézményrendszert tarthatott volna fenn, a fő probléma az volt, hogy a hivatalosan engedélyezett zsidó létnek megrendült, eltűnődedett a legitimitása.⁷⁰

Kovács András úgy értékeli a Kádár-korszak idejét, hogy „a magyar zsidó szervezetek politikája a kommunista rendszerben kétségkívül túlment azon a határon, amelyet kényszerű kompromisszumnak lehetne tekinteni a zsidó hitélet és a felekezeti intézmények fennmaradása érdekében. Ez a politika kimerítette a kollaboráció fogalmát.” A diktatúra hű kiszolgálásáért azonban a zsidóság nem jutott kollektív előnyökhöz. A rendszer nem kivételezett egyetlen egyházzal sem, a zsidó felekezet nem részesült a többi vallásfelekezetenél sem jobb, sem mostohább bánásmódban. Vagyis a rendszer túlzott kiszolgálására nincs észszerű mérték, és nem lett miatta jótányival sem kedvezőbb a vallásos zsidóság helyzete, megítélése. Valószínűtlen, hogy a „valamivel kisebb együttműködési készség és politikai lojalitás” miatt a „kommunista hatóságok még jobban – vagy akár teljesen – elfojtották volna az amúgy is a minimumra korlátozott zsidó vallási életet”.⁷¹

Csorba László szerint viszont az izraelita hitközség nem volt szervilisebb a többi egyháznál és felekezetenél, azok is hasonlóképpen jártak, csakis olyan vezetők maradhattak az

élükön, akik igazodtak a „szocialista egyházpolitika” elvárásaihoz, legtöbbjük a hatalom és felekezetük érdekei között próbáltak egyensúlyozni, de többnyire sikertelenül, és ehelyett az államhatalom feltétlen kiszolgálói lettek.⁷²

(A holokauszt magyarországi áldozatainak kártalanítása 1971-74) A szovjet blokk országainak gyakorlatához képest szokatlan volt, hogy a Kádár-korszakban a holokauszt csak részlegesen számított tabunak. A történelemkönyvekből, az országos tömegtájékoztatásból ugyan hiányzott a zsidóság üldöztetésének a története – a dolgozó osztályok kizsákmányolására, elnyomásának ábrázolására hivatott államszocialista történelemszemléletben nem volt helye más jellegű szenvedéstörténetnek –, a zsidó nyilvánosságon belül azonban a vallás mellett ez lett az egyetlen engedélyezett téma.

És ez volt a „zsidókérdés” másik vetülete, amivel a Politikai Bizottság többször is foglalkozott a 60-as, 70-es években, pontosabban a vészkorszakban üldöztetést szenvedett magyarországi zsidó állampolgárok számára az NSZK által fizetett kártérítés ügye. Ez sem az egyszerű történetek közé tartozott, a kárpótlás rendezése több mint két évtizeden át elhúzódott.

Az NSZK-nak már megalakulásakor – az erős nemzetközi nyomás hatására – kötelezettséget kellett vállalnia a nácizmus németországi üldözötteinek kártalanítására. Az erről szóló törvényeket a nyugatnémet állam 1956-57-ben alkotta meg. A szocialista országok polgárait kizárták a törvények hatálya alól, mivel külföldieknek kártérítés fizetését a diplomáciai kapcsolatok fennállásához kötötte.

Ennek ellenére Magyarország – a szocialista országok közül egyedülként – 62 ezer egyéni bejelentést juttatott el az NSZK-ba⁷³, illetve a törvény kizáró rendelkezéseit a német alkotmánybíróságnál megtámadta. A PB 1963-ban a nácizmus üldözötteinek ügyében kártérítési megállapodás megkötését szorgalmazta az NSZK-val. Miután a Nemzetközi Bíróság 1966-ban Magyarországnak adott ígazat, a nyugatnémet állam is beleegyezett, hogy elkezdjék az átfogó megállapodásra irányuló tárgyalásokat, de továbbra is a diplomáciai kapcsolatok felvételétől tette függővé a kártérítések kifizetését (magyar vélemény szerint így akarták a diplomáciai elismerést kelettől kicsikarni). A Willy Brandt vezette szocialdemokrata nyugatnémet kormány „Ostpolitik”-ja hozta meg az áttörést. Újrakezdődtek és 1971 januárjában lezárultak a tárgyalások, a magyar fél mintegy 100 millió márka (28 millió dollár) kártalanítás kifizetését érte el, amit a németek 1972-74 között három részletben át is utaltak.

Problémát okozott, hogy sokan az 1957-ben kibocsátott felhívás idején különböző okok miatt nem tettek bejelentést. Ezeknek a személyeknek az igénye a tárgyalásokon nem volt érvényesíthető.⁷⁴ Különösen kényes volt azoknak az ügye, akik állásuk vagy beosztásuk miatt nem tehettek bejelentést, hiszen a BM-ben, HM-ben, a pártban, a szakszervezetben, az országos társadalmi szervezetekben dolgozó elvtársak, diplomaták, minisztériumok és bizalmas ügykörű vállalatok vezetői a személyi adataikat nem adhatták át a németeknek. Mintegy 100-200 személyről volt szó. A párt illetékes testülete 1972 decemberében úgy határozott, hogy ezeknél az eseteknél „az ügy bizalmas természeténél fogva” felhívás nem adható ki, a személyi kört bizalmas módon kell tisztázni. A kártalanítás összegének a kérdését a magasabb beosztású állami- és pártvezetők, pártalkalmazottak esetében egyedileg kell eldönteni.⁷⁵

Az elosztás egyenlően történt. Mintegy 13.000 Ft-ot kaptak azok, akiket koncentrációs táborba deportáltak, vagy munkaszolgálatra vittek, az örökösök ennek az összegnek a felében részesültek; akiket nem hurcoltak el, hanem „csak” az értékeiket vették el, azok 3-4 ezer Ft kártérítésre lettek jogosultak. Az átalányt az indokolta, hogy a valós kárt szemé-

lyenként már lehetetlen lett volna megállapítani.⁷⁶ Először a még élő közvetlen károsultak kielégítése történt meg, mivel az időseket, a nehéz anyagi helyzetben lévőket igyekeztek preferálni. Végeredményben az NSZK által átutalt összeg kamatostul 850 millió Ft-t tett ki, ebből 1974. júniusig 21.300 „élő személy”, és 28.500 örökös kapott kártérítést, valamint 18.000 esetben anyagi károkért esetenként 3-4000 Ft jutott. Később fejenként még 7500 Ft kártérítés-kiegészítésben részesültek a Magyarországon élő közvetlen károsultak.⁷⁷

(A 70-es évek vége – a tabu oldódása) A Kádár-korszak második felében az egész társadalmi struktúra lényeges változásokon ment át, ebben a hazai zsidóság helyét megbízható adatok nélkül szinte lehetetlen kimutatni. Erényi Tibor szerint foglalkozási megoszlásuk még egyoldalúbb lett, mint korábban, a humán értelmiségben vélhetően megmaradt felülreprezentáltságuk, elsősorban a gazdasági pályákon dolgozott sok zsidó származású szakember, közgazdász.⁷⁸ A konszolidált Kádár-rendszer időszakában tulajdonképpen visszatért a korábbi modernizációs hagyomány: a zsidó származásúak főleg a sajtó, a kultúra, a bankszféra, a külkereskedelem területén tevékenykedtek, ugyanakkor monopol vagy hegemón pozíciót egyetlen „társadalmi-pozicionális szegmensben” sem alakítottak ki – már ha egyáltalán lett volna körükben olyan, hogy „zsidó összefogás”.⁷⁹

Karády Viktor ugyanakkor úgy értékeli, hogy bár 1945 után a kommunista korszak egészéről elmondható, hogy a nem-zsidóhoz képest hagyományosan „polgárabb”, iskolázottabb, több kulturális tőkével rendelkező zsidó származásúak végig nagyobb eséllyel értek el az elitpozíciókba, a Kádár-rendszerben fokozatosan csökkentek a zsidó, nem-zsidó származásból fakadó esélyegyenlőtlenségek, bármilyen pályát, mobilitási csatornát is nézünk. A társadalmi-gazdasági viszonyokban feloldódtak a zsidók és nem-zsidók közötti különbségek, kiegyensúlyozatlanságok. A Kádár-kor végére a társadalom rétegződésénél a zsidóság-nemzsidóság a 20. század korábbi időszakaihoz képest jóval kevésbé volt mérvadó magyarázó szempont.⁸⁰

A 70-es évektől a totálisból pragmatikus autoriter diktatúrává puhult Kádár-rendszerben a kultúra jelentősen depolitizálódott és ennek köszönhetően felvirágozott. Számos zsidó, illetve zsidó származású alkotó került az ország szellemi elitjébe (többen nemzetközi hírnevet is szereztek – Heller Ágnes, Konrád György, Kertész Imre, Nádas György, stb.), ahonnan azután a rendszer legmarkánsabb kritikusai is kikerültek – származásra való tekintet nélkül. Az értelmiségi fórumokon ebben az időszakban semmilyen formában nem volt elfogadott az antiszemitizmus és a kirekesztés. Ettől az időtől kezdve a kultúrában (főleg az irodalomban, a filmekben) megjelent a zsidókérdés, pontosabban annak egyik vetülete, az üldöztetés, a holokauszt témája.

Az ideológiai merevség, a tilalmak enyhülésével tudományos körökben a 70-es évektől újra foglalkozni lehetett az antiszemitizmussal. Csaknem harminc év csend után 1976-ban napvilágot látott egy kiváló történelmi esszé az antiszemitizmusról (Szárz György: Egy előítélet nyomában, a szerző szerint Magyarországon a szocializmus évtizedeinek társadalmi átalakulása után megszűnt a zsidókérdés, bár antiszemitizmus még létezik), a hazai szociológusok különböző kutatásokat végeztek a témában. Néhány releváns folyóirat, így a *Világosság*, az 1974-től megjelenő *Mozgó Világ*, az 1980-tól kiadott *Medvetánc* hasábjain megjelentek zsidó témájú cikkek, tanulmányok. Am az igazi áttörés csak a 80-as években, főként a vész-korszak negyvenedik évfordulójának kapcsán következett be.

(Összefoglalás helyett) A Kádár-rendszer nem engedte meg magának, hogy akár antiszemitizmussal, akár filoszemitizmussal meggyanúsítsák. A zsidó származásúakat fokozatosan kiszorították a párt és az állam túlságosan szem előtt lévő pozícióiból, ugyanakkor a

zsidó származású értelmiségiek a korszakban jelentős szerepet játszottak az állampártban. Amellett, hogy továbbra is sok zsidó származású személy vett részt a kommunista hatalom működtetésében, ugyancsak sok zsidó játszott szerepet a kádárizmus megreformálásában, majd későbbi megdöntésében. Ugyanakkor egyetérték Charles Gati megállapításával: „A magyarok többségéhez hasonlóan a magyarországi „átlagzsidó” óvatos és „jószerivel teljességgel passzív volt ezekben az esztendőkbén; nem járult hozzá sem a kommunizmus eluralkodásához, sem annak bukásához”⁸¹

A korszakban a zsidókérdés újabb elfojtása következett, a problémát egész egyszerűen harminc évre a szőnyeg alá söpörték. A Kádár-féle pártállam elődjéhez hasonlóan azt a politikát követte, hogy „zsidókérdés” nem létezik, „zsidó ügyek” nincsenek. Ugyanakkor a korszak politikai vezetése a színpalak mögött, „befelé” továbbra is entitásként kezelte a zsidóságot, a rendszerben a zsidó-nemzsidó szempontot is figyelték, amikor származási alapon osztályozták az embereket. A pártállamot végig foglalkoztatták a felekezeten túlmutató „zsidó ügyek”, amelyeket a pragmatikus Kádár-rezsim a Rákosi-érához képest finomabb eszközökkel, halkabban, jobbra erőszakmentesen és kisebb körítéssel kezelte.

A Kádár-rendszer átvette és végig követte azt a Rákosi-időszakban kialakított koncepciót, hogy az osztály nélküli társadalomban a zsidóságnak a magyartól eltérő önálló közösségi öntudata nem lehet, kizárólag vallásfelekezetként alkothatnak közösséget, egyébként asszimilálódniuk kell. A hatalom továbbá hitt abban, hogy a szocializmusban az antiszemitizmus automatikusan el fog halni.

Összességében elmondható, hogy amit a Rákosi-féle kommunista párt tevékenységével elkezdett 1945 és 1956 között, az újjászerveződött és Kádár-vezetése alatt álló párt folytatva utána is: megakadályozta, hogy zsidók és nemzsidók tisztességes módon tisztázni tudják az egymással szemben felmerült félreértéseket.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészorszaktól a nyolcvanas évekig. In: Hét évtized a hazai zsidóság életében. II. kötet, 61-191.o. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990
- Erényi Tibor: A zsidók története Magyarországon. Útmutató Kiadó, Budapest, 1996,
- Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Magvető, Budapest, 1991
- Fejtő Ferenc: Magyarság, zsidóság. MTA TTI, Budapest, 2000
- (Fel)jelentések a konszolidáció korszakából. Szombat 1996/5 21-28.o.
- Fricz Tamás: A népi-urbánus vita tegnapi és ma. Napvilág, Budapest, 1997
- Gadó János: A legitimitáció széthullása. *Pro Minoritate*, 2006/tavaszi, 57-75.o.
- Gati, Charles: Veszített illúziók. Osiris, Budapest, 2006
- Gyurgyák János: Zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Budapest, 2001
- „A hazai zsidóság politikai hagyománya volt az államhatalomhoz való kötődés” – beszélgetés Csorba László történésszel. Szombat 1996/5, 29-30.o.
- Huszár Tibor: Kádár - a hatalom éve 1956-1989. Corvina, Budapest, 2006
- Karády Viktor: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Cserépfalvi, Budapest, 1997
- Karády Viktor: Zsidóság Európában a modern korban. Új Mandátum, Budapest, 2000
- Karády Viktor: Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon, Új Mandátum, 2001, Budapest. Benne főként: Antiszemitizmus, asszimiláció és zsidó identitás Magyarországon a régi rendszertől az ezredfordulóig – Összefoglalási kísérlet. 40-76. o.
- Dr. Kende Péter: Röpirat a zsidókérdésről. Magvető, Budapest, 1989
- Kovács András: Zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Kende Péter (szerk.): Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon. Párizs, 1984
- Kovács András (szerk.): Zsidók a mai Magyarországon. Múlt és jövő, Budapest, 2002
- Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. Múlt és Jövő 2003/3, 5-40.o.

- Kovács András: A kéznél lévő idegen – Antiszemita előítéletek a mai Magyarországon. PolgArt, Budapest, 2005
- Népiek és urbánusok: egy mítosz vége? *Századvég*, 1990/2
- Prés alatt: Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9 21-25.o. Gadó János dokumentumközlése.
- Prés alatt. Szombat 2000/6, 21-23.o.
- Prés alatt: „Illegális működése állandó veszélyforrás a közbiztonságra”. Szombat 2001/9, 24-26.o.
- Prés alatt: „Izrael mellett több és bátor kiállást akarunk”. Szombat, 2001/1 23-24.o.
- Révész Sándor: Aczél és korunk. Sík, Budapest, 1997
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 1999
- Standeisky Éva: Értelmiségi antiszemitizmus a Kádár-korszakban. Évkönyv VIII, 1956-os Intézet, 2000, 26-39.o.,
- Standeisky Éva (2005): Gúzsba kötve – A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet- Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest, 2005
- Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk): Zsidók a mai Magyarországon. Múlt és jövő, Budapest, 2002, 101-127.o.
- Stola, Darius: The Anti-Zionist Campaign in Poland 1967-1968. In: Jewish Studies at the CEU II. 1999-2001, CEU Press, Budapest, 2002, 191-204.o.
- Szabó Miklós: ...És a Kádár-korszak? *Szombat*, 1995/4, 31-34.o.

JEGYZETEK

- 1 Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. A dokumentum-melléklet előszava. Múlt és Jövő, **2003/3**, 23.o.
- 2 Kovács A. (2003) i. m. 35.o.
- 3 Uo. 35.o.
- 4 Kádár a szarkasztikusan humoros megjegyzésében persze tudatosan elfeledkezett a Szovjetunió fenntartása alatt élő kárpátaljai magyarokról, határon túli rokonsági alapon a szovjet szekció is kitelt volna...
- 5 Kádár beszéde a PB előtt, 1967. június 13. MOL 288.f. 5/427/1967. Közli Kovács A. (2003) i. m. a tanulmány dokumentum-mellékletében, **36-37.o.**
- 6 A citált vélemények között akadt néhány szöki-mondó. Egyikük gúnyosan megjegyezte, hogy „megkaptuk a parancsot arra, hogy Nasszert, a második Hitlert imádjuk”. Ismeretlen zsidó hitközségi besúgó feljegyzése, 1967. június 21. MOL 288.f. /22/1967/9. Közli Kovács A. (2003) i. m. tanulmánya dokumentum-mellékletében. 37-39.o.
- 7 Gadó János: A legitimáció széthullása. *Pro Minoritate*, 2006/tavaszi, 65.o.
- 8 Seifert Géza feljegyzése az Országos Rabbistület 1969. január 27-én megtartott üléséről. MOL, XIX-A-21-c, Állami Egyháziügyi Hivatal iratai, 132. doboz, 5. dokumentum. In: Prés alatt. Szombat 2000/6, 21-22.o.
- 9 Erényi Tibor: A zsidók története Magyarországon. Útmutató Kiadó, Budapest, 1996, 116-117.o.
- 10 Erényi (1996) i. m. 116-117.o.
- 11 Kovács (2003) i. m. 24.o.
- 12 Szabó Miklós: ...És a Kádár-korszak? Szombat 1995/4, 35.o.
- 13 Hivatalos nevén Országos Agitációs, Propaganda és Művelődési Tanácskozás.
- 14 Révész Sándor: Aczél és korunk. Sík, Budapest, 1997, 193-195.o.
- 15 Kovács András (2003) i. m. 23.o.
- 16 Dr. Kende Péter: Rőpirat a zsidókérdésről. Magvető, Budapest, 1989, 159-160.o.
- 17 Erényi (1996) i. m. 116-117.o.
- 18 A reformerek közül ebben az időben többen is tragikus körülmények között hunytak el: öngyilkos lett 1971-ben Tömpe András (sokáig a BM Állambiztonsági Szolgálatának vezetője) és Erdélyi Károly (KB-tag, az MSZMP Külügyi Osztályának vezetője), halálos balesetet szenvedett egy miskolci gyárlátogatáson Vályi Péter (ekkor a Minisztertanács elnökhelyettese).
- 19 Huszár Tibor: Kádár - a hatalom éveit 1956-1989. Corvina, Budapest, 2006, 207-219.o.
- 20 Révész (1997) i. m. 191.o.
- 21 Csorba László: Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészorkorszaktól a nyolcvanas évekig. In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. II. kötet, 61-191.o. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990, 166-167.o.
- 22 Ständeisky Éva: Értelmiségi antiszemitizmus a Kádár-korszakban. Évkönyv VIII, 1956-os Intézet, 2000, 29.o.
- 23 Stola, Darius: The Anti-Zionist Campaign in Poland 1967-1968. In: Jewish Studies at the CEU II. 1999-2001, CEU Press, Budapest, 2002, 191-204.o.
- 24 Révész (1997) i. m. 191.o., Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. Magvető, 1991, II. kötet 255.o.
- 25 MOL, 288.f. 5/453. öe, jegyzőkönyv a PB 1968. április 16-án tartott üléséről.
- 26 Lengyel Egyesült Munkáspárt – a lengyelországi kommunista állampárt hivatalos neve.

- 27 MOL, 288.f. 5/456. öe., jegyzőkönyv a PB 1968. május 28-án megtartott üléséről. Jelentés a PB-nek és a Kormánynak a lengyel párt-és kormányküldöttséggel folytatott május 15-16-i tárgyalásokról, 1968. május 18.
- 28 Gadó (2006), i. m. 65.o.
- 29 Az *Új Élet* a hazai zsidóság saját lapja volt. Prés alatt: „Izrael mellett több és bátor kiállást akarunk”. Szombat, 2001/1 23-24.o. „Jubilálók” fedőnevű, négy dossziéból álló vizsgálati anyagból származó jelentések.
- 30 Prés alatt: „Izrael mellett több és bátor kiállást akarunk”. Szombat, 2001/1 23-24.o. „Jubilálók” fedőnevű, négy dossziéból álló vizsgálati anyagból származó jelentések.
- 31 Gadó (2006), i. m. 64.o., illetve a *Szombat* folyóirat „Prés alatt” című forrásközlései 2000-2001-ben.
- 32 Kovács A. (2003) i. m. 25.o.
- 33 Prés alatt: „Illegális működése állandó veszélyforrás a közbiztonságra”. Szombat 2001/9, 24.o., illetve Kovács András idézi a Történeti Hivatal V-155325/2 számú peranyagból. (2003) i. m. 33.o.
- 34 Csorba (1990) i. m. 158-159.o.
- 35 Kovács András közli az ítélet indoklását, (2003) i. m. , 33. oldal, 41.lábjegyzet. A dokumentum V-155325/2 jelzés alatt a Történeti Hivatalban található.
- 36 Prés alatt: „Illegális működése állandó veszélyforrás a közbiztonságra”. Szombat 2001/9, 26.o.
- 37 A két elítélt: Donáth József és Halmos Gábor. Prés alatt: „Illegális működése állandó veszélyforrás a közbiztonságra”. Szombat 2001/9, 24.o.
- 38 Csorba (1990) i. m. 160.o.
- 39 MOL 288.f. 5/436. öe. Jegyzőkönyv a PB 1967. október 10-én megtartott üléséről.
- 40 Csorba (1990) i. m. , 161-166.o., Kovács A. (2003) i. m. 25.o.
- 41 Kovács A. (2003) i. m. 24.o.
- 42 Kovács András (2003), i. m. 26.o.
- 43 Gadó (2006) i. m. 68.o., ez olvasható például egy 1969. november 12-én kelt III/III-as jelentésből a „Keddisták” dossziéjából.
- 44 Zömében négy ügynök jelentett, közülük egy, a „Fecske Pál” fedőnevű, „főállásban” csak ezzel az ügygel foglalkozott, ő egyedül írta az összes jelentés többségét. Prés alatt: Keddisták a Lukács fürdőből. Gadó János dokumentumközlése. Szombat 2000/9, 21-24.o.
- 45 A BM azt is kinyomozta, hogy nem véletlen a napváltás, „a zsidó közfelfogásban és vallásban a kedd jó, szerencsés napot jelent”. BM III/II Csoportfőnökség, 4/A alosztály, Összefoglaló jelentés a „Jubilálók” ügyben, 1971. október 14. Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9, 22.o.
- 46 „Jubilálók” fn. 13-CS-758-as számú csoportdosszié.
- 47 Itt a jelentés utal a „Csillagosok” és a „Nyomda” fedőnevű ügyekre, amiket a hatóságok korábban felgöngyöltettek.
- 48 BM III/II Csoportfőnökség, 4/A alosztály, Összefoglaló jelentés a „Jubilálók” ügyben, 1971. október 14. Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9, 23.o. Kovács András is hosszan idézi a dokumentumot, (2003), i. m. 26.o.
- 49 BM III/II Csoportfőnökség, 4/A alosztály, Javaslát, 1973. november 30. In: Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9, 23-24.o.
- 50 BM III/II Csoportfőnökség, 4/A alosztály, Javaslát, 1975. december 30. In: Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9, 24.o.
- 51 Prés alatt: Keddisták a Lukács fürdőből. Szombat 2000/9, 22.o.
- 52 Csorba (1990), i. m. 151-152.o.
- 53 Seifert Géza feljegyzése az Országos Rabbtestület 1969. január 27-i üléséről. Prés alatt. Szombat 2000/6, 21.o.
- 54 Seifert feljegyzése az Ortodox Rabbtestület 1969. február 16-i üléséről. Prés alatt. Szombat 2000/6, 23.o.
- 55 Seifert Géza feljegyzése az Országos Rabbtestület 1969. január 27-én megtartott üléséről. MOL, XIX-A-21-c, Állami Egyháziügyi Hivatal iratai, 132. doboz, 5. dokumentum. In: Prés alatt. Szombat 2000/6, 21-22.o.
- 56 Seifert feljegyzése az Ortodox Rabbtestület 1969. február 16-i üléséről. Prés alatt. Szombat 2000/6, 23.o.
- 57 Seifert Géza: Az Egyezmény 25. évfordulója. MIOK Évkönyv 1973-74, 31.o., idézi Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Budapest, 2001, 591.o
- 58 Kovács A. (2003) i. m. 25.o.
- 59 Csorba (1990) i. m. 182.o.
- 60 Csorba (1990) i. m. 162-164.o.
- 61 Csorba (1990) i. m. 156-157., 170-172.o.
- 62 Gadó (2006), i. m. 66.o.
- 63 MOL XIX-A-21 Állami Egyháziügyi Hivatal iratai, c-5.9. Közli Kovács A. (2003), i. m. 45. lábjegyzet, 34.o.
- 64 Seifert Gézáné 24 oldalas részletes jelentése az Európai Zsidó Közösségek 1976. novemberi berlini tanácskozásáról. Prés alatt: Berlini jelentés '76. Szombat 2000/7 26-29.o.
- 65 Feljegyzés államunk és a magyarországi izraelita egyház viszonyáról és az izraelita egyházzal kapcsolatos egyes konkrét kérdésekről. 1975. június 19. Közölte: Szombat, 2000/5, 13-14.o., Kovács A. (2003) i. m. 25.o.
- 66 Gadó (2006) i. m. 57.o.
- 67 Gadó (2006) i. m. 57.o., Csorba (1990) i. m. 174.o.
- 68 Csorba (1990) i. m. 175.o.
- 69 Uo. 168.o.
- 70 Gadó (2006) i. m. 58.o.
- 71 Kovács A. (2003), i. m. 28.o.
- 72 „A hazai zsidóság politikai hagyománya volt az államhatalomhoz való kötődés” – beszélge-

- tés Csorba László történésszel. Szombat 1996/5, 29-30.o.
- 73 MOL, 288. f. 15/200. öe. GPB 1971. április 19-i ülése. PM előterjesztés a GPB-hez az NSZK-val kötött két pénzügyi megállapodásról, 1971. március 31. Stark Tamás ugyanakkor a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága elnökétől származó információk alapján 46 ezer kérelemről tud. Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In: Kovács András (szerk): Zsidók a mai Magyarországon. Múlt és jövő, Budapest, 2002, 125.o.
- 74 MOL, 288.f. 15/200. öe. GPB 1971. április 19-i ülése. PM előterjesztés a GPB-hez az NSZK-val kötött két pénzügyi megállapodásról, 1971. március 31.
- 75 MOL, 288.f. 15/240. öe. Feljegyzés a GPB 1972. december 18-i ülésének üléséről „Az NSZK-val kötött kártalanítási megállapodás végrehajtásáról”
- 76 Az orvosi kísérletek alanyai 15.000 Ft-ot kaptak. Új Élet, 1971. június 15. - a nácizmus üldözötteinek kárpótlásáról.
- 77 MOL 288.f. 15/276. f. GPB 1974. július 8-i (13.) ülésének jegyzőkönyve.
- 78 Erényi (1996) i. m. 117.o.
- 79 Mindez a rendszerváltás utáni időkre is, egészen maig jellemző. Karády Viktor: Önazonosítás, sorsválasztás. Új Mandátum, Budapest, 2001, 72.o.
- 80 Karády (2001) i. m. 71.o.
- 81 Gati, Charles: Vesztett illúziók. Osiris, Budapest, 2006, 138.o.

Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy

1945 elején még folytak a harcok Budapesten, amikor Illés Béla író,¹ a szovjet hadsereg magyarországi lapja, az 1945—1948 között kiadott *Uj Szó* főszerkesztőjeként az újság második, február 6-i számában közzétett egy írást, amely részletesen foglalkozott azzal, hogy miként támogatták az oroszok, Nagy Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot.² Az *Uj Szó* következő, 1945. február 10-i számában Illés ismét megjelentetett egy történelmi tárgyú cikket, *Orosz tisztek Kossuth Lajosért* címmel, amely Guszev százados és társai ügyét mutatta be – mégpedig úgy, hogy az ábrázolt eseményeket hitelesítendő, az író eredetinek minősített, XIX. századi iratokat idézett! Illés szerint „1936-ban a Bjelorussz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelni fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: „Alexej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849. május—augusztus.” A cikk szerint Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le az orosz hatóságok 1849 májusában, mert a tisztek a magyar szabadságharc leverésére küldött cári hadseregben propagandát fejtettek ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. Illés azt írta, hogy a tisztek pere a minszki katonai törvényszék előtt folyt le, és idézte Guszev vallomásának néhány mondatát is: „Guszev százados ezeket mondotta: „Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. [...] Ha a magyar szabadságmozgalom győz, a magyaroknak a véres áldozatokkal kivívott szabadságuk védelmére szükségük lesz szláv szomszédai barátságára. És ilyképpen a magyar ügy győzelme hozná meg azt az eredményt (a Habsburg-birodalomban élő szláv népek szabadságát), amit nekünk – így halljuk – a magyar mozgalom vérbefojtásával kell elérnünk.” Az orosz tiszt szavait Illés ekként értékelte a cikkben: Guszev „megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket és hogy egy nép szabadságmozgalmának letiprásával nem lehet szabaddá tenni más rab-népeket. Mindenesetre megértette az 1848—49-es magyar forradalom óriási jelentőségét és megértette azt, hogy az orosz népnek nem érdeke megmenteni Délkelet-Európa zsarnokait. Megértette, hogy ez csak az orosz nép elnyomójának, a cárnak érdeke.”³ Illés szerint a perben a 16 vádlott közül hetet halálra ítélték, köztük Guszev századost is, a kivégzéseket pedig 1849. augusztus 16-án hajtották végre a minszki Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán. Az író hangsúlyozta, hogy a cári hatóságok „a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották”, majd ezzel zárta cikkét: „Nem tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatul a Minszket felégető német banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeli Múzeum irattárában.”⁴ Az író témaválasztásai, értékelései jól mutatják, hogy a két Illés-cikk – amelyek jelentőségét szerzőjük azzal is hangsúlyozta, hogy 1945 folyamán újra megjelentette azokat a Fogarasi Bélával közösen kiadott *Magyar—orosz történelmi kapcsolatok* című kötetben. A Guszev-történetet ismertető szövegének átdolgozott változatát pedig az *Igaz Szó*

március 13-i számában is⁵ – fontos aktuálpolitikai célokat szolgált: a II. világháborúban vesztes Magyarországnak a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott,⁶ a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakossága⁷ számára azt kellett bizonyítaniuk, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a történelmi analógiák segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet—magyar baráti kapcsolatok”-at.

A kitalált, ám megalkotójuk által valós történelmi személyekként ábrázolt figurák: Guszev százados és társainak esete 1946—1948-ban ismételen helyet kapott az *Új Szó* hasábjain. Hegedüs Géza 1946-ban cikket közölt egy ténylegesen élt, Rulikowski nevű tisztről, aki 1849-ben a cári intervenció hadseregben szolgált, majd a magyar szabadságharc mellé állt, és akit ezért ki is végeztek – ugyanakkor megemlítette Guszev százados és társai esetét is.⁸ Az orosz kapitány ügyének ábrázolását Hegedüs cikkében nemcsak az hitelesíthette, hogy a szerző hivatkozott Illés Béla idézett írására, hanem a kitalált figurák történetének a valós személy sorsával rokon volta is. A párhuzamot az is erősítette, hogy a cikk a valójában lengyel származású Rulikowskit (amely tény egyébként kézikönyvekben szerepelt, így *A Pallas Nagy Lexikona* és a *Révai Nagy Lexikona* Rulikowski-szócikkében⁹) egy ízben, mint „a Magyar Köztársaság orosz vértanúja”-t méltatta. A *Jószomszédság nagy naptára* 1948-as kötetének lapjain közzétett cikkében Hegedüs ismét egymás mellé állította az „orosz Rulikovszkij”-t és Guszev kapitányt, társaival együtt.¹⁰ Az *Új Szó* 1948. március 14-i, ünnepi számában megjelent *Miért van Nagyváradon Rulikovszkij ucca* című cikk pedig egyértelműen megállapítva „orosz ember”-ként ábrázolta a tisztet – e szövegnek a Guszev-ügyet bemutató írás mellett való közlése a két eset rokon jellegét, ezáltal pedig a kitaláció hitelesítését is hivatott volt erősíteni.¹¹ Mindezen túlmenően Rulikowski „orosz ember”-ként (és nem csupán, a cári hadseregben való szolgálatára utalva, „orosz katona”-ként¹²) történő megjelenítésének: Guszev kapitány és társai mellett egy további „orosz mártír” bemutatásának a „szovjet—magyar barátság” elmélyítését is kellett szolgálnia.¹³ Ám ez utóbbi cél érdekében korántsem minden szerző ábrázolta orosz emberként Rulikowskit: a Mód Aladár, Andics Erzsébet és mások által írt, a Szikra könyvkiadónál megjelent, *Forradalom és szabadságharc 1848—1849* című, tudományos jellegű, centenáriumi kötetben Kenyeres Júlia ekként fogalmazott: „voltak a szabadságharcnak orosz hősei is. A cári hadsereg tisztje, Alexej Guszjev, volt orosz követségi adjutáns, a legénységet és tisztársait lázította fel, hogy ne harcoljanak a magyarok ellen. Hét tisztársával együtt ezért Minszkben felakasztották. A lengyel származású Kasimir Ralicovskij, orosz tiszt vezetésével a cári hadsereg katonáinak egy csoportja átpártolt a magyarokhoz, mert nem akarták szabadságharcosok vérével bemocskolni a kezüket. Ezért egyesek életükkel, mások sokévi börtönnel fizettek.” Mindezek kapcsán ugyanakkor Kenyeres hangsúlyozta: „A mai Oroszország nem a cár, hanem az Alexej Guszjevek örökségét vette át, amikor felszabadította Magyarországot.”¹⁴

A fentiekben vizsgált *Új Szó*-szövegeknek a Guszev-eset hitelesítését is elősegíteti hivatott eljárásaival rokon jellegű a lap 1947. március 15-i számában közzétett, E. Jepticin-cikk ábrázolásmódja. Az orosz—magyar kapcsolatok történetével foglalkozó egész oldalas szövegben, *Oroszok Kossuth Lajosról* címmel külön szakasz mutatta be Guszev kapitány és társai ügyét.¹⁵ Ebben az áttekintésben nemcsak az hitelesíthette a százados és társai ábrázolását, hogy a kitalált figurák valós történelmi személyek sorában szerepeltek, hanem a cikk szerzőjének orosz neve is, amely jelezte: az ügyben érintett „külföldi” (itt: a magyar) szerzőkön kívül a „nemzeti” (itt: a szovjet) történetírás képviselője is ténylegesen élt személyeknek tekinti a századost és társait. Már

1848—1849 centenáriumának¹⁶ előkészületeivel foglalkozott az *Uj Szó* 1947. október 26-i számában Lévai Béla cikke, amely szerint az illetékesek tervezik „*Alexej Guszev* orosz tüzérkapitány és társai bűnügyének széleskörű ismertetését. (A bűnügy összes iratait a minszki katonai levéltárban *Janka Kupala*, a híres bjelorusz költő segítségével fedezték fel.)”¹⁷ A költő közreműködését a Guszev-ügy dokumentumainak felfedezésénél Lévai Béla más újságcikkeiben is megemlítette:¹⁸ e szövegekben Janka Kupala szerepeltetése elősegíthette az orosz százados esetének hitelesítését és mivel a művész 1942-ben meghalt,¹⁹ nem is cáfolhatta meg ezeket az állításokat. Illés Béla *A Guszev-ügy* című munkája, a kapitány és társai esetének szépirodalmi feldolgozása első ízben szintén a centenáriumi előkészületek idején, 1947 őszén jelent meg;²⁰ 1948—1961 közötti kiadásaiba az író olyan lábjegyzeteket illesztett, amelyek műve történelmi hitelességét voltak hivatottak jelezni.²¹

Az Illés Béla és munkatársai által alkalmazott sokféle hitelesítési eljárásnak és a kialakuló sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően, 1848—1849 centenáriumán Guszev százados és társai valós történelmi alakokként kerültek be az új rendszer panteonjába. A hivatalos propagandában sorsuk ábrázolásainak azt kellett megmutatniuk, hogy még a szabadságharcot leverő „reakciós” cári hadseregben is voltak a „haladás”-t képviselő magyar törekvésekkel szimpatizáló, „jó” oroszok – ezzel is történelmileg megelőlegezve-legitimálva a korszak „szovjet—magyar barátságát”-t. A hivatalos, központi centenáriumi megemlékezések egyik legfőbb szervezője, Huszti Dénes a következőképpen fogalmazta ezt meg a *Forum* 1948. januári számának lapjain közzétett évfordulós programcikkében: „A Szovjetunió tette lehetővé, hogy 1948-ban 1848 eszméi megvalósuljanak, továbbfejlődjenek. A centenáriumi orosz—magyar kapcsolatainak legszebben beszélő szimbóluma pedig legyen Guszev százados és társainak önfeláldozása, akik vállalták a számkivetést, a halált, hogy ne kelljen a magyar szabadság ellen harcolniok.”²² A fokozatosan kialakuló új rendszer közvélemény-formálói pedig minden kétséget kizáróan valós történelmi személyekként ábrázolták Guszevet és társait: ezt jól példázza, hogy e figurák nemcsak több korabeli történettudományi szakkiadványban szerepeltek,²³ hanem általános iskolai tankönyvekben is: 1948 és 1951 között a VIII. osztály, majd, a tananyag átszerkesztése után, 1951 és 1956 között a VII. osztály történelemtankönyvében, továbbá az V. osztály számára megjelentetett *Magyar könyv* 1950—1956-os kiadásaiban.²⁴ A százados és társai „kivégzésének centenáriuma” alkalmából, 1949 augusztusában leplezték le emléktáblájukat Budapesten, a Nehézipari Minisztérium Sas utcai részén. A Guszev kapitány hőstettét megörökítő bronz domborművet Mikus Sándor készítette, a „mártírokat” pedig a következő felirat méltatta: „Népünk 1848—49-es szabadságharcával együtt harcoló, a cári önkényuralommal szembe forduló mártirhalált halt *Guszev százados és társai emlékére állította* a Magyar Néphadsereg”.²⁵ 1951 őszén, az emléktáblával összefüggésben, a Sas utca új nevet kapott: Guszev utca lett.²⁶ A százados és társai történetének aktuálpolitikai legitimációs jellegű felhasználását pedig jól szemlélteti a *Pajtás* című ifjúsági lap 1952. február 20-i számának egyik cikke, amely a „magyar—szovjet barátság hónapja”, valamint az 1948-as magyar—szovjet együttműködési szerződés aláírásának évfordulója kapcsán foglalkozott a Guszev-esettel, rámutatva arra, hogy „A magyar—szovjet barátság azonban nem 1948-ban kezdődött. Ha fellapozzátok tankönyveiteket, megtaláljátok benne a magyar és az orosz nép barátságának régebbi szálait. 1848—49-es szabadságharcunk idején, amikor az osztrák császári armádia nem tudta legyőzni szabadságharcunkat, a cártól kért segítséget. A cár hatalmas sereget küldött ellenünk, de ebben a seregben ott voltak a magyar nép igaz barátai, Guszev kapitány és társai, akik szót emeltek mellet-

tünk és nem akartak ellenünk harcolni. Életüket áldozták, mert megtagadták az ellenünk való harcot, mert igaz barátai voltak a szabadságáért harcoló magyar népnek.” A két közösség kapcsolatának további mozzanataiként a cikk megemlíti az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaságot, Rákosi Mátyás 1940-es kiszabadítását börtönéből, az 1848—1849-es honvédszázlok visszaadását, Magyarország 1944—1945-ös szovjet „felszabadításá”-t, majd a következőképpen zárul: „A magyar—szovjet barátság már több mint egy évszázados múltra tekint vissza.

Népünk forrón szereti szövetségesét, a béke és a szabadság zászlóvivőjét, a hatalmas Szovjetuniót és annak bölcs vezetőjét, Sztálin elvtársat. Igérjük, hogy mindörökre hűségesek leszünk a magyar—szovjet barátsághoz. Hűségesen követjük a mi nagyszerű pártunkat, amelyet Sztálin elvtárs legjobb magyar tanítványa, a mi szeretett Rákosi Mátyás elvtársunk vezet.”²⁷ Figyelemre méltó, hogy ez esetben a Guszev-történet már nem csupán a „szovjet—magyar barátság”-ot legitimálja, hanem azon keresztül, áttételesen a magyarországi politikai vezetést, illetve Rákosi Mátyás szerepét és tevékenységét is. Mindezekon túl, az 1940—1950-es évek fordulóján a Guszev-történet nemcsak Illés Béla *A Guszev-ügyének* egymást követő kiadásaiban, hanem további szerzők szépirodalmi alkotásaiban is megjelent (pl. Kovai Lőrinc: *Fáklyatánc*, Illyés Gyula: *Két férfi*), az eset ábrázolását pedig e művek közreadói, ha különféle eljárások alkalmazásával is, történelmileg hitelesnek ismerték el.²⁸ Ekkorra kialakult tehát a fikció megtöbbszöröződésének sajátos folyamata: ennek során egy író által kitalált történelmi esetet, amelyet a szerző széles körben terjesztett és hitelesként fogadtatott el, ez pedig egy hivatalos jellegű, aktuálpolitikai, legitimációs méltatássorozat létrejöttét is eredményezte – mindezek nyomán, ám saját alkotói elgondolásaik szerint továbbépítve a történetet, más írók is ábrázoltak. Ugyanakkor ezen, történelmileg hitelesekként közreadott szépirodalmi művek, sajátos módon, egyfajta visszahatással, az eset egészének, így Illés Béla Guszev-ábrázolásainak történelmi hitelességét is erősítették.

A fikció e sajátos körforgását azonban már az 1940—1950-es évek fordulóján veszélyeztetni kezdték az esetre vonatkozó történészi kutatások.²⁹ Ezek eredménytelen voltának, a fokozatos politikai-társadalmi változásoknak³⁰ és annak is következményeként, hogy 1956 után már Illés Béla sem számított olyan mértékben támadhatatlan személynek, mint a Rákosi-korszakban,³¹ az 1960—1970-es években több ízben láttak napvilágot az eset valóságát megkérdőjelező³² vagy éppen a kitalációt leleplező írások³³ – minden bizonnyal, ezektől nem függetlenül, 1974 elején bekövetkezett haláláig, Illés is egyre kevésbé hangsúlyozta munkáiban a Guszev-eset történelmi hitelességét.³⁴ Mindezek ellenére a kitalált figurák továbbra is jelen voltak a „szocialista” rendszer propagandájában. Így pl. amikor Magyarország „felszabadulás”-ának 20. évfordulója alkalmából, 1965. április 3-án ünnepi ülést tartott a magyar országgyűlés, azon felszólalt Anasztaz Ivanovics Mikojan, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága elnökségének tagja, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke, és, többek között, ezeket mondta: 1848—1849-ben „a cári hadseregben is voltak forradalmár demokraták a tiszték és a katonák között, akik bátran felléptek azokkal szemben, akik véres leszámolásra küldték őket, felemelték haragos tiltakozó szavukat és megtagadták, hogy a hóhérok szerepét töltsék be. Történelmi dokumentumok tanúsítják, hogy sok tisztet és katonát ítéltek el azért, mert nem voltak hajlandók harcba indulni a magyar forradalom ellen. Nagyon örülünk, hogy magyar elvtársaink ezt tudják és értékelik. Budapesten van egy utca, amelyet Guszev kapitányról neveztek el. Guszev kapitány nyíltan kijelentette, hogy ő és bajtársai nem támogatják az orosz cárizmus lépéseit, amelyeknek célja a magyar forradalom elfojtása volt. Nyíltan kijelentették, hogy az

orosz népnek nem szabad a szabadságszerető magyar nép ellen harcolnia. A fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint Guszev kapitány önfeláldozóan beszélt erről a bíróság előtt a vizsgálat során is, és a cári hóhérok keze által pusztult el, bajtársaival együtt.”³⁵ A Guszev-történetet ezúttal szovjet politikus használta fel: az eset bemutatása, a „közös forradalmi hagyományok” sorába illesztve, az 1945 utáni „szovjet—magyar barátság”-ot volt hivatott erősíteni. Ugyanakkor a vezető szovjet politikus: Mikojan fontos alkalmából elhangzott megnyilatkozásában Guszev kapitány és társai valós személyekként történt megjelenítése, méltatásuk a ténylegesen élt alakok között, az eset Illés Béla szerinti ábrázolásainak hitelesítését is elősegíthette.³⁶

Az 1980-as évek végének magyarországi történelmi-társadalmi és tudománypolitikai viszonyai között, *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról* című, az Európa könyvkiadónál megjelent, 1988-as kötet bevezetőjében Rosonczy Ildikó immár egyértelműen megfogalmazta: „Azt a tájékozatlanságot, amely a magyar szabadságharcre vonatkozó orosz forrásokkal kapcsolatban megmutatkozott, jól példázza Illés Bélának a magyar honvédseregbe átszökni akaró és ezért kivégzett Alekszej Guszev kapitányról és társairól szóló édes-bús története. Ezt annak idején történeti tényként fogadta el mind a szovjet, mind a magyar történeti szakirodalom. Hazánkban még ma is számos településnek van Guszev utcája, holott Verzsickij szovjet történész megállapítása szerint Guszev kapitánynak sem a levéltári anyagban, sem a memoárokból, sem a magyar hadjáratot feldolgozó múlt századi szakmunkákban nincs nyoma. A cári hadseregben valóban akadt valaki – a lengyel Rulikowski, a voznjeszenszki ulánuszred zászlósa –, aki életével fizetett azért, mert átszökött a honvédseregbe. A nagyváradi temető falánál végezték ki 1849. augusztus 28-án. (Az ő emléke valóban megörökítést érdemelne.)”³⁷ A Guszev-történet kitaláció voltára rámutató megnyilatkozások ellenére azonban a soha nem létezett személyek kultuszának egyes elemei érvényben maradtak a XX. század végi magyarországi rendszerváltás időszakáig: a budapesti Guszev utca nevet csak 1990-ben változtatták vissza Sas utca névre,³⁸ a százados és társainak ottani emléktábláját pedig csak 1995-ben távolították el.³⁹ A valóban élt Rulikowski hősiességét viszont 1997-től emléktábla méltatja a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium Báthori utcai oldalán.⁴⁰

Áttekintve a Guszev-eset különféle ábrázolásainak, feldolgozásainak sorozatát, nyilvánvalóvá válik, hogy az abban végrehajtott változtatások összefüggtek az 1945-tel kezdődő időszak magyar történelmének fordulataival. 1945-ben Illés a „szovjet—magyar jó kapcsolatok” kialakítása, legitimálása érdekében jelenítette meg a százados és társai figuráját – a történet e funkciója egészen az 1980-as évek végéig, a magyarországi rendszerváltásig megmaradt – és az 1940-es évek második felében, munkatársaival együtt, többféle eljárás alkalmazásával igyekezett hitelesíteni és népszerűsíteni a Guszev-ügyet. Tevékenységük nyomán, 1848—1849 centenáriumban a kapitány és társai valóban élt személyekként kerültek be a kialakuló diktatúra panteonjába. A történet hitelessége leginkább a Rákosi-korszakban volt támadhatatlan, 1956 után viszont fokozatosan nyilvánvalóvá vált az eset kitaláció volta – ekkoriban pedig már Illés Béla is egyre kevésbé hangsúlyozta a Guszev-ügy történelmi hitelességét. Am ezen orosz katonák méltatásainak 1956 utáni története azt is jól szemlélteti, hogy bizonyos történelmi helyzetekben (kiváltképpen egy diktatúrában) a politikai propaganda igényei erősebbeknek bizonyulhatnak a tudományos igazságkeresés szempontjainál: a „szovjet—magyar barátság”-ot népszerűsítő budapesti belvárosi utcanév és az emléktábla még azokban az években is megmaradtak, amikor már kiderült, hogy a történészek kutatásai nem igazolják Guszev százados és társai esetének valóságos voltát. E már-

tírok méltatásai pedig így jól illeszkednek a XX. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rájuk Eric Hobsbawm-nak az effajta hagyományokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által – a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre, mártírjaikra történő hivatkozással⁴¹ – így volt hivatott történelmileg legitimálni és erősíteni a XIX. századi „Guszev-ügy” a XX. századi „szovjet—magyar barátság”-ot.⁴²

JEGYZETEK

- 1 Vö. DIÓSZEGI ANDRÁS: *Illés Béla alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 153-157. o. Illés Béláról újabban I. KLIMÓ, ÁRPÁD von: 'A Very Modest Man': Béla Illés, or How to Make a Career through the Leader Cult. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. (Ed. by APOR, BALÁZS—BEHREND, JAN C.—JONES, POLLY—REES, E. A.) Palgrave Macmillan, New York, 2004. 47-62. o.; Földes Anna: *Az Irodalmi Ujság könyve. Tanulmányok, portrék és dokumentumok, mellékletben az 1956. november 2-i szám facsimiléje*. Új KÉZirat Kiadó, Budapest, 2001., különösen: 121-137., 216. o.
- 2 A cikk bevezető gondolatai jól mutatják, hogy az író milyen aktuálpolitikai összefüggésrendszerbe illesztve ábrázolta a történelmi eseményeket: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral. [...] Érthető, hogy a Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy Nagy Péter támogatta a magyar szabadság-mozgalmat, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává váljék.” Illés Béla: Rákóczi és az oroszok. *Uj Szó* 1. (1945) február 6. 3-4. o. – A korabeli szövegeket eredeti helyesírással közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg. – A cikkhez vö. pl. Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. In: PÉTER LÁSZLÓ: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 92. o.
- 3 Illés Béla a „megértette, hogy egy nép úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket” értelmezéssel-megfogalmazással Guszev gondolatait határozottan közelítette a kommunista ideológia klasszikus szerzőinek a nézeteihez. „Lehet-e szabad az olyan nép, amely más népeket elnyom? Nem lehet.” – írta Lenin 1914-ben. (Lenin, V. I.: A nemzetek örendelkezési jogáról. In: *V. I. Lenin összes művei*. 25. 1914. március—július. Kossuth Könyvkiadó, Hely nélkül, 1970. 274. o.) Egy másik művében pedig ez áll: „Az a nép, amely más népeket elnyom, nem szabadíthatja fel önmagát», így beszéltek a XIX. század következetes demokráciájának legnagyobb képviselői, Marx és Engels, akik a forradalmi proletariátus tanítóivá lettek.” (Lenin, V. I.: A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről. In: *V. I. Lenin összes művei*. 26. 1914. július—1915. augusztus. Kossuth Könyvkiadó, Hely nélkül, 1971. 97., 399. o.)
- 4 ILLÉS BÉLA: Orosz tisztok Kossuth Lajosért. *Uj Szó* 1. (1945) február 10. 3. o. Illés Béla Guszev-történetével részletesen már foglalkozott: KLIMÓ, ÁRPÁD von: Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussev. In: *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. (Hg. SATJUKOW, SILKE—GRIES, RAINER.) Ch. Links Verlag, Berlin, 2002. 220-234., 293-295. o. E témában készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimónak a fenti kötet alapjául szolgáló konferencián a Guszev-ügyről tartott előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el (2001. szeptember folyamán, Krakóban. Újabban I. Vörös Boldizsár: Illés Béla „Guszev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. *Múltunk* 51. (2006) 3. sz. 214-225. o.; Vörös Boldizsár: Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között. *Irodalomtörténet* 38. (2007) 1. sz. 51-64. o.

- 5 Illés Béla: Rákóczi és az oroszok.; Orosz tiszték Kossuth Lajosért. In: FOGARASI BÉLA—ILLÉS BÉLA: *Magyar—orosz történelmi kapcsolatok*. Magyar—Szovjet Művelődési Társaság, Budapest, 1945. 23-30., 31-34. o.; Illés Béla: Orosz tiszték Kossuth Lajosért. – Visszaemlékezés a szabadságharcra –. *Igaz Szó* 4. (1945) március 13. 3. o.
- 6 L. ehhez pl. NAGY PÉTER TIBOR: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. *Eszmélet* 1990. november—1991. január 71-80. o.; Vörös, Boldizsár: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschewistischen Ausstellung im Dezember 1941. „Die apokalyptischen Tiefen des russischen Bolschewismus.” *The European Paradigm. Special edition of Sic Itur ad Astra* [1991.] 42-54. o.; SIPOS BALÁZS: Szovjetbarát és szovjetellenes nyílas propaganda 1939—1941. *Múltunk* 41. (1996) 2. sz. 113-132. o.; PIHURIK JUDIT: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle* 47. (2005) 1-2. sz. 99-127. o.
- 7 L. ehhez pl. MEVIUS, MARTIN: *Agents of Moscow. The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism 1941—1953*. Clarendon Press, Oxford, 2005. 54-68. o.; UNGVÁRY KRISZTIÁN: *Budapest ostroma*. Corvina, Budapest, 2005. 267-307., 311-315. o.; PETŐ ANDREA: Női emlékezet és ellenállás. 1944 és 1945 Budapestjének története a társadalmi nemek olvasatában. In: *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára. 1944—45*. I. (Szerk. Markó György.) PolgART, Budapest, 2005. 351-378. o.
- 8 HEGEDÜS GÉZA: Rulikovszki ezredes emlékezete. *Uj Szó* 2. (1946) február 9. 4. o. Rulikowskiról I. pl. ROSONCZY ILDIKÓ: A cári hadsereg tisztikarának magartatása 1849-ben Magyarországon. In: *Hungaro—Polonica. Tanulmányok a magyar—lengyel történelmi és irodalmi kapcsolatok köréből*. (SZERK. KISS GY. CSABA—KOVÁCS ISTVÁN.) MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1986. 139., 141. o.; BONA GÁBOR: *Kossuth Lajos kapitányai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988. 55., 514. o.; Kovács István: „...mindvégig veletek voltunk”. *Lengyelek a magyar szabadságharcban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 251., 346-347., 450., 489. o.; KOVÁCS ISTVÁN: Rulikowski, Konrad. In: KOVÁCS ISTVÁN: *A lengyel légi lexikona, 1848—1849. Az 1848—1849. évi magyar forradalom és szabadságharc lengyel résztvevőinek életrajzai*. História—MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2007. 437. o.; DR. FLEISZ JÁNOS: *Kossuth Lajos és Nagyvárad*. PROLOG Kiadó, Nagyvárad, 2003. 33-37. o.
- 9 M. L. [MANGOLD LAJOS]: Rulikovszky Kázmér. In: *A Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája*. XVIII. (II. pótkötet). K—Z. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1900. 525. o.; RULIKOVSZKY KÁZMÉR. In: *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XVI. *Racine—Sodoma*. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, Budapest, 1924. 437. o.
- 10 Hegedüs Géza szerint „Elég jellemzően tanuskodik a haladó orosz rétegek magatartásáról, Rulikovszkij és száz társa, meg a Guszev-ügy tizenhat tisztje. [...] 1848 nagy napjainak ünnepi évfordulójakor nem feledkezhetünk meg akkori eseményeink orosz viszonylatairól sem s az orosz népek azokról a fiairól sem, akiknek annyira sok közül volt a magyar szabadsághoz, hogy ha kellett, szóval álltak ki érte – mint Csernyisevskij vagy Herzen –, ha kellett, életüket is adták érte, mint Rulikovszkij, Guszev és társaik.” Hegedüs Géza: 1848 történetének ismeretlen lapjaiból. In: *Jószomszédság nagy napjára 1948*. (Szerk. SÖMJÉN ENDRE.) Magyar—Szovjet Művelődési Társaság, [Budapest, 1947.] 9-15. o. L. még e munkám 33. jegyzetét.
- 11 Miért van Nagyváradon Rulikovszkij ucca. *Uj Szó* 4. (1948) március 14. 12. o.; Tudod-e pajtás... *Uj Szó* 4. (1948) március 14. 12. o.
- 12 Pl. A Pallas Nagy Lexikonának Rulikowski-szócikke szerint Rulikowski „lengyel származású orosz tiszt, majd magyar honvéd” volt. M. L.: i. m. 525. o.
- 13 Ezt a törekvést jól tükrözik a Miért van Nagyváradon Rulikovszkij ucca című cikk megfogalmazásai: e szerint „Rulikovszkij” tette bizonyítja, hogy „a szabadságszerető orosz nép nem azonosította magát a reakciós cári rendszerrel és nem ellensége, hanem barátja volt a magyar szabadságtörekvéseknek. [...] Rulikovszkij ezredesnek, a magyar szabadságharc orosz mártírjának története: újabb téglá a népek barátságának gyönyörű épületéhez.”
- 14 KENYERES JÚLIA: A szabadságharc és a nemzetközi politika. In: Mód Aladár és mások: *Forradalom és szabadságharc 1848—1849*. Szikra, Budapest, 1948. 490., 491. o.
- 15 JEPTICIN, E.: Az orosz és a magyar nép történelmi kapcsolatai. *Uj Szó* 3. (1947) március 15. 7. o. A cikk átdolgozott változatát I. Az orosz és magyar nép történelmi kapcsolatai. *Igaz Szó* 6. (1947) április 23. 2. o.
- 16 L. erről pl. GERŐ ANDRÁS: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1998.; GYARMATI GYÖRGY: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepének tör-*

- ténetéből. Paginarum, Budapest, 1998. 98-106., 136-137. o., valamint: ERÉNYI TIBOR: 1848 és a magyar baloldal 1948-ban. *Eszmélet* 1998. tavasz 41-57. o.
- 17 LÉVAI BÉLA: A magyarországi centenáris ünnepségek során feltárják a magyar szabadságharc orosz vonatkozásainak igazi hátterét. *Uj Szó* 3. (1947) október 26. 7. o.
- 18 LÉVAI BÉLA: A Guszev ügy. Az orosz tüzérkapitány és tizenöt társa regénye, akik nem akartak résztvenni a magyar szabadságharc leverésében... *Igaz Szó* 3. (1947) november 12. 6. o.; LÉVAI BÉLA: Mit érzett, mondott, irt az orosz nép a magyar szabadságharcról? A centenárium orosz vonatkozású kiadványai. *Uj Magyarországi* 4. (1948) február 28. 3. o.
- 19 RADÓ GYÖRGY: Kupala, Janka. In: *Világirodalmi lexikon*. VI. *Kame—Lane*. (Főszerk. Király István.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 789. o.
- 20 ILLES BÉLA: *A Guszev-ügy*. Budapest Székesfőváros Irodalmi Intézete, Budapest, [1947.] L. ehhez: A tájékoztatásügyi minisztérium... *Uj Szó* 3. (1947) november 16. 12. o.
- 21 L. ehhez: VÖRÖS B.: Illés Béla „Guszev-ügye” i. m. 220-221. o.; VÖRÖS B.: Politikai propaganda i. m. 55-62. o. – A Guszev-ügyet is tartalmazó Válogatott elbeszélések című Illés-kötet 1950-es és 1951-es kiadásainak előszavában pedig az író rámutatott a történet aktuálpolitikai vonatkozásaira is, és, ezekkel összefüggésben hangsúlyozta művének történelmi hitelességét. Más novelláihoz hasonlóan, írta, „Közvetlen célokat szolgált a »Guszev-ügy« is. Válasz volt szovjetellenes rágalmakra – válasz olyan rágalmazóknak, akik nem oda néztek, ahová ütöttek – vagy ütni akartak. Ezeknek az írásoknak, hogy agitációs feladatuknak megfeleljenek, a valósághoz szigorúan kellett ragaszkodniok és sokszor igen keményen kellett csapkodniok.” Illés Béla: Előszó. In: ILLES BÉLA: *Válogatott elbeszélések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1950. 5-6. o. L. még: Illés Béla: Előszó. In: Illés Béla: *Válogatott elbeszélések*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1951. 5-6. o.
- 22 HUSZTI DÉNES: Centenáriumi. *Forum* 3. (1948) január 9. o. A „mártírok” méltatásában érvényesülő aktuálpolitikai koncepciót jól mutatja Huszti Dénes 1947. október 28-i, a centenáriumi előkészületekkel foglalkozó beszámolója, amelyben az orosz vonatkozású tervek között elsőként említette azt, hogy „A centenárium során magyar küldöttség utazik ki Minszkbe, hogy megkoszorúzza Alexej Guszev tüzérkapitány és társainak sírját, illetve azt a helyet, ahol kivégezték őket.” Az orosz vonatkozású tervek, előkészületek ismertetését pedig Huszti ezzel zárta: „Mindен törekvésünkkel azon leszünk, hogy a centenáriumi ünnepségek egyben a szovjet—magyar barátság elmélyülését is szolgálják.” L. Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár 274. f. 21. cs. 71. ó. e. 35., 36. A korszakú tervével kapcsolatban l. Vörös B.: Illés Béla „Guszev-ügye” i. m. 218-220. o. L. még: RÉVAI JÓZSEF: Irányelvek. A Centenáriumi megünneplésére kidolgozta a Történelmi Emlékbizottság megbízásából Révai József. In: Révai József: *48 útján*. Szikra, Budapest, 1948. 71., 75. o.
- 23 L. ehhez: KENYERES J.: i. m. 490-491. o.; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Bevezetés. In: *Két emlékirat az 1849. évi cári intervencióról*. (Sajtó alá rend. Gonda Imre.) Magyar Külügyi Társaság, Budapest, [1948.] 13-15. o.; DR. VAJDA PÁL: *Oroszok a magyar szabadságharcról. Adalékok a szabadságharc orosznyelvű bibliográfiájához*. Honvéd Levéltár és Múzeum, Budapest, 1949. 12-14., 57-58., 66. o., 12. t. Trócsányi és Vajda mindketten Illés Béla írásait jelölték meg a Guszev-üggyel kapcsolatos információik forrásaiként.
- 24 KARÁCSONYI BÉLA: A forradalom és a szabadságharc. (1848—1849.) In: Heckenast GUSZTÁV—KARÁCSONYI BÉLA—FEUER KLÁRA—ZSIGMOND LÁSZLO: *Történelem a VIII. osztály számára*. Budapest, 1948. 114. o., l. még e tankönyv 1949—1951 közötti kiadásait; ZSIGMOND LÁSZLO—HECKENAST GUSZTÁV—KARÁCSONYI BÉLA: *Történelem az általános iskolák VII. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1951. 154. o., l. még e tankönyv 1952—1956 közötti kiadásait; BÁTI LÁSZLO—KANIZSAI NAGY ANTAL: *Magyar könyv az általános iskolák V. osztálya számára*. Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950. 181-187. o., l. még e tankönyv 1951—1956 közötti kiadásait. L. még e munkám 30. jegyzetét.
- 25 L. ehhez: A Guszev-emléktábla leleplezése. *Szabad Nép* 7. (1949) augusztus 18. 11. o.; A szabadságért folyó harc élén a legyőzhetetlen Szovjetunió halad. Honvédségünk emléktáblát állított Guszev századosnak, a magyar szabadságharc orosz hősnének. *Néphadsereg* 2. (1949) augusztus 18. 2. o.; Prohászka László: *Szoborhistóriák*. Városháza, Budapest, 2004. 194-195. o.
- 26 L. erről a Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1951. november 9-i ülésének jegyzőkönyvét: Budapest Főváros Levéltára XXIII.102. a. 46. k. passim, továbbá: Új utcanevek. *Szabad Nép* 9. (1951) november 11. 10. o.
- 27 A nagy barátság ünnepe. *Pajtás* 7. (1952) február 20. 1. o.
- 28 L. KOVAI LŐRINC: *Fáklyatánc*. II. Bárd Ferenc és Fia, Budapest, 1948. 154-161. o. Kovai a *Szabad Nép* 1948. március 14-i számának hasábjain közzétett cikkében ténylegesen élt történelmi személyekként ábrázolta Guszev

- kapitányt és társait, I. KOVAI LŐRINC: 1848 „nemzetközi brigádjai”. *Szabad Nép* 6. (1948) március 14. 8. o.; ILLYÉS GYULA: *Két férfi*. Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950. passim. 1951 tavaszán adott nyilatkozatában Illyés ténylegesen élt személyeknek ismerte el a századost és társait, a maga részéről mintegy történelmileg hitelesítve szépirodalmi művét: a Két férfi című „könyvben csak hiteles történelmi figurák szerepeltek”. GÁCH MARIANNE: Illyés Gyula készülő Bem és Petőfi filmjéről, új regényéről és színdarabjáról. *Független Magyarország* 13. (1951) március 12. 7. o. L. még: Vörös B.: Politikai propaganda i. m. 58-60. o.
- 29 L. ezekről pl. VÖRÖS B.: Illés Béla „Guszev-ügye” i. m. 224-225. o.; Vörös B.: Politikai propaganda i. m. 57-64. o.
- 30 Minden bizonynyal a Guszev-esettel kapcsolatos eredménytelen történelmi kutatások és a politikai-társadalmi változások következményeként törlődtek a százados és társai ábrázolásait az 1950-es évek közepén az e munkám 24. jegyzetében felsorolt tankönyvekből.
- 31 KLIMÓ, Á. VON: A „Very Modest Man” i. m. 57-58., 61. o.
- 32 1961-ben Szeberényi Lehel így vetette fel a kérdést: „gondoljátok [ti. az olvasók], hogy a Guszev ügy kitaláció lenne? [...] elképzelhető, hogy ez a szívünkbe beférkőzött hős orosz katonánem is létezett?” Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. *Új Írás* 1. (1961) július 407. o., a szöveg kisebb, a Guszev-történettel foglalkozó részeket nem érintő változtatásokkal később kötetben is megjelent: Szeberényi Lehel: Guszev kapitány. In: Szeberényi Lehel: *A költő és öranalyai. Rajzolatok irodalmi háttérrel*. Magvető, Budapest, 1965. 50-55. o. L. még: Vörös B.: Politikai propaganda i. m. 61-62. o.
- 33 Illés Béla 1965-ben Az aranyliba címmel megjelent kötetéről írt ismertetésében Hegedüs Géza így fogalmazott: „a felszabadulás utáni első esztendőkből egy történelmi novella: a híres legendateremtő »Guszev-ügy«. Ez a hőstörténet úgy él a köztudatban, mint mondjuk Tell Vilmosé a svájciak között, holott Tell Vilmos is írói képzelet szülötte.” Hegedüs Géza: A novellista Illés Béla. *Új Írás* 5. (1965) augusztus 117. o. L. még e munkám 8. és 10. jegyzetét és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket. – 1972-es, Erdőháton, Nyíren című könyvében pedig Végh Antal egyértelműen kijelentette: „kiderült, az egész Guszev-ügy íróasztali mese”. Végh Antal: *Erdőháton, Nyíren*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 208. o.
- 34 L. ehhez: VÖRÖS B.: Politikai propaganda i. m. 60-62. o.
- 35 Az országgyűlés törvénybe iktatta a magyar nép felszabadulásának történelmi jelentőségét. *Népszabadság* 23. (1965) április 4. 3. o.
- 36 Vö. ehhez: GODA GÁBOR: *Szülőföldem, Budapest*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989. 75. o.
- 37 ROSONCZY ILDIKÓ: Bevezető. In: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról*. (Vál. Rosonczy Ildikó. Szerk. Katona Tamás.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 12. o. Vö. még: ROSONCZY I.: A cári hadsereg i. m. 136., 140-141. o. – Az Új magyar lexikon 1961-es Rulikowski-szócikke is hangsúlyozta, hogy a tiszt „lengyel származású kapitány a magyar szabadságharc leverésére küldött cári intervenció seregben”. Rulikowski. In: *Új magyar lexikon*. 5. Mf–R. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 626. o. L. még e munkám 8–14. jegyzetét és a hozzájuk kapcsolódó főszöveg-részeket. – Rulikowski hőstettét örökíti meg BÁRDOS LÁSZLÓ: A dzsidáskapitány című ifjúsági regénye is, amely 1954 és 1983 között 4 kiadásban jelent meg Magyarországon, 1956-ban pedig napvilágot látott lengyelül is: BÁRDOS, LÁSZLÓ: *Kapitan lansjerów*. Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa, 1956. – A budapesti fővárosi tanács Népművelési Osztályának utcanév-albizottsága kérésére 1954-ben az MTA Történettudományi Intézete is tett javaslatokat arra vonatkozólag, hogy mely történelmi személyekről kellene Budapesten közterületet elnevezni: az egyik listán szerepel „Rulikovszky Kázmér” neve is. L. Budapest Főváros Levéltára XXIII. 106.a. 67. d. 112-17/954. Rulikovskiról azonban nem neveztek el közterületet Budapesten.
- 38 Jegyzőkönyv A Fővárosi Tanács 1990. június 19-én (kedden reggel 8 órai kezdettel az Újvárosi háza Nagytermében Budapest, V. ker. Váci u. 62–64. szám) megtartott üléséről. *Fővárosi Közlöny* 40. (1990) szeptember 30. 157-158. o. Vö. még: ZELEI MIKLÓS: Rulikovszky utca. *Korunk* 1998. február 29-31. o. A budapesti Guszev kapitány utcával kapcsolatban vö. pl. *A Csepel-sziget helynevei*. Közzéteszi: HAJDÚ MIHÁLY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 59. o.; *Budapest teljes utcanévlexikona*. (Szerk. Ráday Mihály.) Sprinter Kiadó, Hely és év nélkül, 206., 521. o.
- 39 PROHÁSZKA L.: i. m. 194-195. o.
- 40 PROHÁSZKA L.: i. m. 195-196. o.; Nova: Új emléktáblával gyarapodott a kerület. *Béla-Lipótváros* 3. (1997) november 12. 3. o.
- 41 HOBSBAWM, ERIC: Introduction: Inventing Traditions. In: *The Invention of Tradition*. (Ed. by HOBSBAWM, ERIC—RANGER, TERENCE.) Cambridge University Press, Cambridge-etc., 1985. 1-14. o. L. még: GYÁNI GÁBOR: A hagyomány, mint politikai kultusz. *2000* 4. (1992) július 3-6. o.; GLATZ, FERENC:

- Politics and Historical Science in the Countries of the Soviet System. In: *The Soviet System and Historiography, 1917–1989. Preliminary Papers for the Montréal Session.* (Ed. by Glatz, Ferenc. Assistant ed. Pók, Attila.) Institute of History of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 1995. 13-16. o.; PETER SIPOS: Hungarian Historical Scholarship and Marxism-Leninism. In: *The Soviet System i. m.* 95-99. o.
- 42 A Guszev-estet számos vonatkozásban további kutatásokat igényel, kérdéses ugyanakkor: valaha is tisztázható lesz-e pl. az, hogy Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tudatában voltak-e annak: egy kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként, vagy az, hogy a Rulikowskit kizárólag oroszként ábrázoló szerzők tudtak-e a tiszt lengyel származásáról...
- Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet H. Balázs Évának (ha már csak megkésve is), Hajdu Tibornak, Kovács Istvánnak, Póto Jánosnak és Szilágyi Mártonnak. – E munka eredetileg előadás-ként hangzott el a Legitimitás és idontitás. Törvényesség és alkalmasság kérdése a közép-európai történelemben című konferencián, 2007. szeptember 28-án, Esztergomban.

Hírünk a világban– Lengyel krónika hazánkról

Nemcsak a történész, hanem a múlt iránt fogékony érdeklődő figyelmét is felkeltheti minden olyan régmúltban született krónika, amely említi hazánkat, képet fest a hajdani magyar királyságról. Amint Anonymus krónikája szól a szomszéd népekről, velünk kapcsolatban állt országokról, természetesen „vesszük”, hogy írnak rólunk, magyarokról. A magyar történettudomány sokszor feldolgozta az előbbi témát, de napjaink kutatásai is újabb adatokkal járulnak hozzá. Anonymus krónikáját is átszövik a magyar-lengyel kapcsolatokra utaló adatok, események leírásai, így a legrégebbi lengyel krónikák is hemzsegek a magyar vonatkozású adatoktól. Igaz, ezek többsége dinasztikus eseményekről szól. Abban az időben a két szomszédos ország uralkodói családjai között kötött házasságok szövetségi politikát is fejeztek ki, az országok közötti kapcsolatoknak más diplomáciai „szokásai” voltak, mint napjainkban. Ilyenkor a szomszédos uralkodói udvarokban – a menyasszonnyal vagy a házasuló herceggel együtt – a másik uralkodói ház kísérete is megjelent, a tapasztaltak valamiféle írásos munkában is megjelentek. A 11-12. században általánossá vált a krónikairás, amelyben a dicső múlt vázolója mellett a közelmúlt és a jelen eseményeinek elmondása került a középpontba. A szerzők többnyire egyházi személyek, akik lényeges információkkal rendelkeztek uralkodójuk környezetéről, és ezeket papírra vetve egységes munkát adtak ki kezükből.

A magyar múlt lényeges forrásának számítanak a lengyel krónikák. A két királyság soha nem állt egymással tartós konfliktusban, sőt évszázadokon át rokonszenvezett egymással, gyakran léptek egymással szövetségbe, dinasztikus kapcsolatba. Már Árpád-házi uralkodóinkat is rokoni szálak fűzték a Piast-dinasztiához, a belviszályok miatt magyar hercegek (későbbi uralkodók) lengyel földön nyertek menedéket, illetve lengyelek is magyar földön éltek hosszabb-rövidebb ideig. Ismeretes, hogy I. Szent László királyunk – fivéreivel együtt – Lengyelországban élt, de előzőtt lengyel uralkodók is éltek magyar királyok környezetében. Itt jegyezzük meg, hogy Veszprém városa is a magyar királynál menedéket kereső lengyel Besprim hercegről kapta nevét. E kapcsolatok később is fennmaradtak, és nem egy lengyel uralkodónak magyar hercegnő lett a felesége. Ismeretes: a Jagello-ház magyar királysága, illetve Báthori István lengyel királysága a lengyel történelem dicsőséges szakaszát jelzik.

A krónikások nem saját dicsőségekükre írták munkáikat, nevüket nem jegyezték fel krónikájukban kiemelten, gyakran komoly oknyomozó feladatot adva a késői korok kutatóinak. Anonymus személyét többször és többféle módon kísérelték meg tisztázni, ma már bizony tudjuk kilétét.

Gallus Anonymus krónikája egyik legrégebbi példányára Martinus Cromer (1512-1589) warmiai püspök és humanista a következőket jegyezte rá: ”Egy gall írta ezt a történetet, úgy vélem, egy III. Boleszló idejében élt szerzetes, ahogy ez a bevezetőkből kiderül.” A későbbi kutatások csupán annyival egészítették ki Cromer megállapítását, hogy feltehetően délfranciaországi születésű lehetett, és biztosan éveket élt magyar földön is. A kérdés nyitott maradt, bár a kötet szerzője – Bagi Dániel jeles pécsi történész – szellemes, Gallus Anonymustól vett idézettel zárja le a problémát: ”... ne a mesterembert, hanem az aranyat mérjétek meg, ne az edényt, hanem a bort igyátok meg”.

Gallus Anonymus *Chronicae et gesta ducum sive principum Polonorum* címet viselő krónikája a 12. század első harmadában született, ezen térség legkiemelkedőbb munká-

inak egyike, egyben a lengyel történelem első nagyszabású összefoglalója, valamint III. Ferdeszájú Boleszló (1102-1138) lengyel fejedelem élettörténete egy szakaszának foglalata. A leírásból kitűnik, hogy a szerző fejedelem kíséretében érkezett magyar földre, mindvégig itt tartózkodott, alapos ismeretekkel rendelkezett a magyar múltról, a korabeli viszonyokról. A szerző nem tekinti feladatának – hiszen már a magyar történetírás több alkalommal is részleteiben feltárta Gallus leírásait a magyar uralkodókról – a történeti adatok ismételt felsorolását, inkább azt kutatja, honnan származnak Gallus Anonymus információi. Bizonyos, hogy Gallus többször is megfordult a magyar királyi udvarban, az uralkodó székhelyén, ahol hozzá hasonló írástudó szerzetesektől „szerezte be” gazdag adatait krónikájához. Leírásainak pontosságát bizonyítja, hogy krónikájában kiváló adatokat közöl a múlt magyar uralkodóiról – Szent István, Szent László és Péter királyokról – nem különben Kálmán királyról. Vele kapcsolatban jegyzi meg, hogy egy alkalommal láthatta, amikor zarándoklaton volt Székesfehérváron és Szent István sírjánál látta. A leírások bizonyítják, hogy a krónikás valóban azokon a helyeken járt, amit leírt munkájában. A volt magyar uralkodókra vonatkozó adatait – erre nem tesz utalást – valamiféle kész írott anyagból meríthette, feltételezve azt, hogy a magyar királyi udvarban is foglalkoztak krónikaírással, sőt „kész anyagokat” is kaphatott.

Bagi Dániel nemcsak a magyar forrásokat elemzi, hanem a krónika más adatsorait is hasonló alaposággal veszi górcső alá, megkísérli megállapítani, mennyiben volt szüksége Gallusnak a magyar királyok „szerepeltetésére” a geszta eszmei céljainak megvalósításához.

A most nyomdai napvilágot látott könyv kiemelkedő alkotása a középkor kutatásának, gazdag jegyzetekkel, irodalmi utalásokkal és magyarra fordított latin szövegek idézésével gazdagítva a munkát. A kötet nagy erénye, hogy nemcsak a magyar-lengyel történeti kapcsolatok specialistái vagy ezzel a korrall foglalkozó kutatók forgathatják haszonnal e munkát, de azok is, akik csupán „laikusként” érdeklődnek a történelem iránt.

(Bagi Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. A Geszta magyar adatai, forrásai, mintái, valamint a szerző történelemszemlélete a latin Kelet-Közép-Európa 12. század eleji latin nyelvű történetírásának tükrében.) Budapest, Argentum Kiadó, 2005. 276 o.)

Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról

---

*Ha kivonulnánk Magyarországról,
ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialis-
tákat.*

Ezt gyengeségnek fognák fel és támadásba lendülnének...
Nyikita Hruscsov, 1956.¹

Új tanulmánykötetet tarthat kezében az 1956-os forradalom iránt érdeklődő olvasó, amely Szabó A. Ferenc professzor szerkesztésében jelent meg a Zrínyi Miklós Hadtudományi Alapítvány kiadásában. A tanulmányok a forradalom mindennapjaiba engednek betekintést, a túlélő elbeszélők valóság-hű soraiban megelevenednek a korabeli pesti utcák képei, az ellentmondások és nyitott kérdések sokasága. 1956-ban a világ figyelme Magyarország felé fordult. Ez a kitörési kísérlet volt a legjelentősebb, legerőteljesebb próbálkozás a politikai-jogi-gazdasági rendszer megváltoztatására a rendszerváltás előtti Magyarország történetében.

Szabó Miklós a katonai akadémiák szerepét elemzi írásában, Oroszi Antal a megtorlás áldozataira emlékezik, bemutatva szerepüket, személyiségüket, életútjukat. A kötet méltó főhajtás a hősök és az áldozatok emléke előtt. Nagy Tamás a forradalom külpolitikai hátterét kutatja, Germuska Pál a magyar hadiipar helyzetét elemzi 1956-ban, Szabó A. Ferenc hazánk geopolitikai-geostratégiai helyzetét. Emlékeznek a kötetben Maléter Pálra, aki honvédelmi miniszter volt 1956. október 31. és november 4. között, és akit 1958. június 15-én titkos tárgyaláson halálra ítélték.

Az írások a forradalom számos kérdését bemutatják, így a tanulmányok sorában helyet kapott a forradalmi Magyar Honvéd története, a kötetben helyt kaptak a magyar hadiipart, a légierőt elemző tanulmányok, valamint a forradalom és költészet kapcsolatát elemző írás is. A kötet második részében emlékmozaikok címszó alatt a forradalmat túlélők idézik fel személyes élményeiket.

A forradalomban a katonai akadémiák kiemelkedő szerepet kaptak, így a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia is. A hangulat olyan volt – utal rá Szabó Miklós – hogy általában mindenki elítélte a Rákosi-Gerő időszak káros politikai és gazdasági önkényét.² Mindenki szerette volna tudni, hogy pontosan mi történik, és milyen álláspontot kell a Néphadseregnek elfoglalni. A parancsok jöttek-mentek, 27-én és 28-án már a tetőfokára hágott a zűrzavar. Nem egyszer előfordult az is, hogy a magyar csapatok az orosz csapatokat lötték és viszont. Nagy Imre arról beszélt a rádióban, hogy tegyék le a fegyvert, kerüljék a további vérontást. Felhívását félóránként megismételték a Himnusz és a Szózat között. Végül az Akadémia állománygyűlése elfogadta „*A Zrínyi Miklós Katonai Akadémia köszönti a nemzeti kormányt*” című határozatot, amelyben békére szólítja fel a fiatalokat, és amelyben egyúttal kiállt a megalakuló Nagy Imre kormány mellett.

Az Akadémiára többféle feladat nehezedett ezekben a napokban. Az Akadémia egy szakaszának feladata lett, hogy biztonságos helyre szállítsa a szovjet tanácsadókat és családjaikat, mások vért adtak a kórházak számára, alakulatuktól elszakított szovjet harcosokat a legközelebbi szovjet parancsnokságoknak adtak át,

biztosították a szovjet követséget és lakóházakat, az Akadémiára mentették át a Belügyminisztérium ruhatári készletének egy részét...A második világháborút követő időszakban ezek a napok jelentették az Akadémia történetének legtragikusabb időszakát, hiszen számos ember vesztette életét a tanintézetek állományából a forradalmi harcokban. Ezért később mindvégig érezhető volt Kádárék részéről bizonyos fokú bizalmatlanság a hadsereg iránt.

Találón mutat rá Oroszi Antal, hogy az elhunyt katonák nem voltak se forradalmárok, se ellenforradalmárok, olyan katonák voltak, akik feladatot teljesítettek saját lelkiismeretük és az előljáró parancsára.³ A kötetben kiemelten emlékeznek azokra a tisztekre, akiknek bűnössége abban rejlett, hogy horthysta-tiszteknek bélyegezték őket.

Dienes Ödön ezredes a Corvin-köz parancsnokának helyettese volt, Ács Tihamér és Nagy Kálmán terhére azt rótták, hogy Mindszenty József hercegprímást az Amerikai Nagykövetségre átkísérték a Parlamentből. Zalavári Pál őrnagy fegyveres ellenálló csoportot szervezett november 4-én, Görgényi László alezredes hagyta, hogy a XIV. kerületi rendőrkapitányságot elfoglalják a felkelők. Pércsi Lajos őrnagy másfél napig a Schmidt-kastélyban lévő felkelők parancsnoka volt. Márton András ezredes, akadémia-parancsnok mindenért felelt egyszemélyi vezetőként, így „bűnösségét” nem volt nehéz megállapítani.

Az 1956-os válság a felkelésben érte el tetőpontját, és a változtatni akarás elemi igényét akár fegyveres erővel is megfogalmazó utcai harcokban nyert kifejeződést.

Az ország geopolitikai helyzete már a forradalmat megelőző időkben kedvezőtlen volt. A trianoni és a párizsi békeszerződés még érezte hatását. Magyarország elvesztette területének és lakosainak jelentős részét. Németország oldalán Magyarország először belesodródott a második világháborúba, majd a Szovjetunió megszállása következett.

A XX. században negatív történelmi események, katasztrófák sorozata sújtotta az országot. Magyarország geopolitikailag elszigeteltté vált, mutat rá tanulmányában Szabó A. Ferenc, hiszen szomszédaival korábban sem ápolt jó kapcsolatokat. Csehszlovákiával az ottani magyarok jogfosztottsága tovább rontotta a viszonyt.⁴

A geopolitikai helyzet Nagy Imrét is foglalkoztatta, amikor azt írta 1955-ben, hogy:

„A hatalmi tömbök felszámolása a nemzeti érdekeken, a szocialista tábor érdekein túl, az egész haladó emberiségnek is az érdeke...”⁵

Csehszlovákia és Románia támogatta a szovjet katonai akciókat, így a magyar forradalom és szabadságharc legalább négy szocialista ország területére kiterjedt. Félttek attól, hogy Erdély és a Felvidék területére is áttérjed a felkelés. Felelősségük egyébként igen nagy a magyar felkelés leverésében, mert Csehszlovákiát semmiféle támadás nem érte részünkről, így szuverenitását önként adta fel, amikor együttműködött a Szovjetunióval a forradalom leverésében. 1956-ban szüksége volt a Vörös Hadseregnek Románia, Csehszlovákia és Lengyelország területére. A legfontosabb Csehszlovákia területe volt, mert innen lehetett a legjobban végrehajtani azt a hadműveletet, amely Budapestet nyugat felől karolta át. Románia és Csehszlovákia vezetése idővel támogatta a szovjetek katonai akcióit. Ezek az országok aktívan részt vettek a forradalom leverésében, nemcsak területük átengedésével, hanem katonai segítséget is felajánlva a Szovjetunióknak, írja Szabó A. Ferenc tanulmányában.

A hazai hadiipar is problémákkal és nehézségekkel volt jellemezhető.⁶ A magyar

nehézipar a sokadik váltás után nem találta helyét, leginkább a szocialista tábor új fegyverkezési szokásaihoz kellett volna idomulnunk. Az első ötéves terv megvalósításával kísérleteztek 1950-tól, amikor a bevezetés kezdeti nehézségekbe ütközött. Szovjet mintára kívánták átszervezni, megteremteni az új magyar hadiipart.

Magyarország rendkívüli erőfeszítéseket tett, olyannyira, hogy a haditermelés 16-szorosára emelkedett 1950 és 53 között. A gazdasági élet alapjának tekintették a nehézipart és az iparosítást. A szovjet katonai vezetés elvárta, hogy a szovjet tömb országai idomuljanak az elvárásokhoz, ezért elfogadtatta a VSZ Egyesített Fegyveres Erői Főparancsnokságának működési szabályzatát. A szovjet vezetés egyeztetni kívánta a Magyar Néphadsereg hosszú távú fejlesztési tervét a magyar vezetőkkel.

A forradalomban később a hadiüzemek is jelentőségre tettek szert, mert amikor tüzet nyitottak a tüntetőkre a Magyar Rádió épületénél, a feldühödött tömeg elindult, hogy fegyvereket szerezzen. Az ismertebb fegyvergyártó üzemeket sorra járták. Fegyverjavító műhelyeket és lőtereket is feltörték, behatoltak egyik éjjel a Danuvia Szerszámgépgyárba. A felkelők golyószórókat és géppuskákat szereztek. A további akciók megakadályozása érdekében a Szovjet Hadsereg alegységei igyekeztek összeszedni minden hadieszközt az üzemekből.

A kohó-és gépipari miniszter számára készített jelentés adatai szerint mintegy 25 millió gyalogsági lőszernek, 1500 kézfegyvernek, 1600 tüzérségi lőszernek, 27 tonna robbanóanyag, gyutacs és lőpornak illetve 151 db lövegnek és aknavetőnek veszett nyoma 1956 október 23. és 31. között. Az új hadsereg-fejlesztési tervek ezt követően 1957-ben vették kezdetüket.

A belpolitikai helyzet és az előzmények sem voltak egyszerűek hazánkban, pártpolitikai csatározások és ideológiai harcok sokasága folyt. 1947-ben olyan választást tartottak Magyarországon, amely már előrevetítette azt a radikális változást, amelyet az 1949. évi XX. törvény, az alkotmány szellemisége magával hozott. A választási csalás eredményeként többséget szerzett a Magyar Kommunista Párt vezette koalíció. Az Alkotmány példaértékűnek tekintette az 1936-os szovjet sztálini alkotmányt, és ennek mintájára a hatalom egységét és oszthatatlanságát szögezte le. Ennek megfelelően felszámolásra kerültek a nyugati típusú önkormányzatok, helyükre a szovjet tanácsrendszert állították a későbbi tanács törvények segítségével. Nagyarányú tulajdonreform, államosítás vette kezdetét, a közösségi tulajdon elsőbbséget élvezett a magántulajdonhoz képest, kikapcsolták a termelésből az egyéni érdekeltséget. Létrehozták az Elnöki Tanácsot, az Országgyűlés állandóan üléselő helyettesítő szerveként, amely felhatalmazást kapott törvényerejű rendeletek alkotására. A bírói és ügyészi tevékenység egészét a hatalom legfőbb öreként pártpolitikailag átítatottá tették.

A magyar forradalom és szabadságharc elemzése nem szakítható ki abból a történelmi környezetből, amely meghatározta a világhatalmi helyzetet a világháborút követően. Kezdetét vette a nyugati és a szovjet tömb történelmi szembenállása, melynek politikai, gazdasági, katonai, fegyverkezési, emberi jogi, kulturális utóhatásai még sokáig érezhetőek lesznek a közép-európai rendszerváltozások történelmi tényei ellenére. A szovjet hatalom a térség országait befolyása alá vonta a II. világháborút követően, a nyers katonai érdekeket ideológiai köntösbe bújtatta a kommunista propaganda. A korszakban úgy tűnhetett, hogy két olyan ellenséges katonai-gazdasági tömb, ideológiai tábor áll egymással szemben, melyek szembenállása meghatározó lesz időtlen időkig a világtörténelemben. Változást némileg

Sztálin halála eredményezett 1953-ban, az ezt követő hatalmi harcokból Nyikita Hruscsov került ki győztesen. Hruscsov zárt ajtók mögött megkezdte a sztálini korszak hibáinak feltárását.

1953-ban a magyar vezetőket magához kérte Moszkva, és a dokumentumok szerint a találkozó hangneme csöppet sem volt baráti. Magyarország erős kritikát kapott a Rákosi-féle személyi kultusz miatt.⁷ Berija, akinek a tisztogatásokban jelentős szerepe volt, maga is élesen bírálta az 50-es évek hazai gyakorlatát. „*Rákosi elvtárs most is rosszul ért bennünket...talán elfogadható dolog, hogy 9 500 000 lakosú Magyarországon 1 500 000 ember ellen indítottak eljárást?*”⁸ Ezek a számok azt mutatják, hogy a belügyi és igazságügyi szervek, valamint az ÁVH nagyon rosszul dolgoznak.”⁹

A változás iránti elemi igény a régió más országaiban is megmutatkozott, Lengyelországban 1956. június 28-án véres tüntetés zajlott, és a magyar események idején is lekötötte Moszkva figyelmét Lengyelország. A magyar események azonban váratlanul érték a szovjet vezetést, ezt az első napok eseményei, a szovjetek jelentős embervesztesége jól mutatták. Hruscsovék katonailag is kisebb feladatra voltak felkészülve. A szovjet vezetők sietve elhagyták Varsót, majd a budapesti események hatására Moszkva álláspontja folyamatosan változott, de végül a legelfogadhatóbb magyar vezetőnek Kádár Jánost találta a szovjet akarat.

1956. október 23. és november 4. között az Egyesült Államok figyelme kevésbé fordult Magyarország felé, mert Amerikában ezzel egy időben elnökválasztási kampány zajlott. Az Egyesült Államoknak nem volt közvetlen, kiemelt érdeke a magyar eseményekbe való beavatkozás, bár retorikájában többször is elítélte a drasztikus szovjet katonai fellépést. Természetesen el kívánta Amerika kerülni az oroszokkal való fegyveres konfliktust is, mivel annak beláthatatlan következményei lettek volna a világ biztonságára, hiszen mindkét állam nukleáris nagyhatalom volt már ekkor. Találhatóan utal rá Nagy Tamás a forradalom külpolitikai háttéréről írt írásában, hogy Eisenhower nem kívánt a Szovjetunióval fegyveres összeütközésbe keveredni. A magyarok retorikai támogatást kaptak csupán, az amerikai vezetés úgy gondolta, hogy:

*„nem volt jogalapunk arra, hogy katonai segítséget nyújtsunk Magyarországnak. Nem vállaltunk ilyen kötelezettséget, és nem gondoltuk, hogy a beavatkozással segítenénk Magyarország lakosságának vagy Európa és a világ népeinek.”*¹⁰

Természetesen az ENSZ Biztonsági Tanácsa is foglalkozott a kialakult magyar helyzet tárgyalásával. A kádári Magyarország tiltakozott ez ellen, és a történeteket belügynek minősítette, az erről való ENSZ-tárgyalást pedig a belügyekbe való beavatkozásnak. Kissinger, híres *Diplomácia* című művében a történetek egyszerű, logikus magyarozatát adja: „*Az amerikai vezetők azonban nem akartak amerikai életet kockára tenni egy olyan ügyért, amely bántotta ugyan lelkiismeretüket, de nem jelentett közvetlen fenyegetést Amerika biztonságára.*”¹¹

Moszkva mindenre képes lett volna egy Amerikával való fegyveres konfliktus esetén, viselkedése kockázatot rejtett magában, és ezt jól tudták az amerikaiak is. Mindkét tömb saját katonai kutatásokat folytatott, melynek során tömegpusztító fegyvereket fejlesztettek ki. Míg az ideológiai harc az emberi jogok síkján folyt, addig a fegyverkezési-ürkutatási verseny is folytatódott.

A gyarapodó publikációk ellenére sok a megválaszolatlan kérdés az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatban. Még generációkon keresztül lesz feladata a kutatóknak, de a kötet tanulmányai és személyes elbeszélései, emlékezései mégis kö-

zelebb visznek ahhoz, hogy jó néhány felmerülő kérdést már most megnyugtatóan megválaszolhassunk.

Az 1956-os forradalom hőseinek tiszteletére az Országgyűlés megalapította az 1956-os Emlékérem és Emléklap kitüntetést. Mindazoknak adományozható, akiknek szabadságát jogtalanul korlátozták, vagy akik harcoltak a forradalom idején a demokratikus Magyarországért. Adományozható posztumusz is azok részére, akik a forradalom és szabadságharc alatt vagy azzal összefüggésben életüket veszítették. Az 1956-os Emléklapot az 56'-os eszmék megőrzésében aktív szerepet vállaló személyek kaphatják, vagy azok, akik a forradalmi szervezetekben fejtettek ki jelentős tevékenységet.

JEGYZETEK

1 Döntés a Kremlben. 1956. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 62. o. 2 Szabó Miklós: A katonai akadémiák a forradalomban. 13. o. 3 Oroszi Antal: A megtorlás áldozatai. 32. o. 4 Szabó A. Ferenc: Magyarország geopolitikai és geostratégiai helyzete. 222-237. o. 5 Nagy Imre: „A magyar nép védelmében.” Vitairatok és beszédek, 1955-56. A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984. 236. o. 6 A hadiipar helyzetére vonatkozó elemzés <i>Germuska</i>	<i>Pál: A magyar hadiipar 1956-ban</i> című írása alapján íródott. 89-114. o. 7 Nagy Tamás: A forradalom külpolitikai háttere..72. o. 8 Mindezt két és fél év alatt. 9 Nagy Tamás: i. m.-73. o. In: [T. Varga György: Rákosi Máttyás és Nagy Imre a Kremlben 1953. június 13. <i>História</i>, 1992/3.] 10 <i>State Bulletin</i>, vol. XXXVI. No. 927, April 1. 1957. 537. o. In: Kissinger: <i>Diplomácia</i>, 533. o. 11 Nagy Tamás: i. m. 83. o. In: [Kissinger: <i>Diplomácia</i>, 548. o.]

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Grégory Dufaud

Etnocídium? A krími tatárok kitelepítése és életük a száműzetésben (1944–1956)

A Szovjetunióban a második világháború a végletekig kiélezte a legitimitását kereső állam krédóját jelentő nemzeti bolszevizmus megnyilvánulásait. A patrióta ébredést és az orosz nép naív lelkesedését a társadalom testén végrehajtott olyan tisztogatás kíséri, amely konkrétan a kitelepített nem orosz kisebbségek brutális elnyomásában nyilvánul meg. E fosztogatással párosuló deportálások áldozataivá válnak mindenekelőtt a Szovjetunióban élő németek, majd a karacsákok, a kalmükök, a csecsenek és az ingusok, a balkárok, majd a krími tatárok és más krími (bolgárok, görögök és örmények) vagy kaukázusi kisebbségek (meszkétek, kurdok vagy kemcsinek). Mindegyiket erőszakkal telepítették át Szibériába vagy Közép-Ázsiába.

A krími tatárokat 1944 májusában sújtó tragédia érzékeltetésére a szakirodalom előszeretettel használja az etnocídium *ex post* meghatározott fogalmát. Ezt a kifejezést olyan memoriális összefüggésben használják, amely egyszerre kívánja leleplezni az állami elnyomást és ugyanakkor jelezni a tatár közösség ellenálló képességét. A kifejezés nyilvánvalóan megfelelő válasz a szovjet történetírásnak a nemzeti kitelepítésekkel kapcsolatos hallgatására, de ritkán kíséri a valóságban megtörtént események pontos leírása: hiszen a történeti leírás gyakran összekeveredik a kitelepítetteknek az őket ért csapásokról szóló beszámolóival, és nem nyújtja a konkrét szituáció ama szocio-hisztóriai elemzését, amely megvilágíthatná a nemzetiségekkel szemben folytatott szovjet politika lényegét. Ez a fajta felhasználás

nyilvánvalóan lerontja annak a fogalomnak a heurisztikus erejét, amely (szorosabb értelemben véve) egy társadalom kultúrájától való szervezett megfosztását jelenti és jelzi a modern állam fejlődésének tendenciáját.

Ennek az írásnak mindenekelőtt az a célja, hogy leírja a krími tatárok kitelepítését és életüket a kitelepítés helyszínén 1956-ig, addig az időpontig, amikor megjelent a speciális kolóniákon élők státuszához kapcsolódó jogkorlátozásokat megszüntető rendelet. Már publikált és még kiadatlan levéltári források segítségével megpróbáljuk rekonstruálni, nemcsak azokat a (technikai és emberi) eszközöket, melyek segítségével a szovjet kormányzat központi és helyi szervei megpróbálták megtisztítani a Krím-félszigetet az őshonos lakosságtól, hanem az elnyomás áldozatává váló emberek reakcióját (beletörődés, alkalmazkodás, ellenállás) is. Így például megpróbálunk fényt deríteni a népesedés-ellenőrzés intézményi rendszer aprólékos, finom hangolásos – a társadalomra, a területre és a múltra egyaránt kiterjedő – működésére. Mert a tatár közösség erőszakos áttelepítését a korábbi, krími jelenlétére utaló jelek eltüntetését célzó intézkedések is kísérik. Ennek megfelelően ez az írás a következő részekből áll: a kitelepítés, a száműzetés és a Krími félsziget „tatártalanítása”. Ennek a megközelítésnek az a célja, hogy megvilágítsa a szociális „mérnökség” ama aspektusait, melyekkel szemben eddig a vizsgálat az áldozatok sorsára korlátozódott. És csak ennek a komplex jelenségnek a rekonstruálása után következtethetünk, vagy sem, az etnocídium léteire.

Az autonóm Krími Szovjet Szocialista Köztársaság létrejöttét (1921) a tatár kisebbséggel szembeni pozitív diszkrimináció politikája kíséri. Ez egyet jelentett a nemzeti nyelv és kultúra kedvezményezésével

a Krími Szovjet Szocialista Köztársaság irányításában, éppúgy, mint az őshonos elittek hatalomhoz juttatásával. Ugyanakkor az 1930-as évek közepétől kezdve a krími tatár nemzetiség pozitív meghatározását fokozatosan felváltja az osztályadalmi kiátkozás. A Nagy Honvédő háború befejezésekor, a politikai irányvonal merevbbé válásakor pedig bekövetkezik a krími tatárok kollektív, tömeges kitelepítése.

A Vörös Hadseregnek a Krím-félszigetre történő 1944. április eleji bevonulása után 1944. április 13-án megjelenik egy rendelet, amelynek célja ennek a korábban a németek által megszállt területnek a „szisztematikus és módszeres” megtisztítása az ellenséges elemektől: „kémektől”, „hazaárulóktól” vagy „szovjetellenes szervezetek cinkosaitól”. A tisztogatási kampánnyal a krími NKVD és NKGB korábban nem sokkal létrehozott és feladatukat lelkesen teljesítő helyi szerveit bízták meg. A nyomozás célpontjává hamarosan a „Tatár, Örmény, Görög és Bolgár Nemzeti Bizottságok” bizonytalan tevékenysége válik: állítólag „aktív segítséget nyújtottak az ellenséges kém- és kémelhárító szervezeteknek”. Valamennyiük közül arra a Tatár Nemzeti Bizottságra terelődött a legtöbb gyanú, amely a török származású emigráns, Abdiresidev Dzsemilev vezetése alatt álló muzulmán sejtek hálózatára támaszkodott, és amelyet a krími tatár diaszpóra berlini hangadói szerveztek. Ezek az eredetileg karitatív célokat szolgáló vallási szervezetek lettek volna tehát azok, amelyek „önkénteseket toboroztak, azzal a céllal, hogy viszályt szítsanak a tatárságon belül és kémeket szervezzenek be a front mögötti területeken folyó munka szabotálása érdekében.” Állítólag Kercsben egyikük a partizánok ellen harcolt.

Az NKVD és NKGB-ügynökök gyanúja nemsokára kiterjed a Vörös Hadseregben szolgáló tatár katonákra is, akik feltételezések szerint „ezrével szöktek meg az 55. hadseregből, amikor az visszavonult a Krím-félszigetről. Majd kibővül az egész tatár nemzetiségre, melynek kitelepítését lo-

gisztikailag is előkészítik: 1944. május 10-i, Sztálinnak címzett feljegyzésében Berija kijelenti, hogy „figyelembe véve a krími tatároknak a szovjet néppel szemben elkövetett árulását, nem kívánatos, hogy továbbra is a Szovjetunió határvidékén éljenek. Ezért az NKVD megvizsgálásra Ön elé terjeszti az Államvédelmi Bizottságnak egy olyan határozattervezetet, amely valamennyi tatárt kizárna erről a területről, speciális kolóniákat hozna létre nekik Üzbegisztánban, ahol kolhozokban, szovhozokban, üzemekben és építkezéseken dolgoznának.” Május 11-én Sztálin személyesen írja alá a tatárok Közép-Ázsiába való száműzéséről szóló – a kollaborálás vádját elfogadó és a deportáltakat becstelenséggel megbélyegző – (titkos) rendeletet. A tatár nemzetiséghez tartozás ténye ettől kezdve stigmává válik, olyan stigmává, amely nemzedékről nemzedékre öröklődik, és új helyet jelöl ki az ilyen személyeknek a szovjet *kommunalka* kebelén belül: a krími tatárok ettől kezdve alsóbb rendű, marginális lényeknek, páriáknak számítanak: pejoratív imázsukkal *a contrario* az idealizált magasságokba emelt *homo sovieticus* ellentétpárjává fokozták le őket.

A tömeges kitelepítés kétségbevonhatatlanul bevett gyakorlatnak számított, mellyel a hatóságok megpróbálták kialakítani az egységes szovjet közösséget. Ez az eset, melyben a nemzetiségi hovatartozást vették alapul, a központi hatalom nyugtalanságát tükrözte a krími nacionalizmussal szemben. Első jelét a krími köztársaság elnöke, Ibrahimov likvidálása jelentette 1928-ban, a következő lépés pedig a félszigeti tatárok rendszerellenessé nyilvánítása volt 1934-ben. A muzulmán sejtek állítólag a „Krími-félsziget a tatároké” jelszóval léptek fel, és helyben „ellenforradalmár, nacionalista propaganda tevékenységet” fejtek ki. Ebben a régen ottmán török fennhatóság alatt élő régióban a bolsevizmus nemzeti ideológiává válása különösen mély aggodalmat keltett, mert fokozta a félsziget Törökországhoz – melynek területi igényei a Fekete-tengertől Közép-Ázsiáig terjedtek – csatlósásra

vonatkozó pletykák táplálta „piemonti elv” megfordításától való félelmet. Azzal egyidejűleg, hogy Sztálin megpróbálta kiterjeszteni befolyását Kis-Ázsiában, a krími tatárok egyfajta ötödik hadoszlopként tűntek fel: ezért meg kellett akadályozni bármifajta ösz-szejátszását Törökországgal. Konkrétabban, a gyanú a muzulmán nacionalista elhajlástól való beteges rettegésből származik, melynek a Sultan Galiev-ügy körjelző eseménye volt. 1923 elején, a kommunista muzulmán Sultan Galijev – miközben a pártban megerősítették a korábbi nemzetiségi politika továbbvitelét, – egy feltételezett összeesküvésben való részvétele miatt kegyvesztett lett a párhierarchia vezetői körében. Ez a párhierarchia nem tudta elvisselni egy olyan jobboldali helyi ellenzék jelenlétét, amely politikai autonómiát követelt magának, és amely a pántörök eszme rémképét idézte fel.

A kitelepítés művelete, melyet az Államvédelmi Bizottság két tagjára, Kobulovra és Szerovra bízák, 1944. május 18. éjszakáján kezdődik, miután értesítettek róla a Krími Köztársaság kormányát. Címlistákkal ellátott katonák ezrei – akiket gyalogos egységek támogattak – vonultak fel a félszigeten a tatár nemzetiségű családok felkutatására, akiket összegyűjtésük után teherautókkal a legnagyobb krími vasúti pályaudvarokra (Szimferopol, Bahcsiszeráj stb.) szállítottak. Akárcsak előttük a csecse-nek és az ingusok esetében, az áldozatoknak alig maradt idejük, hogy javaikat és élelmet vegyenek magukhoz. Tenzila Ibraimova meséli, hogy „a kitelepítés nagyon kegyetlenül zajlott. A katonák hajnali három órakor rontottak be hozzájuk, a gyermekek még aludtak. Öt percet adtak az összekészülődésre és a ház elhagyására.” Bár hivatalosan „500 kilóig engedélyezték, hogy magukkal vigyenek személyes holmit, ruhát, háztartási eszközöket, konyhai edényeket és élelmiszert”, ezt a valóságban egyetlen család sem tudta megtenni. A műveletet olyan gondosan megszervezték, hogy 20-a estére már be is tudták jelenteni a befejezését: alig három nap alatt 5 989 személyt tartóztattak le, és több mint

180 ezret telepítettek ki, 67 vasúti konvojjal, szülőföldjéről.

A tatárokat a deportáltak által „mozgó gázkamraként” vagy „ambuláns krematóriumnak” lefestett piszkos és fojtogató bűztől áthatott marhavagonokba terelték. Ajse Sejtmuratova arról számolt be, hogy az utazás „anélkül telt el, hogy megfelelő élelmiszert vagy orvosi segítséget kaptak volna. Még levegőt is alig kaptak, mert az ajtókat és ablakokat elretesztették. Hosszú napokon keresztül ott feküdtek a holttestek az élők között. Csak a kazahsztáni sztyeppékre érve nyitották ki az örök az ajtókat, és terítették ki a sínek mentén a holttesteket.” Egy másik túlélő arról számolt be, hogy „a hermetikusan bezárt vagonokban az emberek – az éhség és a levegő hiánya miatt – úgy hullottak, mint a legyek: sem enni, sem inni nem kaptak. /.../ Amikor a kazah sztyeppék közepén kinyitották az ajtókat, elrendelték, hogy a halottakat temetetlenül dobják ki a sínek mellé.” Michael Rywkin szerint körülbelül 7 900 ember pusztult el az utazás alatt. Azonban miután megszabadultak a holttestektől, Üzbegisztánban már kevés holttestet számoltak a vonatokon. Június 8-án, az utolsó konvoj érkezésekor, az NKVD szervei már csak összesen 191 halálesetről számolnak be: ezek főleg fertőzőes betegség miatt következtek be (tífusz, tuberkulózis, hasmenés, agyhártyagyulladás).

A krími tatárok így végül mintegy húsz napig tartó, kimerítő és nehéz utazás végén szálltak ki a vagonból. Akárcsak a németek néhány évvel korábban, hamar és keserű tapasztalatokat szerezhettek annak a helyi lakosságnak a fogadtatásáról, melynek körében már korábban „tatárelenes propagandát folytattak. Ez a propaganda gyáva, áruló, talpnyaló népségeként írta le őket, akik elárulták a fronton a fasiszták ellen harcoló atyjukat, testvérüket, férjüket.” Ezzel a címkével a nyakukban a deportáltak semmiféle jóindulatra nem számíthattak, és néha erőszakos retorzióval is számolniuk kellett: a tanúk közép-ázsiai tartózkodásuk első napjaiban nyílt erőszakról és megkövezésről is hírt adnak.

A krími tatárok élete néhány hét leforgása alatt a visszájára fordult. A náci ellenséggel szembeni állítólagos kollaborálás ürügyén a központi büntető hatalom megtörte őket és új helyet jelölt ki nekik a szovjet társadalomban és a Szovjetunió területén. A kitelepítési művelet (az indulás, az utazás és a megérkezés) alkotja azt a drámai időpontot, amikor értesülnek az őket sújtó mélységes hitelvesztésről. Mindez éppannyira megnyilvánul a kapcsolati rendszerük összeomlásában (a száműzetésben), mint a vagyonvesztésben (a kitelepített lét megkezdésében).

A többségében Közép-Ázsiába deportált krími tatárok ettől kezdve olyan speciális helyzetű népességet alkotnak, amely kvázi koncentrációs táborigényű környezetbe kerül: szabadságjogaiktól megfosztva olyan lakókörnyezetbe helyezik el őket, ahonnan az esetleges eltávozásuk esetén több éves kényszermunka fenyegeti őket. A rendőri ellenőrzés eszközéül a Belügyminisztérium kommandatúrái szolgálnak, ahol rendszeresen meg kell jelenniük. A nyitott táborok (nincs szögesdrót és őrtorony) készséges munkakerőt biztosítanak bizonyos nehéz munkák elvégzéséhez, és lehetővé teszik olyan elengedhetetlen területek betelepítését, amelyeket más körülmények között nehéz lett volna benépesíteni. A krími tatárok kitelepítéséről szóló határozat arra kényszeríti az Orosz Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság Köztársaságait és régióit (oblasztyi), hogy a lehető leggyorsabban szervezzék meg a kitelepítettek fogadását. Az 1944. május 11-i rendeletnek megfelelően Üzbegisztánban bizottságokat és vegyesbizottságokat hoznak létre „a különleges telepések fogadásával és elhelyezésével kapcsolatos intézkedések” meghozatala érdekében, akiknek „biztosítani kell a végleges elhelyezésüket segítő feltételek megteremtését”. Bár többségét élvez az anyagi infrastruktúra (lakóépületek, fürdők vagy közös étkezők) létrehozása, az élelmiszer szétosztásával és az egészség védelmével kapcsolatos szolgáltatások felállításáról is szó van. A sietős jószándék persze a határidők és a helyi lehetőségek szűkösségé-

nek falába ütközik, a különböző adminisztratív egységek közötti koordináció pedig általában gyenge. Számos kolónia esetében nincs elég barakk: sok család egyetlen, bútor – asztal, szék, ágy és többnyire üvegezett ablak – nélküli helyiségben kénytelen meghúzni magát, sok lakásban nincs padló és mennyezet. Általában véve a lakhatási körülmények siralmasak: a bentlakók rosszul öltözöttek, elhasznált a cipőjük, vagy nincs is, rendszertelenül és elégtelenül tápláltak. A tadzsikisztáni kitelepítettek „minthogy nincs szappan a fürdőben, nem mosakodnak, és nem váltanak ruhát”.

Ilyen higiéniai állapotok – a fejletlen egészségügyi hálózattal párosulva – rendkívül kedvező táptalajt jelentenek a pusztító járványok kifejlődésének: 1944 augusztusában „malária és akut gyomor- és bélfertőzéssel járó járvány alakul ki Üzbegisztánban a krími tatárok körében”, melyet a központi hatóságok gyógyszerkészletek helyszínre irányításával próbálnak megszüntetni. A specposelencekkel vagyis kitelepítettekkel kapcsolatos összeírásokhoz való hozzáférés lehetetlensége miatt nem lehet megállapítani a demográfiai veszteséget, melynek súlyosságát fokozta a szigorú étel és az éhínség, mint Tadzsikisztánban, ahol a száműzöttek „ rendszeresen éhen halnak, mert olyan kis kolhozokban élnek, amelyek képtelenek ellátni őket élelmiszerekkel”. 1945 szeptemberében egy, a krími tatárok telepeiről szóló jelentés 22 355 halotról számol be, ami a köztársaságban kitelepítettek teljes létszámának 17 százalékát jelentette. Egyes, valószínűleg túlzó becslések szerint a tatár telepések csaknem fele (46,2 százalék) elpusztult száműzetése első öt évében. Az 1950-es évek elején, amikor az anyagi életfeltételek némileg javulnak és megengedik a kitelepítetteknek, hogy alapvető közművekkel felszerelt kicsinyke, külön barakkot építsenek maguknak, a demográfiai viszonyaik is javulnak.

Nehéz helyzetükben a krími tatárok egymást kölcsönösen segítő életstratégiát választanak: pénzt gyűjtenek egymás között

bizonyos ünnepekre (temetés, házasság stb.), bizonyos berendezési tárgyak megvételére (kályha, asztal). A családon belüli szolidaritás növelését segítették azok az intézkedések, amelyek az Üzbegisztán különböző részein – (a kitelepítés viszontagságos körülményeiből adódóan) – szétszórta élő kitelepített családok újraegyesítését szolgálták. A Mübeyyin Batu Altan által összegyűjtött levelek jól mutatják, hogy néha egész falvak kerültek egyetlen telepre. Ilyen körülmények között a család a társadalom reprodukciójának nem pusztán biológiai, hanem ideológiai eszköze is: Mübeyyin Batu Altan szerint a rokonság így „identitásképző értelmet kapott. A krími tatár nemzetiség tartós összetartó elemévé, gerincévé vált. Azt is felfedezte a csoport, hogy a család /.../ az eloroszosítás elleni utolsó védőbástya”, mely eloroszosításnak az iskola volt az egyik legfontosabb eszköze. Mert „a pedagógushiány miatt”, az oktatás a közép-ázsiai köztársaságokban „a lakhelyen, a már meglévő intézményekben oroszul folyik /.../”, miközben megvolt a lehetőség a szabad iskolaválasztásra, de csak az adott köztársaság határain belül. A feltételek elfogadásának látszata mögött így az ellenállásnak olyan formái bontakoznak ki, melyek célja kiemelni a kitelepítetteket a kvázi börtönléthez való alkalmazkodásból és fenntartani a nemzeti emlékezet eredeti formáját.

Ezek a többféle és többé-kevésbé rejtőzködő formát öltő praktikák a „munka frontján” is megjelennek: a foglyok az ipar különböző területein (szén- és kőolajbányászat, erdőgazdálkodás, fémbányászat stb), kolhozokban és szovhozokban (dohány, gyapotültetvényeken) dolgoznak. A namangani régió egyik termelő szervezetében Rusztem Aszanov gépszerelőként dolgozik egy mezőgazdasági gépállomáson, míg felesége egy raktárban takarít. Leányuk beszámolója nem részletezi, hogy azelőtt mit csináltak a Krímben, azonban a telepeseket általában korábbi szakmájukban foglalkoztatták: „a Tadzsik Szovjet Szocialista Köztársaság gazdasági újjáépítésében mozgósított” 1506 tatár nemzetiségű

ember között „10 olyan magasan képzett szakember volt, akiket mind a szakmájukban alkalmaztak”, és „34 szakmunkás, akik közül 5-öt szakmájuktól eltérő területre irányítottak, mert a környéken nem volt olyan ipari vállalat, ahol hasznosíthatták volna a képzettségüket”. „Bizonyos szakértők vagy szakmunkások” alkalmazása ugyanakkor a szövetségi NKVD 1944. augusztus 4-i irányelvének tiltó hatálya alá esett, amennyiben tilos volt őket vasúti vagy kommunikációs területekre rendelni”. Ezeket az ágazatokat nyilvánvalóan túl érzékenynek ítélték ahhoz, hogy olyan emberekre bizzák, akik ugyan „többségükben pozitívan álltak a munkához /.../ a ferganai régió vállalatoknál dolgozó munkásai 50-60 százalékban sztahanovisták és 2-300 százalékkal túlteljesítik a normát. Hasonló jelenség figyelhető meg Szamarkandban, Namanganban és más régiókban vagy körzetekben (rajoni), mint például Szivinszkben, ahol az egyik gyárban „22 sztahanovista és 86 élmunkás dolgozik”. A krími tatárok a munkavégzésben tanúsított szorgalmukkal – azzal, ahogy méltósággal viselték sorsukat – szép lassan, csendben lemosták magukról azt a megalázó és lealacsonyító bélyeget, amelyet a nyakukba akasztottak.

A fogvatartottak erőfeszítése, mellyel próbálták jó magaviseletet mutatni, azonban kiáltó ellentétben állt a munkaerő néha rendezetlen és körülményes kezelésével. „Több kolónián a szpecposzelenecek létszáma nem felel meg az igényeknek, így a gorkiji régióban, ahol az Államvédelmi Minisztérium vezetése 81 krími tatár telepes család, összesen 362 munkaképes személy kitelepítését kéri, mert bőségesen áll rendelkezésre kellő munkaerő, a balahimkai dobozgyártó üzem igazgatója nem hajlandó őket foglalkoztatni”. E működési zavarokat, melyek oka nyilvánvalóan a kitelepítések régiókra bontott célterületére megszabott kvóták pontatlansága volt, a hatóságok alkalmanként, korlátozott átköltötetésekkel 1952 tavaszán korrigálták. Ezt a döntést azt követően hozták meg, hogy elutasították a Tadzsik

Köztársaságban a dohányszektorban dolgozó krími tatár *specpreselenec*ek áthelyezési kérelmét Kirgizisztánba, ahol ezen a területen jelentős szakmunkás-hiány uralkodott.

A néhány nap alatt, kapkodva elhatározott kitelepítés olyan problémákat okozott tehát a fogadó területeken, amelyeket csak késéssel és elégtelenül sikerült megoldani. A kitelepítés első évei nagy nehézségek közepette teltek tehát a deportáltak számára, akiknek keserves sorsukban nemcsak arra kellett törekedniük, hogy elfogadtassák magukat a helyi lakosság körében, hanem arra is, hogy „fenntartsák saját fajukat”, ami különösen nehéz feladatnak tűnt, ha figyelembe vesszük, hogy közben a Krím-félszigeten folyt az orosz birodalmi törekvéseket kísérő „tatártalanítás”: 1953 márciusában egy újabb rendelet született, mely a tatárokat ismét az „örök időkre kitelepített” nemzetek közé sorolta. Így folytatódik a tatár közösség, a kitelepítések előtt megkezdődött „mumifikálása”, melyen keresztül a közösség minden egyes tagjára örök időkre a gyanú árnyékát próbálták ráégetni.

Csaknem egy évvel a kitelepítési művelet vége után 1945. június 30-án egy ukázzal a Krími Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot a Szövetségi Szovjet Szocialista Köztársaság régiójává (oblaszty) fokozzák le. Ez az adminisztratív átszervezés a krími politikai, szociális és szimbolikai mező olyan átalakításának keretei közé illeszkedik, melynek célja az orosz fennhatóság és dominancia biztosítása az ekkor már szoros rendőri ellenőrzés alá helyezett területen: a félsziget társadalmi szövetét meg kell védeni az onnan éppen szerencsésen eltávolított kártékony elemek visszaszivárgásától.

Alig távolították el az őshonos lakosságot a félszigetről, máris megkezdődött a tatárok épületeinek és kisebb műemlékeinek (mecsetek, medreszék, szökőkútak) lerombolása, hogy rögtön kövesse történelmük átírása. 1949-ben a történész P. N. Nadinszkij már megjegyzi, hogy „szinte valamennyi, a krími tatárokkal kapcsolatban az 1920-as években publikált könyvben és cikkben a tatár népes-

ség politikai, kulturális és gazdasági szerepének téves értelmezésével találkozhatunk”. A valódi historiográfiai fordulópont azonban csak 1952-ben következik be, amikor megszületik a döntés a Krímet tanulmányozó történészek és filozófusok közös Szekciójáról: elítélik a két világháború közötti félszigeti regionális társaságok romanticizmusát, a kritikai érzék hiányát a Giray-kánsággal kapcsolatos kutatásokban, miközben a *Bolszaja Szovjetszkaja Enciklopédiájából* gyakorlatilag eltűnnek a tatárok, illetve csak mint az 1944 nyarától megváltozott helynevekkel feltüntetett félsziget történelmének jelentéktelen szereplői jelennek meg. Ez év augusztusától ugyanis a „krími félszigeten megváltozott körülményekkel kapcsolatban” intézkedések születtek, ama helységek és kerületek, szovjet falvak, kolhozok és szovhozok nevét, melyek „eredete tatár, görög vagy német” volt, orosz nyelvűre változtatták: így „keresztelték” át például az Ak Mecset kerületet Csernomorjére vagy Adzsi-Ibram falut Klucsevojére. Akárcsak a Csecsenföldön, a kulturális és közigazgatási oroszosításnak az volt a célja, hogy az őshonos népek politikájának legnyilvánvalóbb jeleit is eltüntessék, és ezzel egyidejűleg támogatták szláv telepesek beköltözését.

A félsziget őshonos lakóinak kitelepítése főként a mezőgazdasági munkaerőben hozott létre hiányt, amit a lehető legrövidebb időn belül a Szovjetunió más területeiről vagy Ukrajnából származó „öntudatos és dolgozó kolhozisták” betelepítésével próbáltak pótolni: „1944 és 1945 között 6 055 család (26 728 fő) költözött el, közülük 5 089 telepedett le (84 %)”. 1944 októberében az első bevándorlók amiatt örülnek, hogy a karaszubazari rajonban „jó lakhelyek vannak, minden portán van kút, szép konyhakertekkel”. Az első lelkesedés elmúltával és a kolhozista telepesekre vonatkozó ukáz kihirdetését követően azonban csak nehezen folytatódik tovább a betelepítés: 1944 és 1951 között „18 040 család és 65 888 fő érkezik, de 1950 előtt 10 962 távozik (ebből 794 1950-ben)”. A krími régióbizottság (*obkom*) szerint „a

helyzet mögötta helyi szovjet pártszervek és mezőgazdasági hivatalok arra való képtelensége rejlik, hogy felvegyék a harcot a parazitizmus ellen”. Azonban úgy tűnik, hogy az *obkom* sem hozta meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy „támogassák a termelőszövetkezetek gazdálkodásának a megszervezését”. Ezekben a termelőszövetkezetekben a kolhoztagok csak egy részének volt lakása, földje vagy háziállata: „a balaklavai kerületben például 74 családnak nincs lakása, míg a bahcsiszeráji, primorjei, oktobri és szudáki kerületekben 312 gazdálkodó, vagyis a telepések 39,8 százaléka nem kapott földparcellát”. A bevándorlók többsége számára tehát a krími paradicsom nem több a szovjet propaganda által felrajzolt délibábnál. Kiábrándultságukban el is határozzák, hogy inkább hazatérnek.

Az 1950-es évek fordulóján „a nemzetgazdaságban és a honvédelemben játszott fontos szerepe miatt” a szovjet hatóságok kívánsága, hogy egy új, orosz karakterű Krím-félszigetet teremtsenek, sikerrel megvalósul. Bizonyos értelemben Sztálin teszi fel a koronát arra a folyamatra, amelyet II. Katalin indított el közvetlenül a félsziget meghódítását (1783) követően, és amely a tatárok saját földjükről való kizorítását jelentette. A nemkívánatos nemzeti elemek, *specpreszelenec*ek visszavárgását az akkor felállított útlelvélviselési kötelezettséggel próbálták megakadályozni: 1944 és 1948 között 633 főt tartóztattak le, közülük 35-öt bíróság elé állítottak, 598-at visszairányítottak oda, ahol fogadták őket. A helyi pártszervezet szerint az útlelvélviselési kötelezettség hatékonyságát csökkentette „a Szovjet Államvédelmi Minisztérium döntése, mellyel több, mint 1000 tatár, görög, örmény, bolgár és más nemzetiségű személyt engedtek szabadon, és közülük 581-en jogot nyertek arra, hogy visszaköltözzenek a félszigetre”. Emiatt az *obkom* hivatala felszólítja „1. a Belügyminisztérium krími vezetőit és a milícia irányítóit, hogy olyan intézkedéseket hozzanak, amelyek nemcsak megakadályozzák az ilyesfajta visszaköltözéseket, hanem vissza is irányítják a speciális deportálta-

kat a helyükre. 2. a szovjet Államvédelmi Minisztériumot, hogy állítsa le a visszaköltözési engedélyek kiadásának gyakorlatát.” Az 1948. november 26-i híres ukáz kihirdetését megelőzően már helyi jogszabályokban szorgalmazták a szökésben lévő foglyok felkutatását és a szabadon engedett személyek letelepedésének megakadályozását. Szimferopolban és Szevasztopolban olyan esetek is előfordultak, hogy „a bírói segítséggel kiszabadult kitelepítettek visszatértek otthonukba, eladták házukat és kizárták onnan a házukat elfoglalókat”.

Persze, a rendőri ellenőrző rendszer szigorítása után néhány hónappal még mindig él 46 tatár személy a Krím-félszigeten, ezeknek csaknem fele orosz vagy ukrán állampolgár felesége. Pedig „ezek egy része minden kapcsolatot elveszített házastársával (válás miatt, vagy azért mert az meghalt a fronton vagy börtönbüntetését tölti). Ily módon a félszigeten való maradásuk okafogyottá vált.” Az Államvédelmi Minisztérium ennek ellenére úgy ítéli meg, hogy „nem szükséges ezeket az asszonyokat kitelepíteni, akkor sem, ha a férjük meghalt vagy megölték”. A közösségüket ért rajtaütésszerű támadás utolsó maradványaként ezek a tatár nők egy kivérezetett és múltjától megfosztott nép utolsó túlélői.

Mire Hruscov 1954-ben Ukrajnának adja a Krím-félszigetet, a régi tatár jelenlét legnyilvánvalóbb nyomai gyakorlatilag mind eltűnnek. Egy évtized leforgása alatt, és az új (történeti és földrajzi) valóságértelmezés hatása alatt a félsziget szláv területté változott, ahol csupán néhány helységnev és muzeális értékű építészeti emlék, mint a bahcsiszeráji kán palotája emlékezteti a turistacsoportokat és a szovjet fürdővendégeket a terület török-muzulmán múltjára.

A krími tatárok száműzetésbe küldésének okait továbbra is sűrű homály fedi. Bármilyen is legyen a magyarázat, két, egymást időben átfedő logikát keverő értelmezési kísérletre összpontosul: az orosz, majd bolsevik hatalom megpróbált kijutni a meleg tengerekre és védelme alatt tartani egy határövezetet (ez a

hosszú távú törekvés), másfelől a bolsevik hatalom erősen félt attól, hogy a félszigeti szocializmus nemzeti karaktert ölt (rövid távú tendencia). E szerint az értelmezés szerint a tatárok száműzetését Közép-Ázsiába egyszerre írták elő geostratégiai célok és egy olyan harmónia keresése, amely iránti vágyat a második világháború újra életre keltette. A nemzeti kérdés egyik szakértője, Trajnin azt írja 1947-ben, hogy ez a konfliktus megerősítette az internacionalizmust és meggyorsította a Szovjetunió népeinek egymásba olvadását, melynek kiteljesedése egyet jelentett „a burzsoá nacionalizmus felszámolásával” és a szovjetellenes népek megbüntetésével. A kitelepítés és az értetlenség okozta sokk után a tatárok alkalmazkodtak a sorsukhoz és különböző túlélési technikákat alakítottak ki. Ezek közé tartozott a túlélésért folytatott harc mellett az a törekvés is, hogy megszabaduljanak az olyan taxonómus állami logika alól, amely egyes nemzetiségeket mindenáron és véglegesen stigmatizálni akart.

Mint ahogy más „rajtaütéses kitelepítés” esetében is, a krími tatárok kitelepítését követi nemzeti kultúrájuk megconszolidálása: ha vitatható is beszélni etnocídiumról, amennyiben nincs szó a kultúra teljes megsemmisítéséről, sem pedig asszimilációról, az etnocídium szándéka tetten érhető. Legalábbis 1956-ig, amikor a speciális tatár telepéseket sújtó intézkedések részbeni feloldását helyben kulturális engedmények követik. Üzbegisztánban 1956 októberében az állami filharmonikusok égisze alatt zenei és színjátszó kört hoznak létre, 1957 májusától pedig kétheti rendszerességgel megjelenik egy tatár nyelvű újság: a *Leninszkoje znama*, a végén egy tatár-orosz szótárral, az atyáik nyelvét megtanulni szándékozó ifjabb generációk segítségének szándékával.

Ugyanakkor ezek a liberalizációs intézkedések elégtelenek egy olyan népességnek, amely vissza kíván térni a Krím-félszigetre. Miközben tárgyalások kezdődnek „egy autonóm régió létrehozásáról a – korábbi lakhelyük természeti, klimatikus és gazdasági feltételeinek leginkább megfelelő – Üzbég

Köztársaság keretein belül”, aktivisták petíciós kampányba kezdenek nemzetük rehabilitálása és visszatérésük engedélyezése érdekében. Küzdelmük csaknem három évtizedig tart, gyakorlatilag a semmiért: bár 1967-ben diszkrétan rehabilitálják őket, a krími tatárok soha nem kapták vissza sem területüket, sem nemzeti jogaikat.

(Vingtième siècle)

Marc Laimé

Gyorsul a víz piacosítása

A nemzetközi közösség 2008. március 20-án tizenötödöszer ünnepelte az ENSZ védnöksége alatt a „Víz világnapját”. Ma a világon 1,1 milliárd ember nem jut megfelelő ivóvízhez, és 2,6 milliárdnyian vannak azok, akik hiányt szenvednek az alapvető higiéniai feltételekben. Paradox módon, miközben e közjószág piacosításának kezdetei heves népi ellenállásba ütköztek mind az öt kontinensen, a vízpiac – 1980-as években megkezdett – világméretű liberalizálási folyamata felgyorsulni látszik.

A vízpiac „liberalizálása” eredetileg igen erősen a „francia modellből” – a magán- és a közszféra együttműködéséből (PPP) – nyert inspirációt: Makacsul tartotta magát a dogma: az állam rossz tulajdonos; a magánszféra bevonása nélkülözhetetlen, a jó kormányzás feltétele a dereguláció, decentralizáció, privatizáció szentháromságának tisztelete, a vízszolgáltatásnak költségei vannak, amelyeket a fogyasztóknak teljes egészében meg kell fizetniük.

Ilyen keretek között lenyűgöző gyorsasággal halad előre a privatizáció a déli félteke metropoliszaiban. A 90-es évek közepe óta azonban konfliktusok keletkeznek, amikor a magánszolgáltatók fizetetlen akarnak új fogyasztókkal. Ez utóbbiak nem rendelkeznek a kellő fizetési kultúrával egy olyan közszol-

gáltatásért, amelynek költségeihez korábban jelentős mértékben hozzájárult az állam, és nem képesek az árát sem megfizetni. Mind az öt kontinensen számos konfliktus követte egymást. Az „egy másfajta globalizációért” rendezett első fórumok egyik kiemelt témája volt a víz piacosításának elutasítása.

A 2000-es évek hajnalán új szóhasználat honosodott meg: a *full cost recovery* (teljes költségviselés) fogalma helyébe a *sustainable cost recovery* (fenntartható költségviselés) lépett. Teret nyert a társadalmi és politikai mérnökség. A megbízható rendszerességgel sorra kerülő fórumokon egymást követik a nemzetközi közösség széleskörű médianyilvánosságot élvező kötelezettségvállalásai. A *Milleneumi Csúcs a Fejlődésért* 2000-ben New Yorkban, a *Föld Fóruma* 2002-ben Johannesburgban („Ég a ház, és mi a homokba dugjuk a fejünket” – jelenti ki a Francia Köztársaság elnöke, Jacques Chirac), a *Víz Harmadik Világfóruma* Kyotóban 2003-ban. A Camdessus-panel 2003-ban kiadott jelentése kiemeli, hogy a 2025-ig mindenkinek hozzáférhetővé teendő vízzel kapcsolatos pénzügyi kötelezettségvállalások összege eléri a fantasztikumok sorába sorolható évi 180 milliárd dollárnyi összeget. A helyi szereplők – önkormányzatok, civil és nem kormányzati szervezetek nagyobb bevonására hív fel, az „empowerment” nevében. Ami annyit jelent, hogy reális döntési jogosítványokat kell adni a civil társadalomnak. Ezzel egyidejűleg a nemzetközi pénzügyi intézmények újabb hitelei is szerepelnek a tervekben. Új – az államon kívüli, magán vagy közösségi szereplőket növekvő mértékben bevonó, egyre inkább decentralizált intézményi keretek között alkalmazandó – szervezeti és irányítási normák is előtérbe kerülnek,

Az eredmények nem felelnek meg a várakozásoknak. A PPP-ről kiderült valódi természetete, nevezetesen az, hogy olyan szolgáltatásokat nyújtó ipari ágazat, melynek az irányítása kibújik a piac értékítélete alól. Jelenleg a világ – különböző eszközökkel rendelkező – ivóvíz- és víztisztító piacának 7-8 százaléka liberalizált. A piac világtérképe

jelentős heterogeneitást mutat. Az összességében véve nem fizetőképés Afrikában alig néhány – államilag kellőképpen szavatolt – magánszerződés van érvényben, Nyugat-Afrika és a Maghreb-országok néhány metropoliszában. A dél-amerikai eldorádó keserű csalódást hozott a magántőkének, amely fejvesztve menekül onnan, hogy Európára koncentráljon, ahol az egyre inkább pusztuló források megtisztításának jelentős piaca van kialakulóban. A Veolia mesés összegű kínai befektetései, melyek nem egy esetben 50 évre szólnak és több tíz milliárd dolláros összegre rúgnak – a politikai környezetre vonatkozóan legalábbis – feltételezésen nyugszanak. Mi lesz Kinából 2050-ig?

A jelentős bővülésen keresztülmenő piacok között találjuk az ipari szennyvizek elvezetését. A Suez-Ondeo 50 ezer ilyen típusú megbízást tartalmazó szerződésállománnyal rendelkezik. Egy másik ilyen feljövőben lévő, fényes jövő előtt álló piac a tengervíz sótalanításáé. Vagy, úgyszintén, a szennyvizek mezőgazdaságban és iparban történő újrahasznosításáé. Azután itt van az új Távol-Kelet: Kelet-Európa korábbi népi demokráciái. Potenciálisan többszázmillióos piac, ahol a lakosság életszínvonala 20 éves időtávlaton belül a mai Nyugat-Európa szintjére emelkedik. Az infrastruktúra persze régi, de legalább megvan. A csatlakozás előtti és utáni uniós források – csodás égi mannákat jelentenek. És végül, de nem utolsósorban: a politikusi gárda főként olyan volt apparatcsikokból áll, akik szilárd eltökéltséggel engednek a legfékevesztettebb ultraliberalizmus szirénhangjainak.

Azonban, a nemzetközi közösség ismételt kötelezettségvállalásai ellenére, a fejlesztésekre odaigért pénz nem érkezik meg. Az égi áldás nem olyan bőséges, mint ahogy azt tervezték. Számos elemző – visszafelé tekintve – az 1990-es évek végi gazdasági eufória bódultságát hibáztatja, amikor az Internet-gazdaság buborékja mintájára, a víz-ipar mágnásai körében is növekedési versenyfutás kezdődött. Egyes, pénzügyi válságba került országokban, mint Argentína, számos

kezdeményezés katasztrófába torkollott, és mindezek következtében a nagybefektetők kivonták tőkájukat számos, túl kockázatosnak ítélt projektből. A 2006. március 16. és 22. között Mexikóban lezajlott 4., vízről rendezett *Világforumon* a „vízpiacok” liberalizálásának apológétái szakítottak a több évtizede bejáratott szólamokkal. Egyhangúlag azt hangsúlyozták, hogy csak a közhatalom, a közpénz az, ami képes azokra a beruházásokra, amelyekre feltétlenül szükség van ahhoz, hogy mindenkinek biztosítható legyen a megfelelő ivóvíz- és víztisztítási szolgáltatás. De ne tévedjünk: újabb kísérlet ez a magánellenőrzés fenntartására, akkor, amikor a közigazgatási szervek és az ivóvízhez való hozzáférés kiterjesztésért küzdő környezetvédő aktivisták új koalíciókat hoztak létre az új típusú PPP-k (Public-Public-Partnership), az Észak és a Dél, a Dél és a Dél közötti együttműködés továbbfejlesztése érdekében.

A meteorológiai modelleket, a csapadékok és a hidrológiai ciklust, következképpen a felszíni vizekhez való hozzáférést, a talaj nedvességtartalmát és a föld alatti rétegek vízbázis-utánpótlását befolyásoló klímaváltozás az időjáráshoz kapcsolódó természeti katasztrófák – áradások, szárazság, földcsuszamlások, orkánok és ciklonok – súlyosságának és gyakoriságának növekedéséhez vezethet. Következésképpen óriási menekülthullámokat is elindíthat. Ha a mai prognózisok beválnak, és az elkövetkező években kiszámíthatatlanná válik a klímakörnyezet, akkor a fejlett és a fejlődő országokban egyaránt veszélybe kerül a megfelelő vízhozam biztosítása, és közel 3 milliárd ember vízszükségletének kielégítése kerül veszélybe.

Kelet-Európában, Oroszország nyugati részén, Kanada középső vidékein és óriási területein, valamint Kaliforniában a folyóvizek csúszhozamát immár télen jegyzik fel, mégpedig abból következően, hogy nőtt az eső aránya a hóhoz képest, és a csapadékvizek gyorsabban elérik a folyóvizeket. A Niger, a Csád-tó környékén és a szenegáli medencében, melyek az afrikai kontinens legnagyobb vízgyűjtő területei, a felhasználható

összes vízmennyiség már 40-60 százalékkal csökkent.

Ha a vízciklus radikális változásai általánossá válnak, a múltban megfigyelt tendenciák nem szolgálhatnak tovább megbízható modellel a vízbázisok jövőbeli alakulásának előrejelzésére. Új szimulációkra van szükség az árvizek és a szárazság előrejelzésére, a víztartalék nagyságának felmérésére, a vízkészlet lakossági, ipari és mezőgazdasági felhasználók közötti elosztásának újraszabályozására. Mindennek következményei igen súlyosak, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a világ víz-infrastuktúrájába jelenleg befektetett összeg értéke eléri az 500 milliárd dollárt, és mindezt az összeget annak a ma már elavult hipotézisnek a jegyében fektették be, hogy a vízciklus a múltban észlelt viszonylag szűk határok között fog ingadozni a jövőben is.

A vízbázis kimerülésének kihívásával szemben a túlfogyasztáshoz, pazarláshoz és szennyezéshez vezető fejlődési modellek megakadályozási képességének híján nagy a kisértés egy kockázatos, új egyenlőtlenségeket szülő technológiai előremenekülésre.

A világ földterületeinek több mint egyharmada vízhiányos. A demográfiai előrejelzések szerint 2050-ben a Föld népességének közel 40 százaléka a fejlődésnek mind inkább gátjává váló „vízstressztől” fog szenvedni. Aminek az élelmezésbiztonság hiánya, gazdasági válságok, a környezetszennyezés fokozódása és politikai konfliktusok lesznek a következményei. Mindezen kihívások ismeretében néhány éve megjelent a vízbázis „ésszerű kezelése” kidolgozásának gondolata, mégpedig innovatív technológiai válaszok alapján. Az egyik országból vagy kontinensről a másikra, Líbiába, Kanadába vagy Spanyolországba történő tömeges vízátállítás, a tengervíz sóatlanítása, a szennyvizek újrahasznosítása mezőgazdasági, ipari, sőt emberi fogyasztási célra éppúgy, mint új források mozgósítása a talaj alatti vízrétegek mesterséges újratáplálásán keresztül, ma már a vízválságra adott válaszként kapnak erős támogatást. A sóatlanítás korlátlan hozzáférési lehetőséget biztosítana a forrásokhoz. Figyelembe véve, hogy a vi-

lágnepeesség 40 százaléka kevesebb, mint 100 km-re lakik a tengertől, és hogy 70 milliós lakosú, pótlólagos édesvízbázissal nem rendelkező városból 42 a tenger partján fekszik, a fordított ozmózissal végzett sótalánítás a jövőben a megújuló energiaforrásokkal, például a szélerőművekkel vetélkedő megoldásként kínálkozik.

Minthogy jelentős energiaigényük van, ezeket a technológiákat jelenleg csak az Öböl emirátusaiban, Ausztráliában, Spanyolországban, Algériában, Kínában vagy az Egyesült Államokban lehet alkalmazni. Azonban máris közel 15 ezer sótalánító üzem létezik a világban, és az elkövetkező tíz évben a termelés megduplázódhat. Senki nem mérte azonban fel az új technológia okozta környezeti károk kockázatát: egy liter sótalánított víz kitermeléséhez egy másik liter sólét kell önteni a tengerbe, ami jelentősen károsíthatja a tengervízi élővilág egyensúlyát.

Hasonlóképpen a megállapítás, hogy jelenleg a világban 165 milliárd köbméter szennyvizet gyűjtenek be és tisztítanak meg szennyvíztisztítókból, mielőtt visszavezetnék a természetbe, indokolja a javaslatot, hogy alternatív vízforrásként hasznosítsák ezt a vizet. A csúcstechnológia fejlődésével, nevezetesen ultraszűrőket felhasználó eljárások alkalmazásával lehetségessé válna olyan tisztított víz előállítása, amelynek minősége lehetővé tenné mezőgazdasági és ipari – illetőleg a fejlett országokban egyre nagyobb vízigényű szabadidős – célokra való újrafelhasználását. Ezzel az eljárással csökkenthető lenne a természetes vízbázis közvetlen felhasználása, és többet meg lehetne belőle takarítani az emberi fogyasztás céljaira.

Azok a vállalatok, amelyek ma rendelkeznek ezekkel a technológiákkal, azt állítják, hogy manapság már lehetséges ivásra teljesen alkalmas vizet előállítani szennyvízből, és hogy a növekvő keresletet ki lehetne elégíteni gyakorlatilag a szennyvíz veszteség nélküli újrafelhasználásával. Ráadásul ez a technológia olcsóbb, mint a sótalánítás. A singapouri és a namíbiai főváros lakói már ma is részben újrahasznosított vizet isznak. Ausztráliában a

hatóságok kénytelenek voltak népszavazást rendezni a víz-újrahasznosító berendezések telepítéséről.

Ez a csodás technológia – úgy tűnik – nem ismer határokat. Mark Shannon, az amerikai, illinois-i víztisztításhoz használt anyagok fejlesztésére létrehozott központ igazgatója 2008. március 18-án az alábbiakat nyilatkozta erről az AFP, francia hírügynökségnek: „Az édesvizet is fertőtleníteni kell, mert kis mennyiségben számos mérgező alkotórészt tartalmazhat. A vegyi kezelés azonban nagyon költséges, problémákat vet fel.” Ama nanotechnológia által feltárt anyagok felhasználása, melyek mérete a milliméter néhány milliommód részét teszi, akárcsak az ibolyántúli sugaraké a mérgező anyagok átalakítására és megkötésére, hozzájárulna a vízkezelés hatékonyságának javításához.

Mindezen innovációk alkalmazása olyan politikai, környezetvédelmi döntéseket igényel, amelyeket széleskörű – ma még el sem indult – vitáknak kellene megelőzniük. A globális vízbázis felgyorsult pusztulása az, ami legitimálhatja a vízproblémának ezt az újfajta megközelítését. Hiszen ez a pusztulás az, amely előre vetíti a vízbázis – és a lehető leghatékonyabb felhasználását energetikai, ipari, mezőgazdasági és természetesen emberi fogyasztási célból segítő szolgáltatások – piacosításának növekvő kockázatát. Van egy új tényező, amely fokozza a rendelkezésre álló vízbázis és ennek minősége közötti feszültséget. Az „olaj utáni korra” való felkészülés jegyében, az Egyesült Államok, Európa, és számos feltörekvőben lévő ország azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a közúti közlekedésben növeli a mezőgazdasági termékekből előállított üzemanyag felhasználásának arányát. Ez az „új gazdaság”, azzal, hogy átrajzolja a világ mezőgazdaságának térképét, felforgatja a termelés és a kereskedelmi kapcsolatok megszokott rendjét, súlyosan befolyásolja a vízkészletek eloszlását, és hozzájárul a vízbázis minőségének általános romlásához. A szükségletek új szabályozása tehát rápülhetne ama új technológiák alkalmazására, amelyek sajnos semmit nem változtatnának azokon az

energetikai, mezőgazdasági, ipari és gazdasági szokásokon, amelyek az egész földkerekség vízkészletének felgyorsult pusztulását okozzák.

Hogyan is képzelhetjük, hogy az emberek milliárdjai, akik napi egy dollárnál kisebb összegből kénytelenek megélni, azonnal élvezhetik majd a tengervíz sótalánításának vagy a szennyvizek újrahasznosításának áldásait? Már ma is számos szegény országban nyíltan támogatják a palackos ivóvíz forgalmazását, és kizárólag az elit élvezik hasznát, miközben a hátrányos helyzetű néprétegek nem jutnak hozzá az ivóvízhez.

Ennek a globális léptékű „racionális vízgazdálkodásnak” az ipari méretű kibontakozása olyan új termelési folyamatok és technológiák – nevezetesen a „membrános” (ultra és nanoszűrés, fordított ozmózis) technika - tömeges előírásán alapszik, melyeket a transznacionális nagyvállalatok megfelelő járadékát garantáló előírások és szabadalmak biztosítanak. Ezek az új termelési folyamatok és technológiák azok, amelyek a nemzetközi pénzügyi szervezetek és az Észak országainak támogatásával a vízgazdálkodás hagyományos, a szegény országok közösségei által birtokolt és irányított hagyományos – történelmi örökségként gyakorolt – módszerei helyébe fognak lépni.

(Le Monde Diplomatique)

Roger Köppel

A polgári közép szociáldemokratizálódása

A szociáldemokratizálódás, mint folyamat ismert, és az állam gazdái ösztönösen tudják, hogyan működik. Az adóbevételeket a polgárok lehető legszélesebb körében osztják el, és ily módon kiterjesztik a közszféra befolyását. Ugyanakkor az állam a gazdaság és a társadalom újabb és újabb területeire terjeszti ki a be-

folyását. Ehhez jön a nyugdíjasok, a szociális szegélyre szorulók, a hajléktalanok, a diákok, a kulturális és szellemi szolgáltatások adóbevételekből finanszírozott támogatása.

Végül is mindez, amit a kommunista teoretikusok felépítménynek neveztek, a Nyugat hardware-évé változott. Egyre több ember él az államból, és nem áll érdekükben a saját maguk által létrehozott kisebbségi állapotból kilépni. Az osztogató állam maga hoz létre olyan választókat, akikre szüksége van ön maga létének meghosszabbításához. Az árat, a szabadság felszámolásának költségeit a csökkenő létszámú értékteremtő osztály fizeti.

Egy futó pillantás az európai térképre eleget, hogy lássuk: az etatizmus diadalmenete folytatódik. Új konszenzus látszik kialakulni: lényege, hogy mind több választó kész az állami szolgáltatások bővítéséért cserébe magasabb adókat és terheket fizetni. Nehéz időket él a szabad gondolkodás. A Thatcher- és Reagan-generáció ősliberális harci kiáltása már régen a múlt kódéba veszett. A nyolcvanas években mindkettejüknek sikerült egy bátor adócsökkentési és liberalizációs politikával nemcsak a kisebbséget maga mögé állítani, hanem intellektuális fordulatot is előidézni a polgári táborban.

Több szabadságot, kevesebb államot – e körül a klasszikus republikánus kérdő körül fogtak egymással össze azok az élharcosok, akiknek a hatvanas évek tohonya konzervatívizmusa az idegeire ment. Thatcher és Reagan vállalkozása azért végződhetett sikerrel, mert a velük szemben fellépő baloldali pártok nem tudták hitelteleníteni programjuk alapvető törekvéseit. A reformszociáldemokraták, Clinton, Blair és Schröder ennek a liberális fordulatnak a bomlástermékei voltak. Mindhárman megkísérelték – végülis sikertelenül – a konzervatív politika józanságát a szociáldemokrata segítézés, beavatkozás és pazarlás szindrómájával egyesíteni.

Végül a pazarló frakció győzött. És most számos országban azt kell látnunk, hogy a polgári gondolkodású körök szociáldemokratizálódnak. A kilencvenes évek puha baloldali kurzusa nem múlt el nyomtalanul. Angliában

a konzervatívok számos választási kudarc után, most a balliberális közép helyére nyomultak be, feltéve, hogy balliberális alatt a „limited government” és az alacsony adók reaganai ideájáról való lemondást értjük. A pártvezér, Cameron felhagyott az adócsökkentési cél hangoztatásával, viszont annál többet tesz a városi lakosság – zöld ügyekben – az állam beavatkozását igénylő szavazóinak megnyeréséért.

A svéd konzervatívok megnyerték ugyan a választásokat, de előzőleg udvarias bókokkal illették azt a – magas adókra és elosztásra épülő – szociáldemokrata modellt, melyet az ország immár öt évtizede növekvő mértékben kénytelen elviselni. A választási kampányban a Reinfeldt-vezette polgári erők kénytelenek voltak felhagyni az anti-etatista, adócsökkentést szorgalmazó retorikával. Nekiütköztek az állami pénzekből élő választói többség betonfalának. Hasonló tendenciák figyelhetők meg az Egyesült Államokban: Bush elnöksége idején az állami kiadások robbanásszerű növekedésen mentek keresztül, párttársa

Schwarzenegger Kaliforniában pedig puha baloldali, „világoszöld kurzust” visz

És miközben a fejlett piacgazdaságú országok első vonala hadilábon áll a liberális adópolitikával, az állami szféra leépítésével, a német nagykoalíciót sem lehet másként lefesteni. Merkel kancellárasszony az európai konzervativizmus mainstream vonalát képviselő puha irányzatához tartozik. Persze, nyilvánvalóan az a helyzet, hogy manapság jól érthető, határozottan konzervatív államháztartási és reformpolitikával nem lehet választást nyerni.

A fejlett iparral rendelkező nyugati országok fogyasztói ma a „szociális” adókból élnek, az emberek olyan politikai erőkre adják voksukat, amelyek megfelelő védőfalat állítanak a külső hatásokkal szemben. A számla összegét nem látjuk, és ez a jó hír. Közben azonban a feltörekvő ázsiai gazdasági szuperhatatalmak fokozzák a gazdasági nyomást, és ezt az európai és nyugati fejlett ipari országok és konzervatív vezetői nem veszik észre. Ez pedig a rossz.

E számunk szerzői

Bódi Stefánia egyetemi adjunktus, Budapest

Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen

Gáthy Vera szociológus, Budapest

Györi Szabó Róbert egyetemi docens, Győr

Kapronczay Károly történész, Budapest

Koltay András egyetemi adjunktus, Budapest

Nemes Károly filmesztéta, Budapest

Pikó Bettina orvos szociológus, Szeged

Szeghalmi Örs újságíró, Nagyvárad

Vörös Boldizsár

TARTALOMJEGYZÉK

Koltay András: A szólásszabadság délibábja 1

MŰHELY

Erős Vilmos: A szellemtörténet 20

Gáthy Vera: India – kasztrendszer és modernizáció. 36

Nemes Károly: Hős a filmben 47

Pikó Bettina: Életmód helyett életvezetés? Egészségkockázatok a
posztmodern társadalomban 55

SZÁZADOK

Szeghalmi Örs: A romániai magyar sajtó mérföldkövei. 65

Maurer I. Gyula: Egy kolozsvári polgárcsalád-alapító a 19. században 75

Győri Szabó Róbert: Zsidóság és kommunizmus a Kádár-korszakban
(III. Zsidóság, cionizmus, antiszemitizmus az 1967-es arab-izraeli háború
utáni években) 79

Vörös Boldizsár: Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy 98

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Károly: Hírünk a világban– Lengyel krónika hazánkról 107

Bódi Stefánia: Tanulmányok és emlékmozaikok az 56-os forradalomról 109

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Grégory Dufaud: Etnocídium? A krími tatárok kitelepítése és életük a
száműzetésben (1944–1956) (113) *Marc Laimé*: Gyorsul a víz piacosítása
(120) *Roger Köppel*: A polgári közép szociáldemokratizálódása (126)

KÉPEK

Várnagy Ildikó grafikái

Kérjük, adóbevallásában a **Valóság** című folyóirat támogatására felajánlott
SZJA 1% -kal kapcsolatban az alábbi címet és adószámot jelölje meg:
Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, adószám: 19002457-2-42
Támogatását köszönjük!

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2007-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az **Élet és Tudomány**, a **Természet Világa** és a **Valóság** – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2008-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél ▪
  - zöldszámon: 06-80-444-444 ▪
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu ▪
  - faxon: 06-1-303-3440 ▪
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008. ▪

